

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

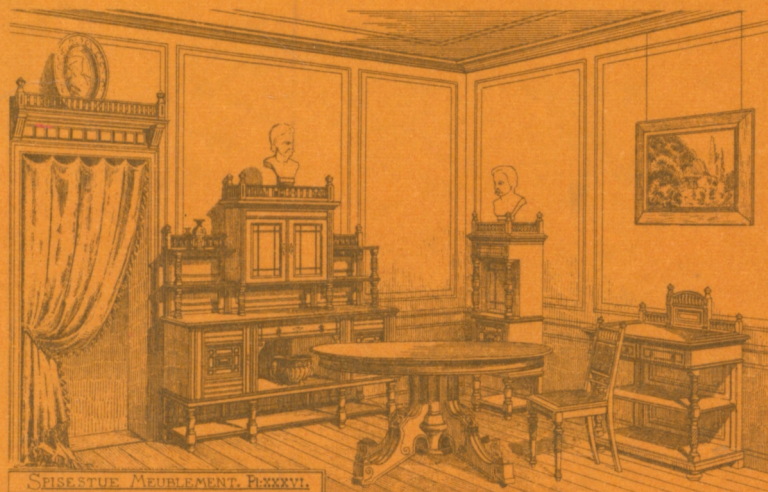
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1989

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

39

Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

1989

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

OMSLAG:

Spisestue i klunketidens København, se s. 74.

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Ib Gejl
Finn H. Lauridsen

UNDER MEDVIRKEN AF:

Jørgen Fink
Henrik Fode

Trykt med støtte af

Statens humanistiske Forskningsråd

ISBN

87-89386-14-0

Copyright © 1990 by Erhvervsarkivet

V. Allé 12
8000 Århus C

Printed in Denmark

by
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

<i>Jørgen Fink</i> : Noget for noget – Albert Nielsen Kemisk Fabrik	7
Hvordan forbedrer man de ubemidlede klassers kår? Brugsforeningssagens stilling i 1899 – et brev fra Severin Jørgensen. <i>Ved Poul Daugaard</i>	42
<i>Carl Erik Andresen</i> : Severin og Andreas Jensens møbeletablissement – en tidlig dansk møbelfabrik	47
<i>Esbén Graugaard</i> : Jernstøber M. H. Petersens kopibog – vestjysk industrihistorie fra 1860erne	78
<i>Per Henning Hansen</i> : Fyens Disconto Kasse 1846-86. Indlån og udlån	98
<i>Inger Dübeck</i> : Store selskaber og samfundet – om samfundsansvarlighed i amerikansk selskabsret: en komparativ studie	138
Dansk erhvervshistorisk litteratur	164
Beretning om virksomheden	196

Noget for noget

Albert Nielsen Kemisk Fabrik

AF JØRGEN FINK

Først går man så gruelig meget igennem og så bliver man – om ikke berømt så i hvert fald rimeligt velkonsolideret. Historien om Albert Nielsen Kemisk Fabrik har eventyrets ingredienser i sig, fordi den handler om store vanskeligheder, der måtte overvindes, før man nåede hen til et holdbart grundlag. Historien er snævert knyttet til den mand, der startede virksomheden, gav den sit navn og brugte alle sine tanker og kræfter på at udvikle den.

Albert Nielsen

Albert Nielsen blev født i Mejlby nord for Århus den 27. November 1891 som eneste søn i en søskendeflok på 6. Hans far var husmand med 4 td. land dårlig jord, og de erfaringer, Albert Nielsen gjorde som barn, gav ham ikke lyst til selv at drive landbrug. Han kom ud at tjene, da han var 10, og siden i lære som mejerist. Men han var en enspændernatur og havde svært ved at indordne sig og forlod sin uddannelse i utide. Så tog han til Århus og klarede sig igennem ved tilfældigt arbejde, blev soldat og havde også der svært ved at indrette sig efter de givne vilkår. Det kostede ham et ophold i militærarresten og hjemsendelsespapirer, som ikke var nogen anbefaling. Han fik arbejde som kusk for bryggeriet Stjernens depot i Århus – der lærte han at sælge – og senere på Sct. Nicolauskilde mineralvandsfabrik, hvor han satte patentpropper på og fik en god løn; men han var ikke tilfreds med at arbejde for andre, og da en bekendt fortalte ham om en god ide til en virksomhed, slog han til. Ideen var en fabrik for skosværte og bonevoks, og tidspunktet var 1918. Det var i det sidste år af 1. Verdenskrig, og Gullasch-tiden fra krigens begyndelse var nu blevet afløst af en tiltagende vareknaphed i takt med, at de gamle lagre blev brugt op, mens nye forsyninger udeblev, fordi den skærpede ubådskrig fik verdenshandelen til at skrumpes ind. Det skabte grobund for erstatningsvarer, og mange små virksomheder og

mærkelige produkter så dagens lys. Penge var der nok af efter de økonomisk gode år i krigens begyndelse, så det var ikke svært at låne.

Det var således under meget øjeblikbestemte vilkår, at virksomheden blev startet, og mange af de virksomheder, som blev grundlagt i denne periode, forsvandt igen efter kort tid. Albert Nielsen klarede sig, og det skyldtes først og fremmest hans menneskelige egenskaber, en blanding af stædighed, nøjsomhed og en forståelse af, at ville man opnå noget, måtte man yde noget. Hans livsfilosofi var enkel og gjorde i øvrigt ikke krav på at rangere som filosofi, men var retningslinjer for det daglige arbejde, som kunne omsættes i praktisk handling. Han var klar over, at han ikke kunne forvente, at nogen ville købe hans skosværte for hans blå øjnes skyld. Han blev derfor ved med at eksperimentere med sine varer, indtil han opnåede en kvalitet, som var tilfredsstillende. Han var ligeledes på det rene med, at hvis han skulle kunne stille krav til sine medarbejdere, måtte de til gengæld have arbejdsvilkår, som de fandt rimelige. Hvis der derfor var utilfredshed hos en medarbejder, prøvede han at fjerne årsagen til utilfredsheden, og kunne han ikke det, fjernede han medarbejderen. Virksomheden var grundlaget for, at han kunne leve sit liv som sin egen herre, og ville han det – og det ville han –, måtte han også sørge for virksomhedens trivsel i videste forstand, og det krævede, at han tog hensyn til kundernes og medarbejdernes interesser.

Ud fra disse retningslinjer ledede han sin virksomhed. Nogen uddannelse havde han ikke, men en evne til at tage ved lære af sine erfaringer og et talent for at disponere rigtigt økonomisk. Hans indkøb af råvarer fik således stor betydning for virksomhedens succes, og det samme gjorde hans samarbejde med firmaets sælgere og repræsentanter, men det var i virkeligheden ikke den side af virksomheden, der interesserede ham mest. Han udtalte selv, at han gerne ville have været ingeniør og have været fri for det kommercielle arbejde. Som det gik, måtte han tage sig af alle sider af virksomhedens ledelse, og han sørgede for ikke at sprede sine kræfter. Han engagerede sig ikke i politik eller foreningsliv og havde heller ikke nogen stor privat omgangskreds, men koncentrerede sig om sin virksomhed. Frem til 1953 drev han den som et enkeltmandsfirma, derefter blev den omdannet til aktieselskab, men så længe han levede, var han i sjælden grad ét med sit firma. I det følgende skal der fortælles om virksomhedens historie i de første 35 år fra starten i 1918 til aktieselskabsdannelsen i 1953.

Albert Nielsen og hans hustru Anna fotograferet omkring 1918. Foto i privateje.

Starten

Den 18. juni 1918 er firmaets officielle stiftelsesdag. Den dag tog Albert Nielsen borgerskab som blanksværtfabrikant, og den dag fik han autoriseret firmaets bøger, en kassebog og en hovedbog. Desuden indkøbtes kort efter en ordrebog og en bog til registrering af forbindelsen med firmaets sælgere. Firmaet var dog i virkeligheden blevet startet allerede fastelavns-søndag, den 10. februar 1918. Der havde også været meget at ordne, inden firmaet for alvor kunne begynde. Der skulle findes et firmadomicil, og valget faldt på nogle kælderlokaler under værtshuset Alléenberg i Nørre Allé

62 i Århus. Der skulle indkøbes råvarer og emballage, både dåser og etiketter, og der skulle indkøbes arbejdsredskaber, og først og fremmest skulle der findes en formel for det produkt, fabrikken skulle fremstille. Som nævnt havde Albert Nielsen ikke nogen uddannelse, og ideen til at lave lige netop skocremer var ikke hans egen, så han måtte prøve sig frem. Han købte en recept af en farmaceut for 50 kr. Og måtte så prøve sig frem ved hjælp af diverse håndbøger. »Man tager 1 del voks og 2 dele terpentin. Man varmer derefter vokset i en gryde over gassen – og stikker ild i hele køkkenet« udtalte han senere selv¹. Der har givetvis været store vanskeligheder ved at lære at håndtere produkterne og ved at finde frem til den rette blanding. Det var i øvrigt ikke et arbejde, der var afsluttet, når først man havde fundet frem til en brugbar opskrift. Der var til stadighed nye momenter at tage stilling til. F.eks. fik emballagen ikke blot betydning for varens holdbarhed, men kunne også ændre dens egenskaber. Kunne man derfor i perioder ikke få en emballage, der var neutral i forhold til produktet, måtte man tilpasse produktet, så det blev neutralt i forhold til den emballage, man kunne få. Disse principielle vanskeligheder lå imidlertid ude i fremtiden. Her og nu gjaldt det om at finde en brugbar formel for skosvæerte, brun og sort, som var firmaets første produkter. Og det lykkedes, det kan man se af, at produktionen rent faktisk kom i gang. Albert Nielsen sagde siden, at det havde været svært, og man tror ham gerne, selv om der ikke længere er spor at finde af de ærgrelser og uheld, som de indledende eksperimenter må være blevet fulgt af.

Den 18. juni 1918 kunne firmaet altså træde officielt i aktion. Det skete under navnet Bertelsen & Nielsen. Bertelsen hed J. Bertelsen og boede i Paradisgade nr. 17, og det var ham, der havde givet Albert Nielsen ideen om at påbegynde en skosværtfabrikation, men derudover ved man ikke noget om ham. Han var medindehaver af firmaet i 9 måneder fra dets start til marts 1919, da Albert Nielsen købte ham ud for et beløb af 450 kr. Foruden de to indehavere bestod personalet af endnu en medarbejder, Madsen. Han fik 40 kr. om ugen og hjalp formentlig med at ekspedere og pakke. Desuden hjalp Albert Niensens kone Anna med at føre bøger, og det fortsatte hun med at gøre i de første 20 år af virksomhedens eksistens.

Virksomheden var nu kommet i gang. Der var fundet lokaler, indkøbt råvarer og emballage. Albert Nielsen havde eksperimenteret sig frem til en brugbar opskrift på skosvæerte, han havde ansat personale, og produktionen var blevet påbegyndt. Tilbage stod den største vanskelighed: at få solgt varerne. Produktionen var for lille til at bære en massiv annoncekampagne. Albert Nielsen indrykkede annoncer, først og fremmest i Købmandsfagbla-

Livet igennem eksperimenterede Albert Nielsen med sine produkter og afprøvede dem. Det skete for skosværtens vedkommende ved hjælp af dette par sko, som måtte holde for i mere end en menneskealder. Fotografi omkring 1970. Foto Skabelund.

dene, men også i dagspressen, f.eks. i Jyllands-Posten, men der var ikke tale om nogen systematisk kampagne. Han kom også i forbindelse med nogle grossistfirmaer, som optog hans varer i deres sortiment. Men hovedindsatsen på salgssiden blev lagt i besøg hos de detailhandlere, som skulle sælge skosvæerten til forbrugerne. Fabrikken henvendte sig først og fremmest til købmænd og brugsforeninger, men også til skomagere/skotøjshandlere og til træhandlere, den sidste gruppe formentlig forretninger, der solgte træsko.

Albert Nielsen fortalte som ældre om sin første tur som sælger. Den gik til Skanderborg og blev en komplet fiasko. Det var en efterårsdag i 1918, og ingen ville købe hans skosvæerte. Mismodig opgav han og ville tage tilbage til Århus, men opdagede på banegården, at der var 3 timer til toget gik. For dog at bruge ventetiden til noget fornuftigt gjorde han et nyt forsøg og fik nu heldet med sig². Historien er god, men lader sig ikke verificere. Det fremgår tydeligt af kassebogen, at det næsten udelukkende var Bertelsen, der rejste i den tid, han var med i firmaet. Formentlig er historien i hovedsagen korrekt, blot var det ikke i efteråret 1918, men i foråret 1919, efter at Bertelsen var rejst. Nok er det, at det ikke var let for et nyt og ikke særlig kapitalstærkt firma at trænge ind på et marked, som i forvejen var dækket. Albert Niensens strategi med at lægge hovedindsatsen på det opsøgende arbejde over for detailhandelsleddet viste sig rigtig. Måske er det store ord at tale om strategi. Det er nok snarere sådan, at det var den eneste mulighed, der stod ham åben med den kapital og det produktionsapparat (en gryde og et gasblus + en maskine til at fylde tuber), som han rådede over. Når det overhovedet lykkedes for ham, skyldes det en række forhold. For det første, at han havde udviklet et produkt af tilstrækkelig god kvalitet. For det andet, at han kunne sælge det til en konkurrencedygtig pris. Her havde han imidlertid den store fordel, at der ikke er særlig udtalte stordriftsfordele i selve skosvæerteproduktionen, og at de stordriftsfordele, der kunne være i forbindelse med indkøb af råvarer, var mindre udtalt under vareknapheden i 1918. Men for det tredje og ikke mindst vigtige, så havde han det held at komme i forbindelse med dygtige sælgere. Bertelsen var ikke den eneste, der rejste for firmaet. Der var etableret forbindelse med andre sælgere, der tog ture for Albert Nielsen, først og fremmest en mand ved navn Ove Jensen. I kraft af deres arbejde lykkedes det at få solgt skosvæerten over hele Jylland og dele af Fyn. Markedet øst for Storebælt lod man foreløbig ligge.

Branchen

»Af alle de ting, som varemangelen giver svindlere anledning til at forsøge sig i, synes skosværten at være den som står højest i kurs i vareforfalskernes og varesvindlernes stadig øgende flok«. Disse ord stod at læse i *Handelsavisen* den 1. juni 1918. Bagefter fulgte en artikel om en navngiven person i København – en tidligere straffet – som havde opsøgt de handlende og vist dem prøver på en udmærket skosværte til en forbløffende lav pris. Bagefter havde han leveret det antal dåser, der var blevet bestilt, men dåserne var fyldt med en værdiløs blanding af sod og ler. 3 dage senere var der en ny artikel i *Handelsavisen*. Under overskriften »En skosværte-transaktion« bragtes en advarsel mod et århusiansk firma, A/S Østjydsk Sæbefabrik i Åbyhøj, der solgte en sværte, som »ikke på nogen måde dækker de simpleste fordringer, man har lov til at stille til en skosværte. Den ligger i klumper, er muggen og hård og blanker slet ikke«.

Det var med andre ord en branche med et tvivlsomt ry, Albert Nielsen havde valgt at etablere sig i. Nystartede firmaer blev derfor mødt med en betydelig skepsis af de handlende. Ville man i gang, var det derfor vigtigt at få en form for blåstempling. Det søgte firmaet Bertelsen & Nielsen – i lighed med andre skosværtefabrikker, der startede samtidig – ved at indsende vareprøver til *Handelsavisen* og bede den udtale sig om varernes kvalitet. *Handelsavisen* blev udgivet af De københavnske handelsforeningers Fællesrepræsentation og var det førende danske handelsblad.

25. juni 1918 – mindre end en måned efter de 2 ovenfor citerede artikler – fældede bladet sin dom over Bertelsen & Nielsen. Det skete med disse ord:

»B&N

Firmaet Bertelsen & Nielsen, der jo er kendt blandt detailhandlerne i Århus, har efter mange forsøg og megen eksperimenteren opnået at fremstille en skosværte, som kan optage konkurrencen med selv kendte mærker. »B&N« skosværten leveres i blikæsker; det er nemlig lykkedes firmaet at skaffe sig et ret stort parti af denne sjældne vare og der er den fordel ved blikæskerne, at sværten da ikke bliver tør og hård som i den emballage, hvor luften kan få adgang.

Et forsøg med »B&N« skosværte vil vise, at det drejer sig om en vare som i enhver henseende er upåklagelig.

Blandt detailisterne i Århus har firmaet i lang tid været meget anset, og vi tror også, at enhver selv kritisk køber kan være tilfreds med

varen fra Bertelsen & Nielsen. Alle varer sælges under den fulde garanti med ret til ombytning, og firmaet lover at tage den mest mulige hensyn og bestræber sig for at tilfredsstille alle rimelige krav«.

At firmaet »i lang tid har været meget anset« stemmer ikke helt med at artiklen fremkom kun 4 måneder efter firmaets start, men der skal ikke bores i det her. Omtalen var god og absolut brugbar som blåstempling. Den 11., 13. og 22. juni havde Handelsavisen bragt anmeldelser af skosværtten fra 3 andre fabrikker, Firmaet Viggo Hamann, København, Fabrikken Lady, Ålborg og Den kemiske fabrik Parma, Herning. Alle 3 produkter blev anbefalet af Handelsavisen, så Bertelsen & Nielsen var den 4. skosværtfabrik på en måned, der opnåede bladets ros. Der var altså absolut ikke noget opsigtsvækkende i, at endnu et firma etablerede sig i branchen. Kun på et punkt skilte Bertelsen & Nielsen sig markant ud fra de 3 andre: emballagen. De andre brugte blikæsker med paplåg eller imprægnerede æsker med metalforing og mente at være »fuldt på højde med blikæskerne, som jo ikke er til at fremskaffe« (13. juni). Det var derfor virkelig et salgsargument, at Bertelsen & Nielsen havde haft held til at skaffe sig blikæsker. Det var en konkurrencemæssig fordel, indtil vareforsyningen i løbet af 1919 igen begyndte at nærme sig det normale, og det var afgjort med til at hjælpe firmaet godt fra start.

Tabel 1. Antal skosværtfabrikker 1925-1948

	1925	1935	1948
0 arb.	18	16	36
1-5 arb.	12	6	15
6-20 arb.	3	1	8
21-100 arb.	2	2	4
I alt	35	25	63

Kilde: Statistisk Tabelværk VA 18, VA 21 og VA 24.

Det var altså en branche, hvor mange netop på dette tidspunkt forsøgte sig. Men der var en klar koncentrationstendens i branchen, og hovedparten af de virksomheder, der så dagens lys i 1918, forsvandt igen efter kort tid.

Tallene er desværre ikke helt sammenlignelige. I 1925-35 omfatter de kun skosværtfabrikker, i 1948 er gruppen udvidet til alle fabrikker for pudse-

og rensmidler. Men det er tydeligt, at der er foregået en koncentration 1925-35, og formentlig er den blevet fortsat også i 1948.

Udviklingen i branchen var karakteriseret af, at der var en underskov af små virksomheder og nogle få i toppen, men stadig færre derimellem. Albert Nielsen var den eneste, for hvem det lykkedes at arbejde sig fra bunden op i toppen i denne periode. Branchens 2 største virksomheder var perioden igennem de to københavnske firmaer Vibe-Hastrups kemiske fabrikker og A. Baess & Co., grundlagt henholdsvis 1895 og 1885³. Vibe-Hastrup var ubestridt branchens største og den, der blev opfattet som konkurrenten fremfor nogen. Albert Nielsen nåede ikke så stor en markedsandel som de to største, men han arbejdede sig op til en position, hvor han af de to andre blev opfattet som en konkurrent, der absolut måtte tages alvorligt.

Branchen var i øvrigt lille og uden særlig faglig organisering. Der fandtes en Foreningen af Fabrikanter i Kemikaliebranchen, men den omfattede andet og mere end sværtefabrikanterne. Albert Nielsen var ikke medlem af denne forening.

Virksomhedens resultat det første år

Det kan ikke lade sig gøre at opstille et fuldstændigt regnskab for firmaets drift det første år. Det ældste årsregnskab, der er bevaret, er fra 1923. Før den tid må man rekonstruere regnskabet ved hjælp af kassebøgerne, og det kan kun lade sig gøre ufuldstændigt. F.eks. mangler der oplysninger om lagerbeholdningerne og forskydningerne i dem.

Resultatet af den egentlige drift endte med et lille underskud, men det er tilfældigt, da Albert Nielsen skyndte sig at investere de penge, han tjente, i råvarer og emballage. Set i forhold til den lageropbygning, som må have fundet sted i årets løb, er resultatet tilfredsstillende eller i det mindste acceptabelt, men nogen stor forretning var virksomheden ikke blevet. De 2 driftsherrer havde i årets løb hævet 2946 kr., svarende til en årsindtægt på 2400 kr. til hver. Det svarede nogenlunde til, hvad en faglært arbejder i provinsen tjente og lå klart under de 3000 kr. i årsløn, som Albert Nielsen tjente, før han blev selvstændig.

Det hurtige investeringstempo betød, at likviditeten var stram.

I juni, juli og oktober gav driften således underskud. Det blev klaret ved at optage lån i Jyllands-banken, som reklamerede med »lån mod bankens revision«. Det var dog ikke store beløb, Bertelsen & Nielsen lånte: 1000 kr. i juli og 500 kr. i oktober. Af disse fik de betalt 1400 kr. tilbage inden årets udgang, så lånene havde nærmest karakter af en kassekredit.

Tabel 2. Regnskab for perioden 1. juni-31. december 1918

<i>Udgifter</i>	
Husleje	225.00
Varme	37.20
Kemikalier	5.797.45
Gas	18.00
Dåser	7.489.79
Øvr. emballage	1.295.41
Fragt & Porto	586.80
Telefon	31.05
Løn	927.30
Provision	2.323.13
Annoncer	87.35
Incasso	0.70
Diverse	795.04
Driftsherrer	2.946.00
Ialt	22.560.22
<i>Indtægter</i>	22.424.50
Resultat	-135.72
Lån i Jyll.banken	1.500.00
Afdrag i Jyll.banken	1.400.00
Lån A. Nielsen	400.00
Samlet resultat	364.28

Regnskabet viser, at de faste omkostninger i virksomheden var små, og at de egentlige produktionsomkostninger var små i forhold til udgifterne til emballage. Det er ikke mindst udgifterne til dåser, der er forbavsende høje og efterlader det indtryk, at dåserne selv var dyrere end deres indhold af skocreme. Det må dog tages med det forbehold, at vi ikke kender størrelsen på firmaets lager af råvarer og emballage. Det er muligt, at lageret af dåser blev gjort særlig stort på grund af krigstidens forsyningsvanskeligheder, og i så fald holder sammenligningen mellem udgifterne til råvarer og til emballage naturligvis ikke. Men det er tydeligt, at emballagen var af vital betydning for firmaet, og Bertelsen & Nielsen slog som nævnt selv stærkt på, at det var lykkedes dem at skaffe sig ordentlige dåser, så deres varer fik lang holdbarhed⁴.«

Produktionen var ikke særlig energikrævende. Årets samlede forbrug af gas kom op på 42 kr. Elektricitet figurerer slet ikke i regnskabet og medgik

næppe heller til den egentlige produktion. Lønudgifterne er svære at indplacere i regnskabet, fordi man ikke ved, hvad pengene gik til. I regnskabet står der lakonisk Løn til Madsen, men det fremgår ikke, om Madsen var beskæftiget i produktionen eller ekspeditionen af varerne. Formentlig har han været beskæftiget begge steder, således at lønnen skulle deles mellem produktionsudgifter og handelsomkostninger. Madsen var imidlertid kun ansat fra juni til november 1918. Derefter glider han ud af regnskabet og bliver afløst af posten drengeløn. Virksomheden var ikke stor nok til at bære en fastlønnet medarbejder ud over de to indehavere. Dertil kom, at befyndervanskelighederne med produktionen formentlig var ved at være overstået, således at behovet for en medhjælper måske ikke længere var så stort. I hvert fald måtte Bertelsen og Nielsen nu klare opgaverne selv sammen med en bydreng og fru Nielsen, der førte bøger. De delte arbejdet sådan, at Bertelsen rejste ud og solgte firmaets produkter, mens Albert Nielsen blev hjemme i Nørreallé i Århus og producerede og ekspederede. Bydrengen kunne så køre varerne til banen på den trækvogn, som firmaet havde lejet.

Det vanskeligste punkt i firmaets drift var at få varerne solgt. Virksomheden tog fra starten sigte på et større marked end det lokale. Varerne søgtes solgt over hele Jylland incl. Samsø, og der blev også gjort forsøg på Fyn, dog begrænset til Odense og stationsbyerne på linjen mellem Middelfart og Odense, og salget der var ubetydeligt. Det var det jyske marked, som firmaet kom ind på. Salget var forholdsvis spredt. Det kan man se, når man gennemgår ordrebogen. Den blev påbegyndt den 22. august 1918 og rummer oplysninger om hovedparten af firmaets salg i denne periode.

Tabel 3. Salg ifølge ordrebogen, 22. august-31. december 1918

	Købstæder	Stationsbyer	Landdistrikter	Ialt
Købmænd	2.513	487	438	3.438
Brugsforeninger	262	103	275	640
Skomagere	1.731	813	483	3.027
Træhandlere	453	301	–	754
Andre	1.751	95	–	1.846
Uidentificeret	2.892	296	45	3.233
Ialt	9.602	2.095	1.241	12.938

Det var købstæderne, der var den største aftager, næsten tre gange større end stationsbyer og landdistrikter tilsammen. Sat i forhold til befolkningstallet i de tre områder var stationsbyerne dog godt med.

Branchemæssigt var kolonialvarebranchen den største aftager, især når man regner brugsforeningerne med til denne branche. Dertil kommer, at en stor del af de uidentificerede forretninger formentlig hører til denne branche. Næstefter kolonialvarebranchen var skotøjshandlere/skomagere den største aftagergruppe. Ikke mindst i stationsbyerne spillede de en forholdsvis stor rolle, og denne gruppe: skomagerne i stationsbyerne vedblev at være en gruppe, som Albert Nielsen var særlig opmærksom på. Den tredje branche, der tegner sig i billedet, var træhandlerne, men de fulgte langt efter de to foregående. Træhandlerne var en uensartet branche, hvor der solgtes redskaber og genstande af træ, herunder også træsko, og dette sidste gav en naturlig tilknytning for Bertelsen & Niensens produkter.

Tabel 4. Salget 22. august-31. december 1918 fordelt amtsvis

	Købstæderne	Stationsbyerne	Landdistrikterne	Ialt
Randers amt	1.875	404	664	2.943
Århus amt	1.747	6	8	1.761
Hjørring amt	1.374	121	–	1.495
Ribe amt	502	899	35	1.436
Ringkøbing amt	817	251	286	1.354
Ålborg amt	993	10	114	1.117
Viborg amt	890	124	90	1.094
Skanderborg amt	748	36	–	784
Vejle amt	189	161	–	350
Thisted amt	334	10	–	344
Odense amt	143	72	–	215
Samsø	–	–	43	43
Ialt	9.602	2.094	1.240	12.936

Imidlertid tegnede de øvrige brancher sig sammenlagt for et stort salg. Denne gruppe består af en lang række brancher og virksomheder: Cykelhandler, pantelåner, cigarhandler, barber, isenkræmmer, møbelhandler, læderhandler, galanterihandler, tekstil- og manufakturhandler (Flensborg lager), delikatesseforretning, varehus, 10 øres bazar, soldaterhjem og hottelkarle. Til trods for at kolonialvare- og skotøjshandlere var de vigtigste brancher, må salget karakteriseres som meget spredt. Skocremeren var ikke nogen luksusvare, men en udpræget dagligvare, som blev solgt mange forskellige steder. Det var ofte i små forretninger, og Bertelsen & Nielsen gik ikke af vejen for at handle med dem.

Salget var ikke kun spredt branchemæssigt, men også geografisk. Det var

stort set koncentreret til de steder, hvor Bertelsen havde rejst, eller hvor firmaet havde fået forbindelse med en sælger. Det forholdsvis gode resultat i Ringkøbing amt skyldes således en sælger i Herning ved navn Karstensen. Bedømmelsen af salgsresultatet hæmmes af, at man ikke ved, hvor mange forgæves henvendelser firmaet foretog, og om der var byer og egne, som var blevet besøgt helt uden resultat. Det har dog næppe været muligt for firmaet at få besøgt alle egne af Jylland, og tabellen er derfor ikke bare et vidnesbyrd om, hvad der er nået, men også om stadig uudnyttede muligheder. F.eks. var det kun i Ribe, Randers og Ringkøbing amt, at stationsbyerne havde fået betydning for alvor, og kun i Randers og Ringkøbing amt, at de handlende i landsbyerne havde aftaget et nævneværdigt kvantum. Her lå der muligheder i fremtiden, især hvis firmaet kunne få forbindelse med sælgere, som kendte lokalområdet godt.

Salget foregik for størstedelen gennem sælgere, enten Bertelsen eller en af de professionelle sælgere, som firmaet var kommet i forbindelse med. Det var ikke mange ordrer, der blev afgivet direkte til firmaet uden en sælgers mellemkomst. Det var heller ikke mange ordrer, der gik via en grossist. Firma Bertelsen & Nielsen fik kun solgt sine varer ved at foretage en direkte henvendelse til de handlende i detailledet. Og på det felt var det Bertelsen, der præsterede det største salg. Ud af salget på 12.950 kr. havde han skaffet ordrer for 7.425 kr.

Varesortimentet var ikke stort, Det bestod først og fremmest af skosvæerte, brun og sort, men også fedtsvæerte og desuden ovnsvæerte. Dertil kom forskellige småting, skomagervoks f.eks. men tilsyneladende ikke bonevoks det første år. Hovedartiklen var så langt den sorte skosvæerte. Salget af den brune gik ikke nær så godt. Det måtte der gøres noget ved, og fra november begyndte firmaet at fremstille den brune skosvæerte i to kvaliteter, lys og mørk. I øvrigt var sorte sko langt mere udbredte end brune.

Hovedparten af afsætningen foregik i små dåser på ca. 50 g. Skosværten blev dog også solgt i ½ kilos dåser til hotelkarle og lignende købere med et ekstraordinært stort forbrug af skosvæerte. Skosvæerte er meget følsom over for luftens påvirkning og skal derfor normalt sælges i små portioner i lufttæt emballage. Varerne blev sendt pr. efterkrav eller på kredit, og det skete, at indløsning blev nægtet, således at varerne måtte gå retur. Mere almindeligt var det, at det kneb med at få pengene hjem. Som regel lykkedes det dog efter flere henvendelser. Firmaet havde meldt sig ind i Creditreformforeningen, som var et kombineret oplysnings- og inkassobureau. Gennem dette bureau erhvervede firmaet Creditbogen, som var et register over samtlige danske håndværks-, industri- og handelsvirksomheder med

Tabel 5. Salget 22. august-31. december 1918 fordelt på varer

	Antal dåser	Pris
Sort skosvæerte	22.644	9.188.37
Brun skosvæerte	3.452	1.331.36
Fedtsvæerte	1.375	582.18
Ovnsvæerte	7.055	1.400.45
Andet	...	364.98
Difference	-	70.42
Ialt	34.526	12.937.76

oplysninger om deres finansielle soliditet, således at Bertelsen & Nielsen på forhånd kunne undgå notorisk dårlige betalere. I mange tilfælde måtte firmaet give rabat. Den var ikke sat i system, men blev givet efter princippet, at man gav så meget, som det var nødvendigt, så de to unge fabrikanters fortjenestemargin på varerne må have været rimelig stor.

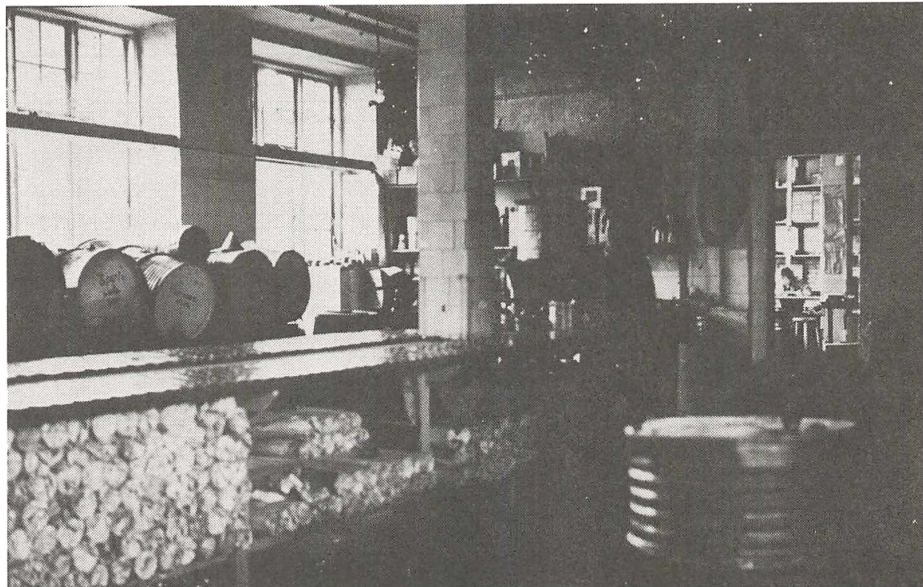
Ved nytårstid 1918/19 kunne Bertelsen og Nielsen gøre status over, hvad de havde nået. De var kommet i gang, og de havde undgået at gå fallit. Der havde ikke været penge til nogen stor aflønning af indehaverne, og siden november havde de måttet arbejde alene. Men året havde vist, at de var i stand til at fremstille svæerte af en kvalitet og til en pris, som gjorde det muligt for dem at sælge med fortjeneste, og som gjorde det muligt for dem at vende tilbage til kunderne og sælge mere. Grundlæggende var virksomheden altså sund, men der var endnu et stort arbejde tilbage, før den havde vundet fast fodfæste i branchen.

Nørreallé til 1924

I 1919 fik Albert Nielsen sit firmamærke, en ørn i ophøjet ensomhed, indrammet som en medaljon. Billedet passer meget godt på Albert Niensens situation, efter at kompagniskabet med Bertelsen var blevet ophævet. Han stod nu helt alene og måtte klare sig med hjælp fra sine kone og en arbejdsdreng.

De første år i Nørreallé blev vanskelige. Først i løbet af 1922 begyndte det for alvor at gå bedre for virksomheden. Det var ikke kun Albert Nielsen, der havde vanskeligheder i disse år. Det var hele den danske industri, der kom i krise.

I efteråret 1920 slog konjunkturerne om. Den kraftige stigning på alle

Der findes næsten ingen billeder fra fabrikken i Munkegade. Her er imidlertid et billede fra fabrikslokalet en gang i 30'erne, i baggrunden ser man gennem den åbne dør ind i det lille kontor, som Albert Nielsen fik skilt fra fabrikslokalet ved en bræddevæg. I forgrunden ligger der under bordet en række låg til skocremedåserne, pakket ind i avispapir. Den flisebeklædte søjle vidner om lokalets tidligere bestemmelse som bouillonterningfabrik. En omtale af denne fabrik findes i artiklen »... og gullaschbaroner« i »Det talte man om ... – rids fra Århus i 100 år«.

råvarepriser blev afløst af et brat prisfald. Virksomhederne kom i klemme. Indtil konjunkturuomslaget havde det været rationelt at sikre sig store lagre af råvarer, fordi priserne hele tiden steg, men efter at prisfaldet satte ind, blev det umuligt at afsætte de færdige varer til priser, der stod i forhold til de høje råvarepriser. Jo større råvarelager, jo værre blev en virksomhed stillet. I den henseende var det en fordel for Albert Nielsen, at virksomheden ikke var større, for ganske vist havde han investeret alt, hvad han tjente, i råvarer og emballage, men omsætningen var ikke så stor, at der kunne opbygges et stort lager.

Salgsindtægterne lå nogenlunde stabilt fra 1919 til og med 1921 regnet i faste priser, og de nåede ikke op på niveauet fra 1918, hvor salgsindtægterne i tabellen kun stammede fra årets sidste 7 måneder. Det var altså i første omgang en svækkelse af firmaet, da Bertelsen trådte ud. Det svage punkt var afsætningen, som Bertelsen for en stor del havde taget sig af. Albert Nielsen forsøgte forskellige muligheder. Et par måneder i 1919 havde han en sælger, J. K. Jensen, Holstebro på fast løn, men det ophørte efter kort

Tabel 6. Driftsregnskab 18. juni 1918-31. dec. 1923

	1918	1919	1920	1921	1922	1923
<i>Udgifter</i>						
Råvarer og emballage	14.583	12.522	21.408	15.418	17.754	43.016
Omkostninger	1.781	2.713	2.740	2.503	3.256	5.632
Løn	927	459	181	250	979	1.794
Provision	2.323	3.324	2.928	1.341	7.943	11.146
Privat forbrug	2.946	2.870	2.682	3.768	3.679	4.317
Tab på udest. fordr.						989
Ialt	22.560	21.888	29.938	23.280	33.610	66.894
<i>Salgsindtægter</i>						
	22.424	22.479	30.087	24.617	32.932	69.770
Resultat	-136	591	149	1.337	-678	2.876
Lån Jyllandsbanken	1.500	2.008	1.800			
Afdrag -	1.400	2.548	2.400	300		
Lån Arb. Sp. og Lånek.		1.000	1.000			
Afdrag -		450	720	850		
Lån andre	400	300		500	350	7.000
Afdrag -		450		500		5.677
J. Bertelsens andel		450				
Samlet resultat	364	1	29	187	-328	4.199

tid. Han tog også en del ture selv, jvf. historien om hans rejse til Skanderborg, og fik solgt nok til, at virksomheden kunne overleve, men nogen stor forretning blev der ikke på det grundlag. Det fremgik klart af resultatet for året 1921. Albert Nielsen kunne sætte sine personlige indtægter mærkbart i vejret og nå op på en løn, der var bedre end den, han havde fået før han blev selvstændig, men virksomheden kunne ikke vokse på det grundlag. Hans udgifter til sælgere (provision) var mindre det år end på noget andet tidspunkt, og virksomheden kunne altså drives uden nogen stor sælgerindsats, men den ville så aldrig blive større. Året efter slog Albert Nielsen ind på en anden strategi og fik forbindelse med nogle dygtige sælgere, først og fremmest Magnus Nielsen fra Horsens, men desuden en anden ved navn Alexander (kaldet Zander) Nielsen. Det er muligt, at det hele tiden havde været Albert Nielsens tanke at finde frem til dygtige sælgere, således at det, der skete i 1922, ikke var en ny strategi, men at han omsider fik held med en strategi, han længe forgæves havde prøvet at følge. Strategi eller ej, så er det i hvert fald tydeligt, at virksomheden tog et spring fremad, efter at Albert Nielsen i foråret 1922 havde fået de 2 sælgere knyttet til virksomheden.

Det blev indledningen til en hurtig udvidelse, som resulterede i, at Albert Nielsen flyttede til nye lokaler i 1924. Udvidelsen oversteg Albert Niensens egen økonomiske formåen. Han fik derfor brug for lån. Det skete ikke i form af et banklån, men ved at en privat person, direktør W. Oelsner fra firmaet Alfred Thomsen & Co. i København indskød 7.000 kr. i virksomheden mod at blive medinteressent. Han fik 40 % af virksomhedens overskud. Alfred Thomsen & Co. havde fra starten været firmaets vigtigste leverandør af voks og kemikalier.

Lokalerne i Nørreallé var for små til den udvidede produktion. Fabrikken blev derfor flyttet over på den anden side af gaden. Adressen var Gl. Munkegade 19-21, men det var et hjørnehus, som også omfattede Nørreallé 33. For øvrigt lå fabrikken hverken i Nørreallé eller Gl. Munkegade, men i et baghus, der lå dybt inde på grunden. Her overtog Albert Nielsen lokaler, som tidligere var blevet brugt af A/S Dansk Konservesfabrik. Det var en af gullasch-tidens mange fabrikker, som kom i vanskeligheder, da krigstidens særlige vilkår blev afløst af det hårde økonomiske klima i begyndelsen af 1920'erne. Lokalerne lå i stueetagen i en treetagers bygning, som tilhørte hotelejer Lind Sørensen. Albert Nielsen rådede over et fabrikslokale, hvoraf var udskilt et lille kontor bag en bræddevæg, et pakkelokale samt diverse lagerrum i nogle af de skure, der hørte til bygningskomplekset. I fabrikslokalet stod der 2 åbne jerngryder med direkte underfyr. Det var virksomhedens hjerte. Her blev skocremen fremstillet. Hertil anvendtes 70 % vand, 28 % voks af forskellig art med et smeltepunkt mellem 55 og 80 grader, 2 % terpentintilføjelse eventuelt farvestof. Processen startede med, at vokset blev kogt i vandet, hvorpå der efter en vis afkøling blev tilsat terpentin og farvestof. Skocremen blev så i endnu flydende tilstand hældt på blikdåser⁵.

Som nævnt investerede Albert Nielsen omgående alt, hvad han tjente, i råvarer og emballage. Det betød, at likviditeten i de første år var meget stram. I de situationer hjalp han sig gennem lån fra Jyllandsbanken og Arbejdernes Spare og Lånekasse, men i løbet af 1921 fik han afviklet disse engagementer, og virksomheden var derefter gældfri bortset fra varekredit og to korte perioder, hvor han lånte et mindre beløb af bekendte.

Varesortimentet blev kraftigt udvidet i denne periode. En prisliste fra marts 1921 rummer ikke mindre end 33 forskellige varer, heraf flere i adskillige kvanta og pakninger. Hovedartiklerne var stadig sko- og ovnsvæerte, nu suppleret med bonevoks, men ud over fabrikkens egne fremstillinger var der også en del varer, som solgtes en gros. Der var både tale om råvarer, som Albert Nielsen købte i større kvanta, end fabrikkens eget behov

nødvendigjorde, og som han derfor til dels videresolgte, og om varer, der lå helt uden for virksomhedens produktion.

Med udvidelsen af produktionen var det blevet nødvendigt at udvide arbejdskraften. Allerede i 1922 blev der ansat en fast medarbejder, og ved indflytningen i de nye lokaler var antallet af ansatte kommet op på 3, deriblandt Albert Niensens svigerinde, fru Svenningsen, som blev i firmaet en menneskealder⁶.

I Munkegade 1924-1938

Firmaet havde til huse i Munkegade fra 1924 til 1942, det vil sige i det meste af mellemkrigstiden og de første år af besættelsestiden. Det var en politisk og økonomisk urolig tid, og de skiftende vilkår afspejler sig også i virksomhedens resultater. Økonomisk falder perioden i 3 dele: 1924-31, 1931-38 og 1938-42. I dette afsnit skal de to første af disse perioder behandles.

Frem til 1931 var virksomhedens omsætning gennemgående stigende. Der var en afmatning i aktiviteten i deflationsperioden 1925-26, men derefter gik det fremad, særlig hurtigt i året 1929.

Tabel 7. Driftsregnskab 1924-1931

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Udgifter								
Varer	43.000.	85.300	88.000	82.000	82.800	98.300	102.500	89.300
Løn	6.600	7.200	6.400	6.900	7.400	8.000	8.900	7.700
Provision	24.500	23.200	26.400	26.300	29.500	35.200	37.500	37.200
Handelsomkostn.	11.600	9.400	7.000	7.700	9.200	13.400	13.800	14.100
Afskrivninger	1.600	1.300	1.700	2.300	2.300	2.200	1.900	2.900
Privat forbrug	5.700	5.300	5.000	6.300	6.800	10.200	16.100	9.700
Ialt	135.300	134.400	126.800	131.400	138.000	167.300	180.700	160.900
Salgsindtægter	139.900	139.700	133.200	134.800	146.400	180.000	182.000	164.600
Resultat	4.600	5.300	6.400	3.400	8.400	13.700	1.300	3.700

De gode resultater blev brugt til at konsolidere virksomheden med. Engagementet med W. Oelsner, der havde finansieret indretningen af fabrikslokalerne i Munkegade, og som var blevet medinteressent i firmaet, blev afviklet i løbet af 1925. Arrangementet havde været meget gunstigt for Oelsner, for ganske vist havde han kun krav på 40 % af virksomhedens fortjeneste, men Albert Nielsen måtte modregne sin løn i sin andel, således at hans andel af kapitaltilvæksten (nettonettofortjenesten) blev betydeligt mindre

end W. Oelsners. Det var altså en stor fordel for Albert Nielsen at få forholdet afviklet. Albert Nielsen optog i stedet et banklån i Aarhus Privatbank, som han fik afviklet i 1930. Derefter var han selvfinansierende bortset fra den løbende varekredit. Den lå i øvrigt noget lavere end den kredit, han gav sine egne kunder, så han var netto-långiver.

Det grundlag for virksomhedens drift, der var blevet skabt, da virksomheden flyttede over til de nye lokaler i Munkegade, blev fastholdt og dannede grundlag for virksomhedens fortsatte vækst. Hovedparten af salget foregik stadig gennem virksomhedens egne sælgere. Deres antal voksede fra 2 i 1925 til 3 i 1930⁷. De rejsende kørte i biler, og fra sidst i 30erne var det firmaet, der stillede bilerne til rådighed for dem. Det var for så vidt karakteristisk for virksomheden, at investeringerne i salgsudstyr (biler) langt oversteg investeringerne i produktionsudstyr. Kernen i produktionsudstyret var uforandret de to jerngryder med direkte underfyring, mens bilerne til de rejsende dels var dyrere i sig selv, dels måtte udskiftes med mellemrum og dels voksede i antal i takt med tallet af sælgere. Biler var i øvrigt livet igennem et svagt punkt hos Albert Nielsen, og det eneste sted, hvor han tillod sig at være personligt ekstravagant, idet han selv fra begyndelsen af 1950erne kørte i en Jaguar. I 1930 erhvervede han sig også et sommerhus i Risskov, så de bedre tider udmøntede sig altså også i en forhøjelse af levestandarden.

Sommerhuset indgik som et aktiv i firmaets status. Det var en følge af, at firmaet var et enkeltmandsfirma, således at der ikke kunne trækkes en skarp grænse mellem Albert Nielsens privatøkonomi og firmaets. Albert Nielsen blev derfor personligt sat i skat af hele firmaets overskud.

Det var stadig markedet vest for Storebælt, der var det vigtigste. Først i 1933 fik firmaet en fast sælger på Sjælland, og hovedstadsområdet holdt man sig helt fra. Der blev naturligvis solgt til de handlende, der ønskede det, men virksomheden foretog ikke nogen aktiv salgsmæssig bearbejdelse af dette område. Varesortimentet undergik ikke de store forandringer. Skosværte og bonevoks var stadig de vigtigste varer, men der blev også fremstillet pudsecreme og ovnsværte og cykelolie. Cykelhandlerne og cykelgrossererne blev derved en del af den kundekreds, firmaet henvendte sig til. Foruden firmaets egne produkter solgtes også de såkaldte fedevarer. Navnet hentyder til, at det var varer, som sælgerne skulle blive fede af. Virksomhedens egne produkter var for smalt et sortiment til at give sælgerne en tilstrækkelig indtægt. Man regner med, at sælgerne kunne nå at besøge ca. 15 kunder om dagen, og den mængde skosværte og bonevoks, som 15 kunder om dagen kunne købe i gennemsnit, var ikke nok til at sikre sælger-

ne en ordentlig indtægt. De havde derfor varer med i deres kollektion, hvor firmaet Albert Nielsen stod som grosserer og ikke som fabrikant. Således var firmaet midt i 30erne blevet den største grossist i gulvlakfernis i Jylland.

På indkøbssiden var Albert Nielsen i en del tilfælde sin egen importør. Handelen på udlandet foregik almindeligvis gennem agenter i København. Det er i øvrigt ikke klart, hvordan han bar sig ad med at følge med i udviklingen på det internationale marked. Han var ikke medlem af Foreningen af Fabrikanter i Kemikalieindustrien. Derimod var han medlem af Århus Handelsstandsforening og derigennem af Provinshandelskammeret, og det er muligt at medlemskabet har været til hjælp med orienteringen om de internationale markeder. Det var i hvert fald markeder, som det var vanskeligere at begå sig på end det jyske marked for skocremer, selv om dette sidste kunne være vanskeligt nok.

Personalet (heri ikke medregnet sælgerne, der var provisionslønnet) voksede i periodens løb fra de 3, der havde været ansat i 1924, til 6 i 1929, af hvilke 2 blev ansat i årets løb. At dømme efter lønningernes størrelse (med forbehold for, at man nok ikke tog det alt for nøje med lønregnskabet) stod en af dem for produktionen, 2 fyldte dåser og ekspederede, en satte etiketter på, en førte bøger, og en var læredreng og gik til hånd. Albert Nielsen selv holdt sammen på det hele, men deltog også regelmæssigt i produktionen og overvågede til stadighed varernes kvalitet.

1931-1938

Den økonomiske verdenskrise, som begyndte i U.S.A. i efteråret 1929, nåede først Danmark for alvor i 1931, og firma Albert Nielsen var ingen undtagelse i den henseende. Året 1930 bragte firmaet et lidt bedre resultat end 1929, som endda havde været et usædvanligt godt år, men i 1931 faldt omsætningen. Den lå dog stadig langt over niveauet fra 1928, og allerede året efter lå den højere end niveauet i 1929. Virksomheden kunne altså fastholde det høje niveau, den var kommet op på i 1929, og noterede kun en mindre tilbagegang.

Frem til 1935 steg omsætningen ubrudt, men derefter oplevede virksomheden igen en faldende omsætning, og årene 1937-38 blev dårlige for firmaet, faldet i 1937 blev endda større end faldet i 1931.

Til trods for den faldende tendens i omsætningen steg antallet af ansatte til 7 i 1936 og 9 i 1937 og 38, og antallet af sælgere blev øget til 4 i 1935 og 5 i 1939. I øvrigt skete der ikke principielle forandringer i virksomhedens

Tabel 8. Driftsregnskab 1931-1938

	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Udgifter								
Varer	89.300.	95.800	96.900	99.700	118.400	125.500	99.300	107.200
Løn	7.700	7.500	9.500	8.500	9.600	9.300	9.000	8.400
Provision	37.200	38.700	44.000	43.200	46.500	41.400	34.800	36.500
Handelsomkostn.	14.100	14.700	15.100	17.500	23.500	19.800	17.600	19.100
Afskrivninger	2.900	3.900	2.900	3.700	3.200	3.200	3.700	3.200
Privat forbrug	9.700	9.300	10.000	14.200	10.800	9.700	9.100	8.500
Ialt	160.900	170.000	178.400	186.800	212.000	208.900	173.600	182.900
Salgsindtægter	164.600	176.500	187.500	188.000	213.400	214.100	174.600	184.800
Resultat	3.700	6.500	9.100	1.200	1.400	5.200	1.000	1.900

grundlag i denne periode, 30erne blev et besværligt årti, hvor man måtte prøve at slå sig igennem under skiftende og ofte vanskelige konjunkturer. Nettoavancen, som i 1929 havde været helt oppe på 13 % af omsætningen, faldt i 30erne. Endnu i 1933 lå den på 10 %, men resten af årtiet lå den under, og i 1938 var den helt nede omkring 5 %. Omvendt steg handelsomkostningernes andel af de samlede udgifter. Det var altså ikke, fordi firmaet slækkede på indsatsen, at omsætningen faldt, men alene fordi det blev sværere at få varerne solgt. Det krævede en ekstra indsats. Den økonomiske aktivitet i samfundet aftog i 1937, og det gik også ud over Albert Nielsen. Dertil kom, at firmaet blev ramt af, at de to dygtigste sælgere forlod det og begyndte for sig selv. I 1935 var det Ole Didriksen, der etablerede en fabrik i Sønderjylland, den del af landet han hidtil havde betjent som rejsende. Det var konkurrenten Baess, der finansierede foretagendet, som dog ikke fik nogen blivende betydning, om end det nåede at tilføje Albert Nielsen en vis skade. Værre var det, da Zander Nielsen i 1937 rejste og havde held til at fratage Albert Nielsen forhandlingen af lakfernis fra Sadolin & Holmblad i Jylland. Det gjorde et mærkbart indhug i indtjeningen, men heller ikke denne virksomhed fik nogen blivende betydning, da Zander Nielsen døde nogle år efter. Men i den aktuelle situation skabte det absolut problemer for Albert Nielsen, og krisen i 1937 blev derfor værre end krisen i begyndelsen af 30erne.

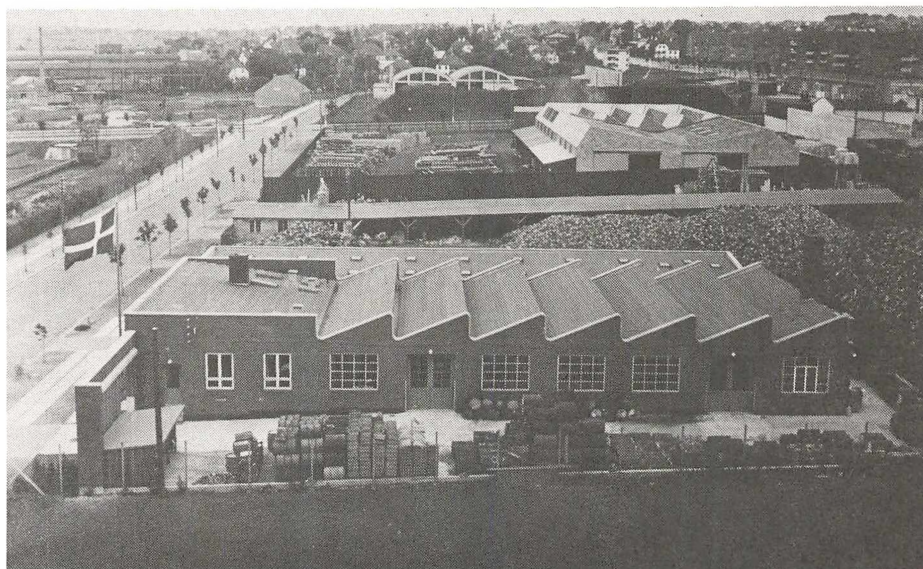
Krigstidsvilkår 1938-1946

Imidlertid slog konjunkturerne om i løbet af 1938. De hastigt voksende udgifter til oprustning skabte helt nye vilkår. Det blev i løbet af kort tid sælgers marked. De, der havde varer eller kunne skaffe dem, havde fat i den lange ende. Det var imidlertid ikke så simpelt, som det lyder, at skaffe sig varer. De usædvanlige vilkår førte til politisk regulering af økonomien, og krigsudbruddet og besættelsen afbrød de sædvanlige handelsmønstre. Albert Nielsen havde imidlertid et særligt talent for at købe rigtigt ind, og han var velkonsolideret, således at han tillige kunne købe stort ind. Det lykkedes ham at sikre sig godt med hensyn til råvarer. Bl.a. var det lykkedes ham at købe 4 tons af den meget værdifulde carnaubavoks i Brasilien, som han fik sendt til Danmark via New York. Det var i begyndelsen af krigen, og af sikkerhedsgrunde besluttede han sig til at dele forsendelsen i to indturen over Atlanterhavet. Det bevirkede, at 2 tons gik ned ved Skotland. Havde han fulgt sin oprindelige plan, ville alle 4 tons været kommet frem. Han var også i stand til at håndtere de erstatningsvarer, som efterhånden opstod, og som gjorde det nødvendigt at eksperimentere med varernes kemiske sammensætning. Dette var grunden til, at årene 1939-46 blev økonomisk bedste i virksomhedens historie.

Tabel 9. Driftsregnskab 1939-1946

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Udgifter								
Varer	161.900	298.900	558.500	411.000	565.600	670.300	609.900	850.600
Løn	9.000	10.200	15.700	17.100	27.200	48.300	54.400	57.100
Provision	47.700	66.500	84.900	85.200	99.200	100.000	99.300	130.100
Handelsomkost.	23.100	26.800	37.300	48.100	47.400	57.400	61.600	77.000
Afskrivninger	2.100	7.500	3.200	10.900	11.900	11.700	11.600	12.200
Privat forbrug	7.800	12.000	17.400	39.300	100.900	148.900	154.900	86.900
Ialt	251.500	421.900	717.000	611.600	852.200	1036.600	991.700	1213.900
Salgsindtægter	262.300	436.700	766.000	720.000	976.800	1127.000	1080.500	1469.300
Resultat	10.800	14.800	49.000	108.400	124.600	90.400	88.800	255.400

Omsætningen steg næsten eksplosivt fra 185.000 kr. i 1938 til godt 1.1 mill. kr. i 1944, og driftsresultatet nåede over 100.000 kr. i 1942. Det samme gjorde Albert Niensens privatforbrug, men det skyldes først og fremmest hans skattebetaling, som steg stærkt under krigen som følge af krigskonjunkturskatte. Det var tydeligt, at virksomheden i disse år voksede op i

Fabrikken på Dollerupvej fotograferet i 1943 i forbindelse med firmaets 25 års jubilæum. På nabogrunden var der under besættelsen et stort oplag af brænde. Foto i privateje.

en anden størrelsesklasse, og det gav sig også rent fysisk udslag i, at virksomheden flyttede. De lejede lokaler i Munkegade blev efterhånden for små. Albert Nielsen købte så en grund af Århus kommune på Dollerupvej i nærheden af Ringgaden. Her opførtes i 1942 en helt ny fabriksbygning på knap 1.000 m². Indtjeningen i virksomheden var så god, at byggeriet kunne betales løbende uden optagelse af lån. Selve fabrikslokalet var kun på ca. 30 m². Her stod 4 jernkedler med direkte underfyring. Det var dobbelt så mange som i den gamle fabrik, men selv efter denne udvidelse af produktionskapaciteten lagde selve produktionen kun beslag på en forsvindende lille del af arealet. Pakkerummet, hvor varerne blev hældt på dåser, glas eller tube, var langt større, ca. 230 m². Mest fyldte dog lagerrummene, især råvarelageret⁸. Som nævnt købte Albert Nielsen stort ind, og det var først og fremmest behovet for mere lagerplads, der fik ham til at opføre den nye fabrik. Det var også det punkt, hvor pladsen i de nye bygninger hurtigt blev for trang.

De ændrede vilkår i krigsårene viste sig også ved en forskydning i udgifterne. Salgskostningerne faldt forholdsvis. Det var ikke længere så svært at få varerne solgt. Albert Nielsen kunne levere, det var i sig selv et tungtvejende salgsargument. Ganske vist var leverancerne fra firmaet ikke ube-

grænsede. Der kom restriktioner på, hvor meget hver enkelt kunde kunne aftage ad gangen, og al mængderabat bortfaldt, men fabrikken var leveringsdygtig i hele perioden og blev ikke genstand for krigshandlinger, hvad den naturligvis heller ikke indbød til. Grossererne viste også større interesse for firmaet, end de havde gjort før krigen. Dertil kom, at den største konkurrent, Vibe-Hastrups fabrikker i København, mistede good-will hos købmændene, fordi fabrikken efter deres mening favoriserede skotøjshandlerne på købmændenes bekostning. Alt dette skabte helt ekstraordinært gunstige økonomiske vilkår for Albert Nielsen.

Indflytningen i den nye fabrik blev fulgt af en udvidelse af arbejdsstyrken. Det skyldtes ikke kun, at kapaciteten blev udvidet, men også at virksomheden for at skaffe sig emballage begyndte at rense brugte konservesdåser. De rengjorte dåser blev leveret til et firma i Mejlgade, som var i stand til at lave skosværtedåser ud af dem. I 1938 havde virksomheden foruden indehaveren beskæftiget 4 sælgere og 9 medarbejdere i fabrik/kontor, i 1946 var tallet vokset til 7 sælgere og 28 medarbejdere, heraf 5 på kontoret. Af de 23 ansatte i fabrikken havde de 10 ikke ansættelse i hele året, og at de 5 på kontoret var de 2 ikke ansat hele dagen. 2 af de 7 sælgere havde ikke været ansat hele året.

På årsbasis var fuldtidsbeskæftigelsen altså lavere end de 28 + 7 sælgere, men selv under hensyn til dette var det tydeligt, at det nu var en virksomhed af en helt anden type end den, der havde eksisteret før krigen.

Efterkrig, rationering og voksende konkurrence

Efterkrigstiden blev besværlig for firmaet. »Vi kan ikke regne med at få noget foræret mere som under krigen«, sagde Albert Nielsen⁹. Konkurrencen blev skarpere og forsyningsvanskelighederne nærmest større, end de havde været under krigen, i hvert fald mere frustrerende, fordi firmaet ofte stod med indkøb af varer fra udlandet, som var aftalt med leverandørerne, men som blev underkendt af de danske myndigheder. Det var Direktoratet for Vareforsyning, oprettet 1940, som skulle godkende alle internationale handler, og som frem til omkring 1953 blev en kilde til stadig og undertiden voldsom irritation og uendelig meget arbejde med at søge om importtilladelse. Situationen var ikke let. Verdenshandelen havde endnu langt fra fundet tilbage til frie mønstre. Den var reguleret såvel i Danmark som i udlandet, og der var mange hensyn at tage ikke blot til valuta, men også til en retfærdig fordeling, muligheden for dansk eksport etc.

Direktoratet for Vareforsyning har derfor næppe haft så store handlemu-

Der hældes skocreme op. Billedet stammer fra de første år i den nye fabrik på Dollerupvej og viser, at produktionsprocessen ikke var automatiseret. Skosværtten er blevet hældt på en gammel kedel og bliver derfra hældt op i dåserne. Foto i privateje.

ligheder, som man kunne tro, og har været afskåret fra at være så imødekommende, som det var ønskeligt. Men set fra Albert Niensens side måtte Direktoratet fremstå som et utrolig besværligt og sendrægtigt bureaukрати, som gang på gang forhindrede virksomhedens produktion eller lagde den store vanskeligheder i vejen. Det mere end fremgår af korrespondancen, at det kunne knibe Albert Nielsen at styre sin irritation.

F.eks. skrev han til Direktoratet den 24. nov. 1948 i anledning af, at han havde fået tildelt 1800 kg terpentin i U.S.A.. De 1800 kg havde han forlængst betalt. »Nu umiddelbart før varen ventes får jeg forelagt en ny erklæring, ifølge hvilken jeg ikke må bruge varen til skosværite og bonevoks, som netop er min branche og praktisk talt eneste formål jeg har for varen. Jeg kan ikke få øje på sund fornuft i en sådan foranstaltning, hvorefter der tildeles varer, som man ikke må bruge, og udbeder mig gerne dette forhold rettet.« Denne henvendelse fik han svar på 3 måneder senere, da direktoratet tildelte ham et tilsvarende kvantum terpentin fra Portugal og henviste ham til at købe det hos et bestemt dansk importfirma.

Der var altså tale om både en forsinkelse af produktionen og en begræns-

ning af handlefriheden, idet Albert Niensens egen indkøbsaftale blev underkendt, og han i stedet blev henvist til at købe varen hos et bestemt dansk firma – hvilket var så meget mere generende, som evnen til at købe fordelagtigt ind var en del af grundlaget for firmaets succes – men trods alt endte sagen med at firmaet fik råvarer og altså kunne fortsætte sin produktion. Så gunstigt var udfaldet ikke hver gang. Den 18. maj 1948 meddelte Albert Nielsen, at han kunne købe titanhvidt i Belgien, som han skulle bruge til sin fabrikation af skohvidt. »Fabrikationen heraf må jeg lade ligge fuldstændig stille nu i sæsonen fordi jeg fuldkommen mangler det vigtigste råstof hvide pigmenter. I forvejen ligger produktionen stille med adskillige af mine artikler fordi råvarer mangler og jeg har måttet skride til betydelige afskedigelser af personale. Det ville derfor være en udhjælp med titanhvidt nu da varen kan fås, som det fremgår af vedlagte bilag.« Direktoratet afslog dette under henvisning til handelsaftalen med Belgien. Bedre gik det ikke med ansøgningen den 15. december 1948 om tilladelse til at importere candelillavoks fra Mexico over Belgien. »Det kan oplyses at det er et lysegult hårdt voks, der bruges som glansgiver til de lyse skocremer og bonevoks, hvor det er umuligt at anvende det sorte montanvoks. Da jeg har erfaret at vi har haft valuta til at indføre disse produkter som færdigvarer håber jeg der også kan blive valuta for den danske produktion af disse produkter.« – Afslag.

Det var ikke kun råvarer, det kneb med. Også nye maskiner skulle godkendes af Direktoratet, hvis de kom fra udlandet. I december 1948 ansøgte Albert Nielsen om at måtte købe en specialmaskine i Los Angeles til fremstilling af skohvidt. En tilsvarende avanceret maskine kunne ikke fås i Danmark. 15. januar 1949 bad han om hurtigt svar, da skovhvidt var en udpræget sæsonvare, som helst skulle fremstilles i januar-februar. Den sidstnævnte begrundelse stemmer ikke helt med hans ovenfor citerede ansøgning om titanhvidt, men klog af skade har Albert Nielsen formentlig fundet det formålstjenligt at sætte lidt fart i Direktoratet. Forgæves. Den 23. marts indsender han derfor endnu engang sin ansøgning, og 13. april får han svar. Direktoratet henviser ham til at købe en maskine i Danmark, uagtet at han fra starten havde gjort opmærksom på, at det ikke kunne lade sig gøre. »Ja, det var en knippel ide«, anførte han ironisk på Direktoratets forslag.

Under disse besværligheder havde virksomheden ikke mulighed for at opretholde produktionen fuldt ud. Årene efter 1946 blev derfor heller ikke så gode økonomisk som krigsårene. Dertil kom, at branchens største virksomhed, Vibe-Hastrup, der under krigen havde været hæmmet af for små

indkøb og dårlig emballageforsyning, meget hurtigt genvandt sin position, efter at firmaet i begyndelsen af 1947 påny havde skaffet sig blikemballage. At man igen kunne få Vibe-Hastrups produkter, blev så at sige et tegn på, at verden atter var ved at vende tilbage til det normale.

Tabel 10. Driftsregnskab 1946-1951

	1946	1947	1948	1949	1950	1951
Udgifter						
Varer	850.600	738.400	750.000	755.600	627.200	707.300
Løn	57.100	58.800	64.700	56.600	45.200	42.900
Provision	130.100	139.500	141.700	131.800	142.600	149.300
Handelsomkostninger	77.000	242.700	203.500	163.800	191.000	237.100
Afskrivninger	12.200	9.500	13.700	22.600	26.900	33.500
Privat forbrug	86.900	155.000	161.100	87.800	49.800	46.400
Ialt	1.213.900	1.343.900	1.334.700	1.218.200	1.082.700	1.216.500
Salgsindtægter	1.469.300	1.488.800	1.311.700	1.096.300	1.169.000	1.244.800
Resultat	255.400	144.900	-23.000	-121.900	86.300	28.300

Nettoavancen, som i årene 1942-47 havde ligget på omkring 20 %, faldt nu i løbet af 3 år til omkring 5 %. Omsætningen, som havde rundet 1 mill. kr. i 1944, holdt sig over dette tal i resten af perioden. Den kulminerede med næsten 1½ mill. kr. i 1947, men faldt derefter til 1,1 mill. kr. i 1949 og stabiliserede sig så på det niveau.

Krigstiden havde altså givet virksomheden et løft, men ligesom tilfældet havde været efter 1. Verdenskrig, skabte efterkrigstiden skærpede krav til tilpasning. Det førte til en række fornyelser og initiativer i årene 1948-53. Generelt forsøgte Albert Nielsen at ekspandere sig ud af krisen. Han fortsatte med at købe stort ind. Det skabte problemer med lagerpladsen. Lokalerne i den nye fabrik var allerede blevet for små. Der blev udarbejdet tegninger til en udvidelse af fabrikken. Men så kom bureaukratiet igen på tværs, idet det ikke ville give byggetilladelse.

Det forsinkede sagen et år og affødte en strøm af henvendelser. Til sidst anførte Albert Nielsen, at dyrt importerede råvarer fordampede væk, fordi de måtte oplagres under åben himmel, og det argument hjalp¹⁰. At sparsom valuta på den måde forsvandt i den blå luft var naturligvis uholdbart, og i 1949 blev lagerrummet på Dollerupvej mere end fordoblet, og samtidig blev der opført et åbent skur med halvtag. Desuden blev der gjort forsøg på at modernisere virksomhedens tekniske udstyr. Den amerikanske maskine til skohvidt er nævnt ovenfor, men var ikke det eneste. Der blev også i for-

Sælgerstaben og firmaets vognpark fotograferet sammen med Albert Nielsen foran fabrikken på Dollerupvej en forårsdag sidst i 40'erne. Fra venstre ses Aage Hansen (Sjælland), P.J. Petersen (Midtjylland), Aksel Olesen (Nordjylland) og Harritsø Jørgensen (Sønderjylland) samt Albert Nielsen. Foto: Skabelund.

bindelse med ombygningen etableret en nemmere og mere sikker tilførsel af terpentin. Den blev fjernet fra fabrikken og anbragt i et tankanlæg i jorden. Samtidig blev der etableret en separat bygning, hvor der blev smeltet voks, som gennem et rørsystem blev pumpet over i fabriksbygningen. Endelig blev der gjort plads til den nye storstilede produktion af ostevoks, jvf. nedenfor.

Hovedindsatsen blev imidlertid nu som tidligere lagt på salgssiden. Det var nu som før den største vanskelighed, og det sælgers marked, som havde været under krigen, ændrede sig hurtigt til købers. Albert Nielsen måtte derfor intensivere salgsarbejdet. Han udvidede antallet af sælgere, og han indledte en massiv annoncekampagne. Firmaet havde altid annonceret, men reklameudgifterne havde ikke været nogen stor post på budgettet. Fra 1947 sprang beløbet imidlertid i vejret. Albert Nielsen henvendte sig til reklamebureauet Lyre i Århus. Målet var at få gjort firmaets produkter, først og fremmest skocremene Luxu og Admiral til mærkevarer. Det samme gjaldt en særlig skocreme, Jimmy, som kun solgtes til skomagere og skotøjshandlere. Den adskilte sig ikke så meget fra de to andre rent kemisk,

men var salgsmæssigt en ren branchevare, dvs. en vare der var forbeholdt en bestemt branche. Der blev eksperimenteret med de reklamemæssige virkemidler, men fra 1949 fandt bureauet frem til en form, der var slagkraftig. Det var, da man begyndte at annoncere i tegneserieform med figuren Olsen som fast ingrediens. Historien om Olsen er fortalt andetsteds¹¹. Her skal det blot nævnes, at han var skabt af den københavnske tegner Kaj Engholm, der havde stor succes med tegneserierne Fedthas og Far til Fire. Det var derfor let at gøre Olsen landskendt, dels på grund af hans karakteristiske næse, der var formet som en skobørste, dels på grund af de ledsagende rim, der var holdt i en bevidst naiv og fornøjelig stil. Olsen bed sig virkelig fast i hukommelsen og var et meget bedre blikfang med Luxu, Admiral, Jimmy eller for den sags skyld Albert Nielsen.

Annonceringen var en henvendelse direkte til forbrugerne. Det var en fornyelse af firmaets salgspolitik, der hidtil ensidigt havde taget sigte på detailhandlerne, men det betød ikke, at salgspolitikken blev lagt om. Annonceringen var et supplement; det var fortsat detailhandlerne, der stod i centrum for bestræbelserne. Antallet af sælgere voksede. Før krigen havde der været 5 sælgere, 4 til at dække Jylland og Fyn og 1 til at dække Sjælland. Nu blev antallet udvidet til 7, og fra 1952 10. Landet blev delt op i 8 distrikter, 2 øst for Storebælt, Fyn og 5 i Jylland. København og Københavns amt lå helt uden for distriktsinddelingen og blev ikke taget op til systematisk bearbejdelse. Hovedmarkedet var stadig Jylland. De 8 sælgere, der betjente de regionale distrikter, solgte Luxu og Admiral skosvæerte, bonevoks, ovnsvæerte, pudsecreme, cykelolie + de såkaldte fedevareer, som ikke blev fremstillet på fabrikken, men afrundede de rejsendes kollektion. De 2 sidste sælgere havde hele landet som distrikt, men til gengæld et begrænset varesortiment. Den ene af dem havde skotøjs- og læderhandlerne som kunder. Det var en gruppe handlende, som lige fra firmaets start havde haft dets bevågenhed, og denne linje var altså blevet fortsat, således at der nu var udviklet en særlig branchevare, og branchen var blevet udskilt som et selvstændigt »handelsdistrikt«. Den anden havde mejerierne som arbejdsområde. Mejerierne hørte ikke til Albert Nielsens oprindelige kundekreds. Men under krigen var han af grosserer J. Hansen blevet opfordret til at udvikle en ostevoks og var gået i gang med opgaven. Det lykkedes på grundlag af en særlig mikrokrystallinsk voks at udvikle et produkt, som fik navnet Dypian (Dyp i A.N.-ostevoks), og som havde den fordel fremfor den gængse ostevoks, at den var plastisk. Det betød, at den kunne følge osten, når denne arbejdede under modningen, uden at revne eller skulle af som den voks, man ellers brugte. Det nye produkt vandt hurtigt frem og

gik nu ved omlægningen af handelsdistrikterne over til firmaets dygtigste sælger, Harritsø Jørgensen.

De nye distrikter trådte i kraft i 1952. De var fastlagt sådan, at de omfattede ca. 100.000 husstande. Albert Nielsen havde søgt statistiske oplysninger og fundet, at hver husstand i gennemsnit købte for 4 kr. skocremer, 1 kr. ovnsvæerte og 2 kr. bonevoks om året, beregnet efter fabrikkens udsalgspriser. Det betød, at der var et marked på ca. 700.000 kr. pr. distrikt. Under forudsætning af en markedsandel på 20-33 % var det ensbetydende med et salg på 140-230.000 kr., og det ville være tilstrækkeligt til at sikre en rejsende en rimelig indtægt. »For 12-15 år siden var en sådan plan umulig at gennemføre, dertil var firmaet og dets produkter for lidt kendt; men med den fremgang vi har haft siden og den reklameindsats, som nu gøres, skulle der være grund til at tro at det kan lykkes«¹².

Til yderligere støtte for tilrettelæggelsen af firmaets salgsarbejde fik Albert Nielsen i december 1951 udarbejdet en undersøgelse, der viste markedsandelen i Jylland og på Fyn for firmaet og dets to værste konkurrenter inden for skosvæerte. Forventningen om en markedsandel på 20-33 % holder dog nogenlunde stik for Jylland, men slet ikke for Fyn¹³.

Tabel 11. Markedsandel i skosvæerte dec. 1951

	Albert Nielsen	Vibe-Hastrup	Baess	Ialt
Vejle og Ringkøbing amt	37	31	19	89
Århus og Skanderborg amt	22	41	27	90
Hjørring og Ålborg amt	19	47	16	82
Randers, Viborg og Thisted amt	19	60	12'	91
Ribe, Haderslev, Tønder og Åbenrå amt	17	36	24	77
Odense og Svendborg amt	6	28	48	82
Gennemsnit	20	40.5	24	85

Vibe-Hastrup var branchens dominerende virksomhed og havde den største markedsandel i 4 af de 6 distrikter. Baess var næststørst og havde den højeste markedsandel på Fyn og lå højere end Albert Nielsen i yderligere 2 distrikter. Albert Nielsen havde kun den højeste markedsandel i et distrikt i Vejle og Ringkøbing amter og lå lavest af de tre firmaer i 3 distrikter: Fyn, Sønderjylland og – bemærkelsesværdigt nok – Århus og Skanderborg amter. Undersøgelsen viste altså, at der stadig stod et stort salgsarbejde tilbage, og at på Fyn måtte sælgeren sætte markedsandelen betragteligt i vejret, hvis han skulle nå op på en indtægt svarende til de øvrige sælgeres.

Firmaets salgspolitik var genstand for indgående overvejelser i disse år. Traditionelt havde virksomheden først og fremmest satset på at vinde detailhandlerne for sig, og dette mål blev fastholdt, men det var ikke så ligetil at føre ud i livet og i hvert fald ikke så let, som det havde været under krigen. Hjælp fra grossererne kunne man ikke regne med. Forholdet mellem dem og firmaets sælgere blev stort set opfattet som et konkurrenceforhold. Albert Nielsen forsøgte så at knytte detailhandlerne nærmere til firmaet gennem en særlig bonuskundeordning. Kunderne forpligtede sig til at aftage hele deres forbrug af skosværite mv. fra Albert Nielsen, som til gengæld gav en bonus efter et system med stigende satser, jo mere detailhandleren aftog. Denne ordning blev praktiseret i to år, men derpå opgivet igen, fordi den følte for bindende for detailhandlerne. I stedet indførtes et system med kvantumsrabat.

Imidlertid var det tydeligt, at tendensen gik i retning af, at detailhandlerne måtte foretage større indkøb. Indkøbsforeninger og kædedannelser vandt frem hos købmændene. Det stillede Albert Nielsen over for problemer, og en oprindelig modvilje mod kæder måtte vige for en erkendelse af deres uundgåelighed. Det største problem i denne sammenhæng voldte dog forholdet til grossererne. Det var ikke særlig godt i årene efter krigen. Der var overvejelser blandt sælgerne og Albert Nielsen om måske helt at droppe grossererne som handelspartnere og enighed om, at de aldrig kunne blive mere end en biomstændighed i firmaets salgsarbejde. Men i løbet af årene 1950-51 slog stemningen helt om. Tvunget ikke mindst af konkurrencen fra Vibe-Hastrup indledtes et målbevidst arbejde på at forbedre forholdet til grossererne, og det lykkedes på kort tid at få oparbejdet en ikke helt lille good-will for firmaet blandt kolonialgrossisterne. Dette skifte i holdningen var fremkaldt af den samme tendens til stordrift, som i de følgende årtier resulterede i butiksdøden og dermed i et massivt mandefald i Albert Nielsens kundekreds. Men det var i 1951 endnu fremtid. I den aktuelle situation fastholdt Albert Nielsen det kendte grundlag: salg gennem firmaets egne sælgere direkte til detaillist. Det nye var, at nu foregik det i vid udstrækning i samarbejde med grossererne og ikke som hidtil i skarp konkurrence med dem.

Som led i fornyelsen af firmaets aktiviteter gjorde Albert Nielsen også en indsats for at styrke sælgernes arbejde. Han forlangte hver dag en rapport over forrige dags arbejde og kunne på den måde følge salgsudviklingen og den enkelte sælgers arbejde.

Han indførte institutionen sælgermøder, som afholdtes 4 gange om året med deltagelse af alle firmaets sælgere, ham selv og en repræsentant for

kontoret. På disse møder udvekslede sælgerne erfaringer, refererede gode salgsargumenter, og Albert Nielsen forsøgte at peppe salgsarbejdet op ved formaninger, tilkysyndelser i form af øget provision ved særlig godt arbejde og undertiden også en opsang, når gennemgangen af de daglige sælgerrapporter f.eks. havde vist et fast mønster i retning af, at der ikke blev solgt noget mandag formiddag og fredag efter 12. Der blev taget referat af sælgermøderne, og det blev sendt til mødets deltagere til støtte for hukommelsen. Albert Nielsen sørgede også for at holde humøret oppe. I flere af referaterne står der under punkt 11 »En sjov historie. Kan ikke refereres«, og det kan en eftertid naturligvis kun beklage. Albert Nielsen gennemgik også sælgerrapporterne kritisk med henblik på den rejserute, sælgerne valgte, og indskærpede, at salgsarbejdet skulle tilrettelægges samlet og rationelt. I forbindelse med distriktsomlægningen, som er omtalt ovenfor, ændrede Albert Nielsen også sælgernes aflønning, således at den faste gage blev højere, mens provisionen blev lavere. Det skete af hensyn til sælgernes muligheder for at sikre sig en rimelig indtægt, også hvis distriktsændringerne ville skabe problemer for dem. Han udfoldede også store bestræbelser for at skaffe dem ordentlige biler, hvilket dog igen var et af de punkter, hvor Direktoratet for Vareforsyning kom ind i billedet, men i løbet af året 1954 lykkedes det at få sælgernes bilpark moderniseret.

Som det sidste led i moderniseringen fik Albert Nielsen i 1953 firmaet omdannet til et aktieselskab. Han havde ingen børn, og omdannelsen var et led i forberedelserne til at sikre firmaet også efter hans død. I praksis skabte det ingen forandringer. Albert Nielsen fortsatte som daglig leder til 1970.

Årene efter krigen krævede en omstilling, og en omstilling kom der også. Fabrikken blev udvidet og moderniseret, om end forandringerne på dette punkt ikke var så store. Selve produktionsprocessen var fortsat en forholdsvis lille del af det samlede arbejde. Reklameindsatsen blev sat kraftigt i vejret, og der blev indledt et arbejde på at påvirke forbrugerne direkte. Kredsen af sælgere blev udvidet, og der blev lagt et stort arbejde i at styrke og rationalisere deres indsats. Og hvad kom der så ud af alle anstrengelserne? Tilsyneladende ingenting. Efter en nedgang i omsætningen i 1948 lykkedes det at stabilisere den nogenlunde på et lidt lavere niveau end det, den havde været oppe på i de bedste år. Men man kan ikke deraf slutte, at arbejdet var gjort forgæves. Det spring i firmaets aktivitet, der var foregået under krigen, var skabt af helt ekstraordinære omstændigheder, og det krævede en forøget indsats at fastholde det, og det ville næppe have været muligt

OLSEN er *lods*

J regn og kulde, storm og blæst
maa Olsen trække i sydvest

og stille tappert paa sin plads
med søkort, kikkest og kompas.

Men lægger han sit oltøj
han børster sko - o hiv o høj.

med *LUXU* eller *ADMIRAL*
som straks gør deres glans total.

- den gode skocreme

LUXU SKOCREME
ALBERT NIELSEN
AARHUS

ADMIRAL POLISH
ALBERT NIELSEN
AARHUS

ALBERT NIELSEN KEMISK FABRIK AARHUS

En typisk Olsen-reklame fra 50erne.

uden det store arbejde, der blev lagt i virksomhedens fremme i årene 1948-53.

Afslutning

Albert Nielsen Kemisk Fabrik var en enkeltmandsvirksomhed. Ledelsen og ledelsens overvejelser var samlet hos Albert Nielsen. Det er derfor svært at rekonstruere beslutningsprocessen. Den bestod almindeligvis i, at Albert Nielsen tænkte sig om. Først med sælgermøderne kommer der et kildemateriale, der kaster lys over de overvejelser, han gjorde sig. Virksomheden blev aldrig større, end at han kunne overskue den, og han spredte ikke sine

kræfter, men koncentrerede sig om den. Det er måske derfor store ord at tale om virksomhedens produktionsstrategi, personalestrategi etc. Men i en sammenligning med andre virksomheder kan det være nyttigt nok at se på disse forhold, selv om det ikke var resultat af langvarige møder, men tanker som foregik i chefens hovede.

Med hensyn til produktionen var Albert Nielsen livet igennem optaget af at sikre og udvikle produkternes kvalitet. Han sagde senere, at det var den side af virksomheden, som interesserede ham mest. Derimod satte han ikke noget særligt arbejde ind på en produktudvikling, som ganske vist heller ikke var så centralt et begreb dengang, som det siden er blevet. Den osteovoks, han optog som produkt, var han blevet tilskyndet til udefra. Selve produktionsprocessen optog i øvrigt aldrig nogen stor del af virksomhedens samlede aktivitet. Den mest arbejdskrævende del af processen var aftapningen på dåse, glas og tube og pakningen. Produktionen havde i øvrigt ikke svært ved at følge med afsætningen. Det var salget, der var flaskehalssens i virksomhedens økonomi. Med hensyn til firmaets indkøbsstrategi var det et felt, hvor Albert Nielsen havde heldet med sig eller var dygtig eller begge dele. Det var ikke mindst de store indkøb i begyndelsen af besættelsestiden og i tiden inden, der bidrog til at give virksomheden et spring fremad. Som nævnt optrådte firmaet som sin egen importør i en række tilfælde.

Med hensyn til personalepolitik var Albert Niensens ledelsesstil patriarkalsk. Virksomheden var ikke større, end at han kendte alle medarbejdere og kunne danne sig en personlig mening, om de fungerede godt eller ej. Han var ikke medlem af Arbejdsgiverforeningen, men ledede virksomheden med omsorg for medarbejderne, og uden at det kom til strejker. Han sørgede for at holde sig alment orienteret, men praktiserede ikke nogen form for uddannelses- eller efteruddannelsespolitik hverken for sig selv eller for medarbejderne.

Den side af virksomheden, som kom til at lægge beslag på den største opmærksomhed, var salgssiden. Det var og blev det vanskeligste punkt, måske med undtagelse af krigsårene. Albert Nielsen baserede sin strategi på, at firmaets egne sælgere skulle opsøge detailhandlerne og sælge til dem. Det var det faste grundlag, som i sin konkrete udformning blev tilpasset de skiftende konjunkturer. Mod slutningen af perioden blev annonceringen over for forbrugerne intensiveret, og samtidig blev grossererne inddraget i firmaets salgsplaner på en mere aktiv måde, men begge dele var et supplement til sælgerarbejdet hos detailhandlerne, der fortsat var det centrale.

Der var tre faser i virksomhedens historie. Frem til 1922/23 var det en

lille virksomhed uden medarbejdere, som havde nok at gøre med at overleve, og som økonomisk set kun havde lokal betydning, selv om salget var spredt over hele Jylland. Fra 1923/24 sprang virksomheden op til et andet niveau. Der blev nu ansat medarbejdere og egne sælgere, og omsætningen nåede en sådan størrelse, at virksomheden fik regional betydning. Albert Nielsen var blevet en faktor på det jyske marked, hvorimod hans position på øerne fortsat var beskeden. Fra 1939 tog virksomheden et nyt spring og fik nu en markedsandel, der var stor nok til at give den en national betydning. Det var stadig det jyske marked, der var det vigtigste for fabrikken, men Albert Nielsen havde entydigt slået sit navn fast som en af de tre store inden for branchen. Dette spring var skabt som følge af krigstidens særlige konjunkturer, men det lykkedes Albert Nielsen ved et intensivt arbejde i efterkrigsårene at fastholde det nye niveau så nogenlunde.

I 1953 ophørte Albert Nielsen Kemisk Fabrik. I stedet oprettedes Albert Nielsen Kemisk Fabrik A/S, men dens historie skal ikke fortælles her.

Noter

1. Jyllands-Posten 25. nov. 1951.
2. »En dags udholdenhed lagde spiren til millionvirksomhed«. Artikel af H² (Horn Hansen) fra 1948. Diverse udklip, Albert Nielsens arkiv, Erhvervsarkivet.
3. Krak: Danmarks ældste forretninger. 1940.
4. Handelsavisen, 25. juni 1918.
5. Dansk Tarifforenings arkiv, nr. 4264. Erhvervsarkivet.
6. Sst. og Kassebog 1922, Albert Nielsens arkiv. Erhvervsarkivet.
7. Kopi af brev til Direktoratet for vareforsyning 24. april 1951. Albert Nielsens arkiv, Erhvervsarkivet.
8. Dansk Tarifforenings arkiv, nr. 6293. Erhvervsarkivet.
9. Referat af sælgermøde 25. marts 1950. Albert Nielsens arkiv, Erhvervsarkivet.
10. Kopi af brev til Byggenævnet 17. aug. 1948 og til Boligministeriets Materialekontor 28. juni 1949. Albert Nielsens arkiv, Erhvervsarkivet.
11. Århus-Årbog 1989, s. 108ff.
12. Referat af sælgermøde 21. marts 1951. Albert Nielsens arkiv, Erhvervsarkivet.
13. Referat af sælgermøde 22. marts 1952. Albert Nielsens arkiv, Erhvervsarkivet.

Hvordan forbedrer man de ubemidlede klassers økonomiske kår?

Brugsforeningssagens stilling i 1899 – et brev fra Severin
Jørgensen

VED POUL DAUGAARD

Den fælles interesse for, hvad man dengang kaldte »det sociale spørgsmål«, d.v.s. fattigdommen i brede lag af befolkningen i by og på land, førte i 1899 til en brevveksling mellem to af landets gode viljer, brugsforeningspioneren, FDBs skaber, Severin Jørgensen, og biblioteksmanden og ægyptologen Hans Ostenfeld Lange, overbibliotekar på Det kongelige Bibliotek fra 1901.

De to mænds i øvrigt vidt adskilte cirkler kom i berøring med hinanden, da H. O. Langes deltagelse i forsøget på at skabe en kristelig-social bevægelse gennem oprettelsen i 1898 af »Udvalget til social oplysning fremme« medførte et ønske om nærmere viden om kooperationen, andelsbevægelsen. Hans brev til Severin Jørgensen foreligger ikke, men det frengår af Severin Jørgensens svar, hvad H. O. Lange har henvendt sig om.

Severin Jørgensens brev, som er skrevet tre år efter sammenslutningen af den jyske og den sjællandske fællesforening i Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, belyser klart de problemer, man havde at slås med, hvis man ville oprette brugsforeninger i byerne, og det gengives her i sin helhed med kommentar af fhv. stadsbibliotekar Poul Daugaard

Vester Nebel pr. Kolding 23/1 99.

Hr. Bibliotheksassistent H. O. Lange
Kjøbenhavn.

Det var mig en stor Glæde ved Deres Brev af 7. ds. at faa Bekræftelse paa min Antagelse, at »Udvalget til Fremme af social Oplysning« har Øie for, at der gjennem Kooperationen kan opnaaes betydelige Forbedringer i de ubemidlede Klassers oeconomicke Kaar og at man deri har Midlet til at

sætte Grænser for Kapitalismens Overgreb, og at Udvalget derfor vil arbejde for at skaffe denne Bevægelse Udbredelse. Jeg skal med Glæde være Udvalget til Tjeneste med alle de Oplysninger, jeg er i Stand til at give, som kan tjene til at støtte og fremme dets Arbejde, og jeg skal nok tilstille Sekretariatet nogle Exemplarer – om ønskes et større Antal – af det af mig udgivne Maanedtsblad.

Nei, der findes intet Agitationsfond i Fællesforeningen, og egentlig er det ogsaa meget vanskeligt at faa Publikum i Tale denne Sag angaaende; thi Bladene, selv de allermest »demokratiske«, tør intet optage, som kan vække Mistanke om, at de sympatiserer for denne Sag, hvorimod de ikke forglemmer at berette om alt, hvad der kan tjene til at lægge den for Had. Og udgives der Skrifter eller Pjæser til Oplysning om Sagen, finder disse kun meget faa Kjøbere, og averteres der Foredrag til Belysning af Sagen, møder kun ganske faa Tilhørere. For Landets Vedkommende har Agitationen da ogsaa vist sig at være saa temmelig overflødig; her foregaar Socialiseringen af de oeconomiske Foretagender med rivende Fart, og vistnok i intet andet Land i Verden findes der saa stort et Antal Sammenslutninger om oeconomiske Formaal, i Forhold til Folkemængden, som i Danmark *ude paa Landet*.

Men besynderlig nok er saa omtrent det modsatte Forhold tilstede i Danmarks *Kjøbstæder*. Og hvad Grunden er? Ja sikkerlig ikke den, at Trangen her er tilstede i mindre Grad; Grunden er nok den hensynsløse Ihærdighed, hvormed Handelsstanden kjæmper for at holde Brugsforeningerne ude, og det Held de har havt til at bilde ogsaa de øvrige Næringsdrivende i Byerne ind, at disse Foreninger var til Ødelæggelse for dem og til Ruin for Kjøbstæderne i det Hele taget!!

I Kjøbenhavn har der vist eksisteret 5-6 Brugsforeninger, ligesom der har eksisteret Brugsforeninger i de fleste Kjøbstæder her i Landet; men de er saa godt som alle gaaede i Stykker, og der er af disse kun tilbage: Foreningen paa Østerbro i Kjøbenhavn, en Forening i Thisted, en i Randers og i Nykj.b.p.F. Og disse Brugsforeninger føre vist kun en vegeerende Tilværelse. Forresten ved man kun meget lidt om dem, thi de holde sig fornemt udenfor Fællesarbeidet med de øvrige Brugsforeninger, skjønt de aabenbart kunde opnaa væsentlige Fordele ved at være med deri.

For at vise et Exempel paa, hvordan man i Kjøbstæderne bare sig ad for at holde Brugsforeningerne ude, skal jeg nævne, at der for – vel 3-4 Aar siden – blev gjort et Forsøg paa Oprettelse af en Brugsforening i Fredericia. Man kom saavidt, at man havde leiet Butik, antaget en Uddeler, og der var en stor Del Medlemmer indmeldt i Foreningen; men saa udsendte Han-

delsforeningen et Circulaire til Medlemmerne, hvori meddeltes dem, at de vilde blive boycottede paa alle Maader, hvis de ikke meldte sig ud af Brugsforeningen, og ydermere blev Byens Industridrivende underrettet om, at de vilde miste Handelsstandens Støtte, hvis de ikke forbød deres Arbeidere at være Medlemmer af Brugsforeningen. De Industridrivende fulgte virkelig Handelsforeningens Opfordring, og overfor dette Pres fandt Medlemmerne, der hovedsagelig bestod af Arbeidere i Handelsstandens eller de Industridrivendes Tjeneste, det fornuftigt at opgive Sagen.

Fællesforeningen har foreløbig ikke fundet det raadeligt at forøge dens i Forvejen store Synderegister ved at agitere for Oprettelse af Brugsforeninger i Kjøbstæderne, og i det Hele taget har jeg været bange for at fremskynde Oprettelse af Brugsforeninger, hvor Trangen ikke har været bevist tilstede; jeg har tvertimod snarere fraraadet Oprettelse af saadanne, hvor jeg frygtede for, at det mere gjaldt om at faa personlige Interesser fremmet.

Jeg mener naturligvis, at det er en stor Feil, at det store Flertal af Kjøbstadbefolkningen, som vilde have Fordel af Oprettelse af Brugsforeninger, lader sig kujonere af Handelsstanden til at afholde sig derfra, og jeg tror, at Forsøgene paa at erobre Byerne for Brugsforeningerne (og Produktionsforeningerne) burde gjentages; men maaske paa en anden Maade.

Jeg vilde foreslaa, at hvis der f. Ex. oprettedes en Brugsforening i Kjøbenhavn, at man da bar sig saadan ad, at en mindre Kreds, for hvem Sagens Nytte var gaaet op, uden videre etablerede en Butik og sagde til Folk: »Kom og køb jere Livsfornödenheder her. I skal ved Aarets Slutning faa hele Fortjenesten paa Varerne udbetalt i Forhold til jert Kjøb, med Undtagelse af et mindre Beløb, som henlægges i en Reservefond; men I behøver ikke at indmelde jer som Medlemmer, og Risikoen paatager vi os!« – Hvis denne Kreds af Mennesker vil paatage sig det hermed forbundne Besvær og Risikoen og henvender sig om Raad til Fællesforeningen og følger disse Raad, saa tror jeg at turde love, at de intet pecuniært Tab vil paadrage sig derved. Alt maa naturligvis *ubetinget* betales kontant. Butikken skal ikke ligge paa Østergade, men midt i et Arbejderkvarter og kan godt være i en Baggaard. Gaar det første Forsøg saa godt, kan der lægges flere Udsalg – men under den samme Fællesstyrelse – i andre Kvarterer, maaske efterhaanden en hel Snes, ligesom i andre Byer i Udlandet.

Under den Betingelse, at *Sagen bliver grebet rigtigt an*, vil en Brugsforening i Kjøbenhavn kunne blive til stor Velsignelse for den fattige Del af Befolkningen, som jeg jo mener, der i særlig Grad skulde tages Sigte paa, og jeg synes, at det vilde være en smuk Opgave for Udvalget at faa et saadant Foretagende sat i Gang.

Der burde maaske *til en Begyndelse* kun føres de nødvendigste Livsfornødenheder, der ikke stillede store Fordringer, hverken med Hensyn til Kapitalen eller til Pladsen. Naar Virksomheden saa viser sig at gaa til Tilfredshed, og Lederne er klar over, at de kan magte det, kan der jo efterhaanden ske Udvidelser. Der kan da maaske tillige oprettes Bagerier, Bryggerier o.l. Bagerier navnlig, drives med stort Held i mange Brugsforeninger. F. Ex. i Randers kan det omtrent give en Snes Procent i Overskud. Kul er jo en meget vigtig Forbrugsartikkel, som det utvivlsomt var stor Fordel ved at købe i Fællesskab; men da jo dette skal have – om der skal opnaas Fordele derved – i hele Dampskibsladninger og udfordrer betydelig Plads, bør der vist ikke *begyndes* dermed.

Sluttelig vil jeg bede om Undskyldning, fordi jeg saa sent besvarer Deres kjerkomne Brev, men dels har jeg været paa Reise i længere Tid og dels har jeg havt saa travlt med andet skriftligt Arbeide, at der ikke før har været levnet mig Tid.

Med særdeles Agtelse
Deres ærbødige
sign. Severin Jørgensen

Severin Jørgensen var ikke socialist. Når han taler om »socialiseringen af de økonomiske foretagender« på landet, mener han, at den private købmandshandel overtages af fællesskabet i andelsselskaberne. Men han var klart imod, hvad han kalder »kapitalismens overgreb«, hvorved han forstod mellemmands urimelige fortjenester på fremskaffelse af den jævne befolknings livsfornødenheder og den uretmæssige beskatning af befolkningen, som trustdannelsers egenmægtige prisfastsættelser kunne betyde.

Brevets modtager, H. O. Lange, var en foregangsmand på biblioteksvæsenets område, ikke blot som en dygtig chef for det store kongelige bibliotek, landets nationalbibliotek, men som arkitekten bag den struktur, som folkebiblioteksvæsenet fik med biblioteksloven af 1920. Men Lange havde to liv mere: det ene som ægyptolog, og det gik han helt over til, da han i 1924 forlod Det kgl. Bibliotek for at blive lektor i ægyptologi ved Københavns Universitet. Det andet var hans religiøse og

kirkelige liv, hvor han spillede en rolle i den københavnske kirkesag og som ung deltog i midnatsmissionen i Københavns fattigkvarterer.

Der var den lighed mellem de to mænd, at de begge var ledende skikkelser inden for hver sit område, initiativrige og flittige og bevæget af social medfølelse. Men medens brugsforeningssagen for Severin Jørgensen forblev en livssag ses det ikke, at den har sat sig spor i H. O. Langes senere virke.

Severin og Andreas Jensens Møbeletablisement

En tidlig dansk møbelfabrik

AF CARL ERIK ANDRESEN

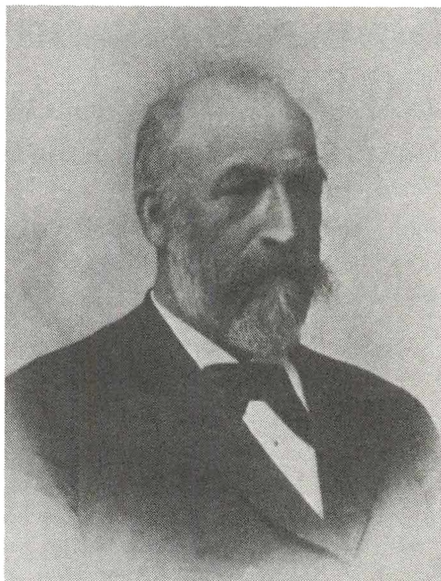
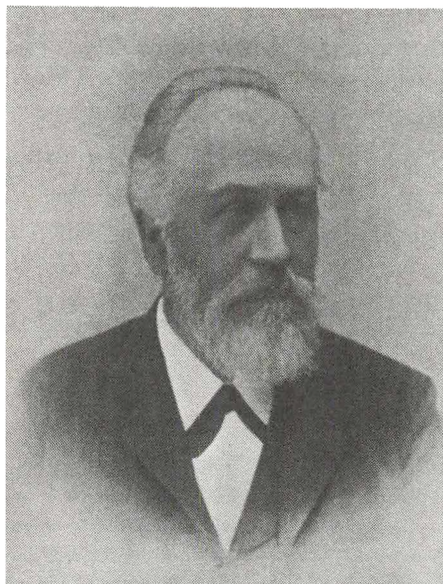
En dag i 1968 var man som så ofte før i gang med at bygge om i Magasin du Nord på Kongens Nytorv i København. Forbavelsen var sikkert stor, da man bag en tilsømmet, hessianbeklædt væg stødte på en støvet bunke protokoller, regnskaber, breve og andre papirer. De stammede fra Severin og Andreas Jensens Møbeletablisement, som havde til huse i bygningen i årene 1869-92. Fundet af papirerne, der af Magasin blev overladt Erhvervsarkivet, giver mulighed for at skrue tiden 100 år tilbage og kigge indenfor i et af de store firmaer, der dominerede møbelfabrikationen i København på det tidspunkt.

Møbeletablisementet var grundlagt af og i flere årtier ledet af de to brødre Severin og Andreas Jensen. Men det var en lang og trang vej for dem, før de kunne slå sig ned i det hus, hvor papirerne blev fundet. Om firmaets udvikling skriver her cand.mag. Carl Erik Andresen.

Severin og Andreas Jensen

Severin Jensen var udlært maler. Som lærling havde han gået på Teknisk Institut, og som svend frekventerede han Kunstakademiet. »Han stræbte fremad på enhver måde og ville helst gerne kende til meget mere end sit eget fag«, skrev håndværkerhistorikeren, professor Camillus Nyrop om ham¹. På denne tid, i 1850'erne, tegnede han en del møbler, for han ville være en godt uddannet håndværker. Der blev også gjort forsøg på at trække ham over i kunsten, men »hellere en god håndværker end en middelmådig kunstner«.

Andreas Jensen havde været i lære hos en af Københavns dygtigste snedere, Pariser-Jacobsen. Læretiden sluttede 1853, og de mange historier om udlandet, som han hørte på værkstedet, må have virket tiltalende på Andreas Jensen. Det hjalp også til, at han var en god tegner. På Teknisk Institut havde både Lasenius Kramp – dansk håndværks store organisator – og arkitekt G. F. Hetsch bemærket hans evner.

Severin Jensen (1833-1893) og Andreas Jensen (1834-1915). Københavnske hokersønner, som blev møbelfabrikanter. Foto i C. Nyrop: Severin & Andreas Jensen, 1911.

Andreas Jensen fulgte den slagne vej på sin uddannelsestur og slog sig først ned i Tyskland. Efter et år i Berlin, som dengang var centrum for massefabrikation af møbler, gik turen videre mod Europas klassiske møbelby Wien, hvor Andreas Jensen august 1856 sammen med en kollega opsøgte arkitekten Theophilus Hansen. Andreas Jensen skrev herom: »Vi var der allerede om formiddagen; da var han ikke hjemme, men straks efter middag traf vi ham, og han var overmåde forekommende og skrev os straks en anbefaling som landsmænd til Dübbel, og sagde, hvis vi ellers havde noget, hvormed han kunne være os til hjælp, da var han os til tjeneste«².

Wiens største møbeletablissement Dübbel gjorde et stort indtryk på Andreas Jensen. Da han havde arbejdet der en tid, skrev han hjem: »Her er tre snedkerværksteder, et bygnings- og to møbelværksteder, på hvert 20 mand, og desuden værksteder med drejere, smede, tapetserer, gørtlere og billedhuggere. Alt i alt et meget stort hus, som alene er bygget dertil«³.

Noget lignende kendte Andreas ikke fra København. Dette store hus var et inspirerende forbillede, som han i mange år arbejdede hen på at realisere.

Som i København og Berlin tegnede Andreas Jensen også meget her. Han bestræbte sig på at kopiere alle de møbeltegninger, han kunne kom-

me over. Også på det punkt søgte han at være den perfekte møbelhåndværker. Idealet var, at snedkere selv skulle kunne tegne og udføre møblet. Theophilus Hansen besøgte ham på værkstedet, og han satte pris på den unge snedkers tegneevne. Det blev ham, der omsider fik udvirket, at Andreas Jensen nu, næsten 3 år efter afrejsen fra København, kunne få 200 rigsdaler fra det Reiersenske Fond, som Kramp havde lovet ham.

Og nu ville han videre. Skønt Dübbel prøvede at holde på ham, ville Andreas Jensen til Paris, møbelkunstens anden store by.

Først arbejdede han et par mindre steder, men nåede også her at komme ind hos en af de fornemste snedkere, Fournidois. Efter verdensudstillingen i London regnedes han for »verdens første snedker«, et ry, han befæstede ved verdensudstillingen i Paris 1855⁴. Det var fine folk, Andreas Jensen nu lavede møbler til. »For nogen tid siden gjorde jeg skriveborde til kejseren, og jeg har påbegyndt to til kejserinden; det hedder vel, at det just ikke er til dem selv, men til deres forskellige slotte, men de to borde jeg gør nu, kommer dog i kejserindens eget værelse«⁵.

Skønt lønnen på værkstedet var omvendt proportional med kundernes status, blev Andreas Jensen her. Det var jo en lærerejse. Han kunne have tjent betydeligt mere ved at lave pianokasser, men det interesserede ham ikke. Ud af den beskedne løn fik Andreas Jensen endog råd til at gå til tegneundervisning hos belgieren Janzen. På dennes skole underviste han, når der manglede lærere, og Janzen gav ham oven i købet et tilbud om at blive i Paris og med tiden overtage skolen.

Det blev ikke til noget. I oktober 1860 satte Andreas Jensen atter foden på dansk jord, fyldt med ideer han nu skulle i gang med at realisere. Ligesom broderen aflagde han også den unødvendige, men prestigebetonede mesterprøve med et forholdsvis enkelt, men perfekt udført skrivebord af nøddetræ med indlægninger af palisander og tujatræ (bordet findes bevaret på Kunstindustrimuseet). Den 31. oktober næste år tog begge brødre borgerskab som mestre, og hermed var firmaet Severin og Andreas Jensen en realitet.

Mens Andreas Jensen gjorde Europa, var Severin efter sin svendepøve begyndt i det små i forældrenes ejendom i Studiestræde. Han havde ikke midler til at reklamere for sig selv, så han gjorde opmærksom på sin eksistens ved at skrive nogle breve, hvor han »som begynder« fremsendte sin adresse. Heri lovede han »at bringe stil og harmoni i værelse og møblement, og i det hele følge nutidens fordringer med hensyn til lejligheds og bygningers hyggelige og propre såvel indre som udvendige istandsættelse«⁶.

Da Andreas Jensen kom hjem fra Paris, gik han ind i det nye firma. Brødrene fik en god rådgiver i Theophilus Hansen, som nu var vendt hjem til København fra Wien. Hansen var en elev af arkitekt G. F. Hetsch, der som lærer på Kunstakademiet havde præget en generation af møbelsnedkere med de ortodokse klassiske stilretninger⁷. Det var ikke uvant for Th. Hansen at være »konsulent« for et firma. Han havde tidligere hjulpet flere industriforetagender på gлед.

Th. Hansen gav gode råd og vejledning til brødrene, men mere kontant introducerede han dem for J. P. Herholdt, der netop var i gang med at opføre Universitetsbiblioteket. Brødrene fik til opgave at lave inventaret til denne bygning, og derved kunne firmaet fejre sin første store triumf. Kommer man forbi Fiolstræde, kan man gå ind og se dette fornemme eksempel på møbel- og inventarsnedkeri.

Desuden klarede Hansen at knytte forbindelsen mellem firmaet og Kunstflidslotteriet, der var oprettet for at skaffe midler til genopførelse af Frederiksborg Slot. Det var to meget prestigebetonede projekter, Th. Hansen fik Severin og Andreas Jensen placeret i. Her gjaldt det ikke blot at tjene til brødet. Det var i lige så høj grad et spørgsmål om at reklamere for firmaet og at benytte biblioteket og lotteriet som propaganda for det lille snedkerforetagende.

Arbejdsdelingen mellem brødrene var den, at Severin Jensen hovedsagelig repræsenterede virksomheden udadtil, mens Andreas Jensen ledede arbejdet på værkstederne. Det sidste var også meget naturligt, for det var snedkerarbejdet, der bar firmaet frem og dominerede det.

Andreas Jensen havde tidligere erfaret, hvor meget kontakten til udlandet betød, så da indenrigsminister Orla Lehmann stillede statens dampskib Hekla til rådighed for transporten af deltagerne til verdensudstillingen i London 1862, var både Andreas og Severin Jensen ombord. De 200 deltagere var udvalgt blandt en række institutioner og foreninger, og Nyrop skriver, »at lykken tilsmilede det unge firma«. Med det kendskab, vi efterhånden har til Andreas Jensens evne til at skabe kontakter, er der nok tale om mere end held.

Rejsen gav et godt resultat. Ud over at man stiftede bekendtskab med det nyeste inden for møbelhåndværket, fik man også tid til at sludre med de andre delegerede. Heriblandt var arkitekt Vilhelm Dahlerup, som i årene efter 1864 knyttedes til firmaet som kunstnerisk rådgiver. Også Dahlerup var elev af Hetsch, og hans indflydelse betød, at firmaets stil blev rettet mod den klassicistiske renæssance.

Nu stod firmaet rustet til at træde mere offentligt frem. Det skete i 1865

ved to store udstillinger i henholdsvis Malmø og København. Til disse udstillinger tegnede brødrene selv møblerne.

Bemærkelsesværdigt er det, at firmaet også søgte ud over de fornemme møbler og prøvede med en stil, der var rettet mod et bredere publikum. Ved Snedkernes Tegneforenings udstilling 1865 fremviste Severin og Andreas Jensen nogle forsøgsmøbler, »der skulle være prøver på gode, men dog billige møbler«. Blandt dem var møbler af fyrretræ, som en af udstillingens anmeldere ikke var tilfreds med, skønt han indrømmede, at »også disse arbejder var præget af smag og dygtighed«⁸.

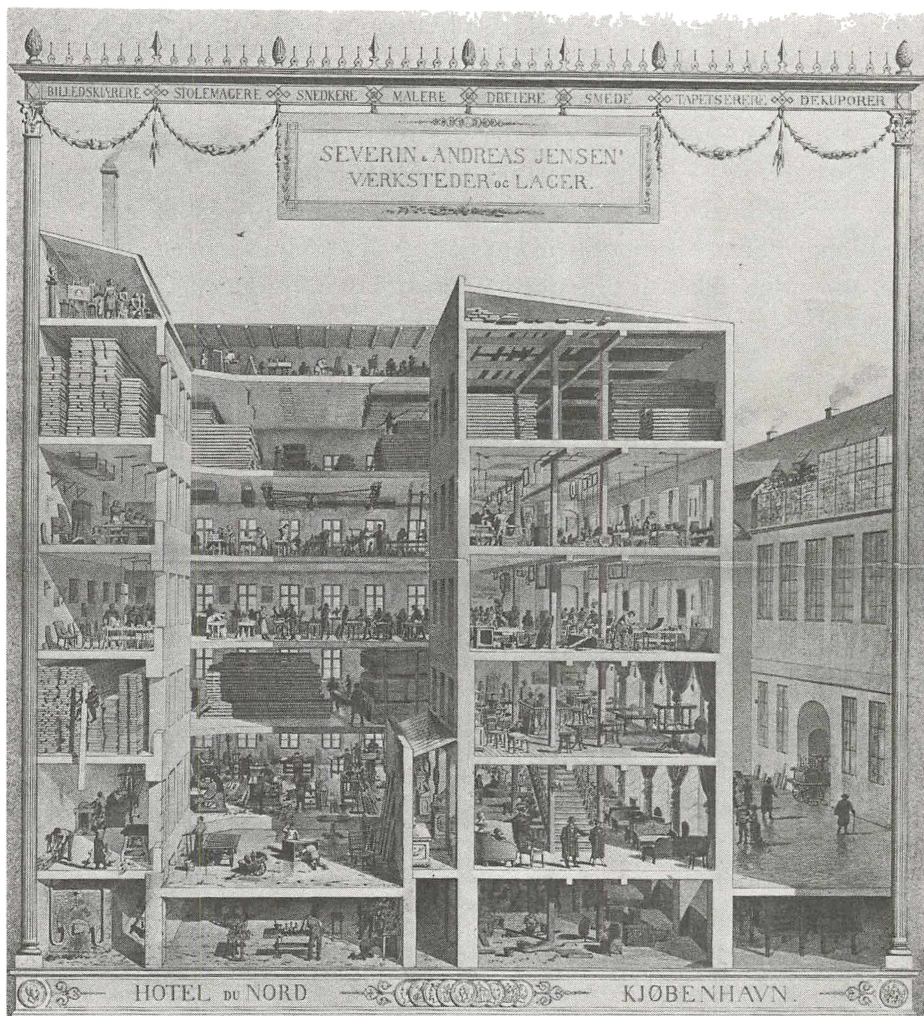
Firmaets værksteder

Det fremadstræbende firma udviklede sig i løbet af få år så kraftigt, at det snart blev en vane at flytte til større lokaler. Fra det oprindelige loft i Studiestræde flyttede firmaet til Sct. Pedersstræde, derefter Vandkunsten, for i 1866 at indrette værkstedet i mellembygningen til Skandinavisk Hotel på hjørnet af Gothersgade og Store Kongensgade. Der var man i et par år, men en fredag aften i marts 1869 mellem kl. 11 og 12 udbrød der en voldsom brand, som ødelagde bygningens to øverste etager. En hel del værktøj, materialer og færdige møbler blev flammernes bytte.

Firmaet havde forsikret, men fik ikke hele tabet dækket. Man rykkede nu midlertidigt ind i en loftsetage på hjørnet af Sct. Annæ Plads og Amaliegade. Nu gjaldt det om at finde et blivende sted, så man kunne få arbejdsro og undgå de ustandselige flytninger.

Tilfældigvis var det gamle Hotel du Nord på Kongens Nytorv til salg – men det var for dyrt. 127.000 rigsdaler med en udbetaling på 10.000 rigsdaler var mere, end brødrene kunne klare. Alt i alt behøvedes 25.000 rigsdaler til udbetaling, købsomkostninger og indretning. Firmaet klarede sagen ved at udstede partialobligationer på 500 rigsdaler hver, som en »mindre kreds venligsindede mænd og kvinder, herimellem ikke så få tilfredse kunder« aftog⁹. Denne finansieringsform tyder på, at det ikke var lykkedes at oparbejde nogen videre kapital i de forløbne år. Det var dyrt hele tiden at skulle slå navnet fast.

Købet var imidlertid et scoop. Med ét slag rykkede Severin og Andreas Jensen ind på byens fornemste møbeltorv. Lige ved siden af i Erichsens Palæ (nu Handelsbanken) lå hofmøbelsnedker C. B. Hansens Etablisement, byens fine møbelfirma. Og på hjørnet af Kongens Nytorv og Bredgade, i Thotts Palæ (nu den franske ambassade) havde Knocks Møbelmaga-

Denne planche med et snit af virksomheden i Hotel du Nord udsendte firmaet i forbindelse med et udsalg i anledning af flytningen 1892.

Planchen i Erhvervsarkivet.

sin en omfattende forretning, der ikke producerede, men kun solgte møbler. Desuden havde hofsnedkermester I. G. Lund forretning på torvet. For ikke engang 10 år siden havde Severin og Andreas Jensen stået og snedkereret på et beskedent loft – nu skulle møblerne laves i et gammelt palæ. Helt sikkert er det, som C. Nyrop har skrevet, at »det må have været for dem som et eventyr«¹⁰.

Salg af møbler i 1800-tallet

Gennem 1800-tallet forsøgte de københavnske møbelsnedkere med skiftende held at oprette møbelmagsiner, som skulle afsætte noget af det, de lavede på værkstederne. Det skete oftest i form af kompagniskaber, hvor de enkelte snedkere havde deres varer i kommission, og hvor de sammen aflønnede en sælger. Bestillingsværkstederne var ikke tilstrækkelige til det voksende marked og kundernes voksende krav – de ville gerne se møblet, før de købte det. Kompagniskaberne var imidlertid ustabile. Der blev ofte skiftet ud i medlemskredsen, og mange gange endte det med, at en enkelt snedker sad tilbage med forretningen.

Omkring 1860-70 synes der at være sket et afgørende skift i forhandlingsformen i København. Salgssammenslutningerne blev færre, og i stedet blev enkeltvirksomheder et markant indslag. Firmaet som C. B. Hansen, Severin og Andreas Jensen, I. G. Lund, Mørck og til dels Rudolph Rasmussen har en række fælles træk. De er alle stiftet af håndværkere, der har arbejdet sig op fra små kår til at være fremtrædende forretningsfolk. Og det var på den dyre del af arbejdet, de først og fremmest satsede.

Det afgørende spring, der bragte dem i særklasse, var nært forbundet med anskaffelse af dampmaskine og de dertil hørende snedkerimaskiner. Den rette lejlighed blev grebet, og fantasien sat i sving for at finansiere fabriksætningen. Rudolph Rasmussen brugte således en forsikringssum efter en værkstedsbrand og udstykkede med held en større grund på Nørrebro¹¹.

Severin og Andreas Jensen måtte gå rundt til venner og bekendte og tegne partialobligationer i Hotel du Nord. Det var dyrt at låne penge til at anskaffe maskiner og sætte bygninger i stand eller opføre nye. Og der skulle mange bestillinger til for at forrente salg og betale lønnen til de mindst 30-40 ansatte, der var nødvendige i et dampdrevet snedkeri. Derfor var det nærliggende at kombinere produktion og salg, så man havde fortjenesten i begge led.

De mange mere eller mindre vellykkede forsøg på at oprette møbelmagsiner for hovedstadens snedkere peger på to forhold. For det første må det antages, at organisationen af salget i den hastigt voksende hovedstad har været utilstrækkeligt. Systemet med direkte bestilling hos mesteren var allerede i begyndende opløsning. De udenlandske fabriksmøbler, der dukkede op på markedet, hørte til de billigste i butikkerne og var med til at trykke markedet. Det må derfor antages, at det har været en nødvendighed for de første store møbelfabrikanter at kombinere produktion og salg. Det,

bl.a. Severin og Andreas Jensen satsede på, var at samle de muligheder, der bød sig for en møbelfabrikant i sidste fjededel af 1800-tallet: Møbelproduktion, bestillingsarbejde på inventar og finere møbler, butikssalg af borgermøbler og simple møbler og salg af andres møbler.

Kongens Nytorv – et møbelcenter

Afsætningen af møbler var et af de største problemer for Severin og Andreas Jensens etablissement. Fra at være et værkstedsfirma med bestillingsopgaver var det nu parat til at gå ind i detailhandel. En væsentlig del af det problem blev løst ved købet af Hotel du Nord. Her var der virkelig plads til at vise produkterne. Man udnyttede imidlertid ikke hele den store facade ud mod Kongens Nytorv. Kun i de tre vinduer nærmest Vingårdsstræde var der udstilling af møbler, resten af facaden var lejet ud til Wessel & Vett's hurtigt fremvoksende stormagasin. Møbelbutikken sneg sig om hjørnet, så der også var udstilling i Vingårdsstræde.

Indretningen af Hotel du Nord har formodentlig ikke været særlig vanskelig for Severin og Andreas Jensen. Hotellet havde nemlig været tilholdssted for Snedkernes Meubelmagasin i en del år, før brødrene flyttede ind.

Det vides ikke, hvordan Severin og Andreas Jensen indrettede sig i Hotel du Nord i de første år. Det er først, da de 1882 udvidede virksomheden med en fabriksbygning i gården, man rigtig kan følge deres produktion.

Brødrene var stolte af deres nye fabrik, så de inviterede pressen til rundvisning i foråret 1883, da den stod helt færdig. Der var dog ikke tale om nogen revolutionerende nyskabelse. Nationaltidendes journalist skrev en pæn artikel om virksomheden, men han kunne ikke undertrykke en diskret gaben: Brødrene Jensen turde have fuldt så meget krav på omtale som så mange andre foretagender af lignende art, skrev han. Det var i en periode, hvor fabrik på fabrik skød op i København. Og denne hørte ikke til de største.

Journalisten har haft held til at slå ned på de vigtige nyskabelser, der var i arbejdets organisering. Efter at have set møbeludstillingen gik han ud i gården til den ny 6-etages bygning, hvor »fabrikationen var samlet indtil de mindste enkeltheder«. Herved var det blevet muligt på en forholdsvis let måde at føre tilsyn med den store bedrift.

Den anden vigtige nyskabelse var ifølge journalisten, at man i et omfang, »der næppe er kendt herhjemme«, anvender *maskinkraft på selve stedet* til træets tildannelse på de første stadier af et møbels tilblivelse. I maskinværk-

Efter at have afhændet Hotel du Nord købte Severin & Andreas Jensen ejendommen Kongens Nytorv 21. Kort efter købet døde Severin Jensen, 60 år gammel.
Foto i C. Nyrop: Severin & Andreas Jensen, 1911.

stedet stod maskiner af amerikansk og svensk fabrikat, og journalisten mente, at svenskerne har lært en del af verdensudstillingen i Philadelphia. Maskinerne gør et effektivt indtryk. De udfører en række af arbejdsfunktionerne »på en ligeså simpel som hurtig og beundringsværdig måde«¹².

På rundtur i Severin og Andreas Jensens nye fabrik

Værkstederne lå i tre sammenbyggede fløje i den nybyggede fabriksbygning i Hotel du Nords gård. En vandring gennem dem giver en forestilling om produktionens gang i firmaet.

Træet blev, hvis det hørte til de ædlere træsorter som egetræ, nøddetræ m.v., først anbragt i en vandkasse eller en dampkasse, hvor det blev befriet for den grønne saft i dets porer. Derpå bragte damphejseapparatet det behandlede træ samt træ, der kom direkte fra pladsen, op i bygningernes øverste og næstøverste etager, hvor det blev opstabled til lufttørring. Disse lokaler var derfor indrettet, så der var gennemtræk fra alle sider. Træet skulle tilbringe fra 3 måneder til 2-3 år på dette sted, men inden det blev brugt, måtte det yderligere gennemtørres.

Fra tørrerummet stak man træet ned i lokalet nedenunder. Det var en afdeling af maskinværkstedet, som strakte sig gennem de to fløje af bygningerne. Nu kunne forarbejdningen af møblet begynde. Der var i forvejen udarbejdet tegninger på tegnestuen, hedder det i firmaets beskrivelse. Træet passerede nu først afkortningsmaskinen, der delte det på tværs, hvorefter en rundsav delte det på langs. Så kom træet til afrettemaskinen, som gjorde det plant, derefter blev det høvlet i ens tykkelse og med vinkelrette kanter.

Efter disse mere almindelige behandlingsmetoder gik træet over til de specielle maskiner. Af dem fandtes der en fugemaskine, en kelemaskine, en tappemaskine, en bore- og stemmemaskine, en sinkemaskine, to fræsemaskiner, en båndsav, en ornamentsav og en dobbelt parallelsav. På disse maskiner udførtes den egentlige bearbejdning og tildannelse af træet.

Så var det tid at finére møblet. Elevatoren, der gik gennem alle husets etager, bragte det ned i den underliggende kælder. Her havde man et betydeligt finérlager samt de nødvendige spænde- og varmeapparater, og her udførtes også alt deкупørarbejde. I kælderen var der tillige plads til dampkedlen på 20 hestes kraft, til dampmaskinen på 12 HK og endelig til et smedeværksted, der lå i den inderste del af kælderen. Her fremstillede man jernarbejdet til møblerne: låse, beslag, hængsler osv. Desuden skulle smedene sørge for vedligeholdelse af etablisementets maskiner.

Elevatoren bragte nu det finérede møbel op til værkstederne på anden og tredje sal. Her var der store rum, som strakte sig gennem alle tre bygninger i fortsættelse af hinanden. Her skete færdiggørelsen af møblet. Der blev pudset og poleret, indsat låse og beslag. Billedskærerne og drejerne var også placeret her for sammen med snedkerne at færdiggøre arbejdet. Kun hvis møblet skulle males, måtte det gøre endnu en tur med elevatoren op til maler- og lakererværkstedet. Dette værksted arbejdede dog ikke kun for etablisementet, men foretog også malerarbejde ude i byen.

De møbler, der skulle stoppes og beskæres, gik videre til sadelmagerværkstederne. De færdige møbler gik enten ud i byen direkte eller blev indsat på magasinet. Endelig foregik indpakningen af de møbler, der skulle forsendes, i kælderen under magasinet¹³.

De lokaler, der er beskrevet her, havde sammen med udstillingslokalerne i hovedbygningen ud mod Kongens Nytorv og Vingårdsstræde et samlet gulvareal på ca. 30.000 kvadratfod, og der arbejdede omtrent hundrede mennesker i dem¹⁴.

De ansatte

På værkstedet var der beskæftiget snedkere, billedeskærere, drejere, malere, en smed og læredrenge. I regnskabet er 4 fra disse grupper nævnt med navn. Det er Ohlsen, Borch, Sidemann og Schou, som desuden alle nævnes i arbejdsbøgerne. Der er her sikkert tale om formændene i firmaet. De voksne faglærte tjente i 1880 tilsammen 69.104,40 kr. Derudover var der til karlene og drengene på værkstedet 2.747 kr.

Tre mand arbejdede på kontoret, Rasmussen, Feldballe og Jørgensen, som fik henholdsvis 1.300, 1.400 og 1.500 kr. årligt i løn. En del af arbejdet blev lavet uden for værkstederne. En drejer, tre billedskærere og en gravør fik tilsammen 1.286 kr., og der var afsat et honorar til virksomhedens kunstneriske rådgiver, professor Dahlerup, for tegninger på 400 kr. Mere bemærkelsesværdigt er posten sadelmagerarbejde, som var på ikke mindre end 23.057 kr., svarende til ca. 1/3 af lønningerne på firmaets egne værksteder. Man betrak altså ikke selv møblerne, men sendte denne del af arbejdet i forlag. Da firmaet flyttede til Kongens Nytorv 21 i 1892, blev der praktisk nok plads til hele 2 sadelmagermestre i huset. Denne del af møbel fremstillingen kan vel regnes om til ca. 15 arbejdspladser, så det var ret meget af firmaets omsætning. Det ser dog også ud til, at brødrene har regnet sadelmagerne med til firmaets faste stab, der oftest opgøres til ca. 100 i velmagtsårene. Det er svært at komme op på dette tal uden at regne sadelmagerne med.

Der var i 1886 40 egentlige snedkere, da medarbejderne på firmaets 25-årsdag overrakte Severin og Andreas Jensen et fotoalbum med de ansattes portrætter. Blandt dem var mange trofaste svende. Den længst ansatte var Jørgen Møller, der havde holdt ud lige fra 1863, 2 år efter firmaets grundlæggelse. Kigger man ned over årstallene, er der to år, der falder i øjnene. Indtil 1879 var der kun 1 eller 2 svende fra hver årgang på listen i albummet, men 1879 blev pludselig 6 svende knyttet til firmaet. Dette år flyttede man til de nye lokaler i Hotel du Nord. Så var der ro et par år indtil 1882,

hvor 7 af dem, der stadig var der i jubilæumsåret, blev ansat. Dette år kom dampkraften. Firmaet er altså ikke vokset stille og roligt frem, men i ryk.

På jubilæumsdagen var der desuden ansat 5 billedskærere og stolemager og 6 snedkerlærlinge. Endvidere var der den trofaste smed, V. Nielsen, der havde været med siden 1867, og han var assisteret af 2 arbejdsdrengene. Den »maskintekniske afdeling« var i 1882 udvidet med 2 fyrbødere/maskinpassere. Endelig rådede S. & A. Jensen over 5 malersvende, der ikke blot malede firmaets møbler, men også påtog sig andre opgaver ude i byen.

I administrationen sad der også temmelig mange nu. Det drejede sig om 10 personer, der ifølge signaturen i albummet stod for kontorarbejde, tegnearbejde og udarbejdelse af Severin og Andreas Jensens Meubeljournal. Det sidste billede viser firmaets kusk foran en møbellæstet vogn med to heste spændt for. Alt i alt var der på 25-årsdagen ansat ikke færre end 72 personer¹⁵.

Overvågning af maskinarbejdet

Den omfattende arbejdsplads, Severin og Andreas Jensen efterhånden havde fået opbygget, var baseret på nøje overvågning af arbejdsgangen og af mennesker og maskiner. Maskinernes daglige benyttelse blev bogført på grundlag af optegnelser over, hvilke møbler de var blevet brugt til. Et par prøver viser, hvor nøjagtigt bøgerne blev ført¹⁶:

	1.10. 1983		2.10		5.10		12.10	
	Elmetræs- møbel		14 bøgetræs- rørstole		Inventar til Vester- bros apotek		4 stoppede stole til S.J.s forældre	
	Timer	Min.	Timer	Min.	Timer	Min.	Timer	Min.
Tilridsning	7	30	1	30	–		2	30
Afkortsaven	2	45	–	10	2	30	–	
Rundsaven	3	45	1	45	1	55	0	05
Høvlesaven	5	00	4	35	4	45	0	30
Båndsaven	2	45	–		2	20	1	35
Sinkesaven	1	15	–		–		–	
Kelemaskinen	2	45	–		–	10	–	
Boremaskinen	–	35	6	00	4	45	1	45
Tapmaskinen	–	30	2	00	–		1	10
Fræsemaskinen	11	30	2	50	8	15	1	10
Snitsav	–	–	–		–		–	
Tillavet	6	45	–		39	00	–	

Det var en blandet landhandel nede i det maskinsnedkeri. De største serier, der blev lavet, var 12 stole, men ellers var de på 1-4 møbler. Foruden møbelarbejdet påtog firmaet sig også inventaropgaver, døre, kapitæler m.m.; man havde bl.a. specialiseret sig i apoteker, ligesom man også lavede en del arbejde på landsteder. Endvidere fremstillede man inventar og møbler til skibe, der blev bygget på Orlogsværftet. Inden for møbler spændte man over hele registeret: stole, chaiselonger, skabe, servanter osv. Så var der, hvad man kunne kalde ting til hjemmets udstyrelse: spejle, knagerækker, piedestaler, håndklædestativer, servietpresser m.v. Maskinsnedkeriet fungerede også som serviceorgan for huset med fremstilling af klodser til drejerne, pakkasser m.v. Og et par vennetjenester blev det også til: en læns til en sump til vinhandler Møller, et bræt til at sætte på hushjørnet i nr. 6 for at kalken ikke skulle blive kørt af. Hyggeligt og frygtelig urationelt set med nutidens øjne.

Ser man, hvad der blev lavet et par tilfældige dage i oktober 1883, kunne det se sådan ud:

15.10.	22.10.
Egetræsofa	1 sort bogskab m. 3 døre og 3 skuffer i underdelen
4 elletræs buede gardinstænger	4 hylde til et gammelt klædeskab
Nøddetræskonsol	1 fyrretræsskab m. 2 døre uden gesims og sokkel
Egetræs herrebord	4 fyrretræs hylde
3 hylde til klædeskab m.m.	4 egetræs lænestole
7 mahognisenge	2 bøgetræs højbenede kontorstole
Nøddetræskonsol	Hylde m.v.
	1 fyrretræs blindramme til en dør
	2 mahogni såkaldte Kjørbostole
	3 fyrretræs reoler

Noget af dette er klart bestillingsarbejde, men det er ikke muligt at se, hvad der er lavet til salg i butikken eller til lager. Her har man formodentlig suppleret op, eventuelt med nye modeller, efterhånden som møblerne er blevet solgt. Desuden er der formodentlig produceret til lager i de »døde« sommermåneder, så maskinparken kunne udnyttes bedst muligt¹⁷.

Filialer

Da den nye fabriksbygning var færdig, skulle der sælges mere, og det kunne

bedst ske uden for København. Typisk for virksomheden ville man også selv tage vare på det. Det skete ved, at »Brødrene Severin og Andreas Jensen Agentur for Jylland og Fyen« blev oprettet i Fredericia i 1883. Det hed i en tryksag: »Det er sikkert en bekendt sag, at brødrene Severin og Andreas Jensens Etablissement i København – såvel her som i udlandet – har nået en hidtil ukendt anseelse, og dette skyldes ikke blot den elegante og smagfulde stil, møblerne formes i, og den omhyggelige behandling, enhver nok så ringe genstand underkastes, før den udsendes fra etablisementet, men tillige den holdbarhed, der er dette firma's fabrikata egen, og som til dels opnås ved benyttelsen af det bedste og med særlig omhyggelighed behandlet materiale«.

Hvor længe denne provinsafdeling bestod, vides ikke. Korrespondancen gik fortsat til København, selv om tryksagen anfører Fredericia-adressen¹⁸.

Der kom også opfordringer til at oprette filialer noget længere væk, men det blev nu ikke til noget. Der kom en forespørgsel fra hr. Thielsen i Sydney, Australien, der ville vide, om det var muligt at få firmaets møbler solgt i Australien. Thielsen kendte et solidt firma i Sydney, der kunne påtage sig det. Han ville derfor gerne have priskuranten, tegninger og andet materiale. Brødrene Jensen tænkte sig grundigt om, før de kom med svaret. Resultatet kendes ikke, men fra en kladde kan brødrenes overvejelser følges. Alt virker gennemtænkt: man kan ikke sende priskuranten, der anvendes i Danmark, og heller ikke tegninger af møbler, der er beregnet til danske kunder, for det ville blot vildlede. Man var nødt til først at indhente mere udførlige oplysninger om forholdene i Australien, for Severin og Andreas Jensen mente, at der var en del ting, de måtte tage hensyn til. Møblernes formgivning skulle vel være en anden til det australske publikum. Vejret blev også taget i betragtning. Møblerne skulle måske være »af fuldt træ af hensyn til orm«¹⁹.

Den nye ejendom

I 1892 holdt Severin og Andreas Jensen flyttedag. Lejeren Wessel & Vett havde ædt sig ind på møbelfirmaet og ønskede nu at overtage hele den velbeliggende karré til det voksende stormagasin Magasin du Nord.

S. & A. Jensen blev på Kongens Nytorv, hvor firmaet overtog ejendommen nr. 21. Den passede egentlig også bedre i størrelsen til møbelfirmaet. Huset blev sat i stand og forsynet med søjler og anden udsmykning af husets kunstneriske konsulent fra de yngre dage, professor V. Dahlerup. De to nederste etager i forhuset blev brugt til udstilling, mens fabrik og værk-

steder befandt sig i baghuset og de øvre etager. Man kan stadig få et ganske godt indtryk af miljøet ved at gå ind i gården til det meget velbevarede hus.

Der var nu indlagt el, så der var brug for et akkumulatoranlæg i kælderen. På anden sal var der forskellige båndsave, savudlægningsmaskiner, fræsemaskiner, slibemaskine m.v. På 4. sal var der en dekupørsav.

I bagbygningens kælder var der indmuret en rørkedel med ca. 250 kv. alen hedeplade, en dampmaskine med forvarmer, fødepumpe og alt tilbehør, og en donkeyfødepumpe, samt forskellige drejbænke m.m. til smedene. Desuden var der en lavtryksdampkedel til opvarmning af ejendommen. I en anden bygning stod en dampmaskine til dynamomaskine og et strømfordelingsapparat.

Produktionen kunne nu blive mere smidig, man behøvede ikke længere at lade maskinerne stå, når dampanlægget af en eller anden grund var ude af drift. Belysningen var mindre brandfarlig, og det er af stor betydning i en virksomhed, hvor man arbejder med træ.

Vurderingen for hele ejendommen lød i 1892 på 221.200 kr²⁰.

En snes år senere, i 1914, kommer der navn på nogle af maskinerne i en ny vurdering af ejendommen.

Indmuret rørkedel	Julius Brun
Fødepumpe og andet tilbehør	Alliance, Slagelse
10 HK dampmaskine i kælder	Swiderski, Leipzig
Dynamo	AEG
Akkumulatoranlæg	Hagen, Westphalen
Høvle- og afrettemaskine	Robinson & Son
Fræsemaskine m. rifleapparat	Battlecreek, Michigan
Fræsemaskine, mindre	Jonsered
Kelemaskine	?, stammer fra 1882

Der er tale om en meget blandet maskinpark, indkøbt à la carte, formodentlig efter grundige overvejelser. I forhold til hvad der vides om snedkerimaskiner generelt, er der ikke de store overraskelser, hvad angår fabrikaterne; det er de anerkendte og gængse, der har stået på Kongens Nytorv. Man kan se, at der er hæget om maskinerne; om en kelemaskine hedder det, at den er 32 år²¹.

I ejendommen var der desuden beboelse for Andreas Jensen og for fru Pauline Jensen, der som enke efter Severin Jensen trådte ind i firmaet 1894. I kælderen holdt sadelmager W. Danielsen til, og på 3. sal hofsadelmagermester J. F. Hoff. Det ser altså ud til, at firmaet ved flytningen har valgt at

fyldte de ledige lokaler ud med samarbejdspartnere. Skønt firmaet bredte sig meget, holdt det sig stadig fra ting, det ikke selv mestrede²².

Severin og Andreas Jensens Møbeletablisement som virksomhedstype

S. og A. Jensens virksomhed vil af nogle blive kaldt manufaktur, den virksomhedstype, der betegner overgangen mellem forlagsvirksomhed og industri. Andre vil sige, at det er en fabrik.

Forlagsvirksomhed er karakteriseret ved, at den enkelte producent producerer på forlæggerens regning og risiko. Ejendomsretten til råvarerne befinder sig hos forlæggeren. Produktionen er håndværksmæssig, både med hensyn til teknik og arbejdsorganisering. Denne form var almindelig udbredt i den københavnske møbelverden ved midten af 1800-tallet og findes også i stor udstrækning i bl.a. London og Berlin. Den største københavnske møbelvirksomhed, C. B. Hansen, havde af Snedkerlauget fået ret til at have arbejde i forlag. Måske var det hensigten at dæmme op for den omsiggribende trafik med, at handlende knyttede håndværkere til sig forlagsmæssigt, et forhold, der generelt faldt snedkerne for brystet, især da problemet var voksende op gennem sidste halvdel af 1800-tallet. Det var den almindelige opfattelse, at de snedkere, der leverede til møbelhandlere, blev udnyttet, og der ser ud til at være hold i denne betragtning. Men problemet med fortjenesten var lige så stort. De snedkere, der arbejdede på bestilling fra privatkunder, mente ikke, at der var råd til, at man mistede avancen på møblerne. Derfor var det bl.a. for Snedkerlauget væsentligt at fastholde, at møbelsnedkeren både stod for produktion og salg, og derfor var det imod forlagssystemet.

I 1860'erne og 70'erne vandt fabrikssystemet frem i møbelbranchen. Der blev opbygget en række ret store virksomheder, som samlede de forskellige møbelfag under et tag, og som blev mekaniserede. Indførelsen af mekanisk kraft foregik kun langsomt i møbelsnedkeriet i København. I 1897 brugte ikke flere end 17 af byens møbelsnedkere, stolemagere og blandede snedkerier mekanisk kraft med en samlet effekt på 102 HK.

Dette år havde 4 af Københavns møbelsnedkerier (C. B. Hansen, I. G. Lund, S. & E. Jensen og Rud. Rasmussen) mellem 50 og 100 arbejdere. Tilsammen havde de 295 arbejdere, og det var ca. 1/5 af det samlede antal på 1402²³.

Forlagssystemet var imidlertid under afvikling. I 1872 havde C. B. Hansen haft 180-200 arbejdere beskæftiget, hvoraf de 75 arbejdede med pro-

duktion i selve firmaets bygning. Et halvt hundrede selvstændige mestre: snedkere, forgyldere, smede, drejere m.fl. var også tilknyttet firmaet. Hvor stor en del af deres produktion, der blev udført for C. B. Hansen, vides dog ikke.

Debatten om overgangen fra forlag over manufaktur som en mellemfase, før fabrikssystemet, er groft sagt delt i to forklaringsmodeller. Den ene hælder til det synspunkt, at den teknologiske udvikling var styrende, mens den anden mener, at udviklingen i produktionsprocessens organisering var det betydende. Den mest udbredte opfattelse baseres på Marx' opdeling mellem simpel Kooperation uden arbejdsdeling, manufaktur med udbredt arbejdsdeling, maskinmanufaktur med enkelte maskiner samt storindustri²⁴. Desuden er det forsøgt at opstille forskellige typer af protoindustri.

Et andet markant synspunkt er opstillet af Marglin²⁵, der hævder, at fabrikssystemets arbejdsdeling og hierarkiske opbygning slet ikke var fremkaldt af en teknologisk nødvendighed. Han mener, at fabrikkerne blev indført på grund af de fordele, de medførte med hensyn til kontrol og overvågning af arbejderstyrken. Fabrikssystemets succes skal forklares med organisatoriske faktorer og ikke teknologiske forhold.

Skillelinien mellem manufaktur og tidlig fabriksdrift er ikke klar. I manufakturen opløste man også håndværket i specialfunktioner, og arbejdsdeling blev indført i produktionsprocessen, ligesom man forbandt håndværk, der tidligere havde været adskilt. I så fald ville S. & A. Jensen høre under betegnelsen centraliseret manufaktur, med vidtgående arbejdsdeling, men med produktionsteknikken domineret af håndarbejde. Der er dog den hage ved det, at begrebet manufaktur normalt forbindes med førindustriel produktion, i særdeleshed 16-1700-årene, mens fabriksdrift først hører 18-1900-årene til.

I industrialiseringsprocessen udgjorde den moderne mekaniserede fabrik ikke den eneste store ændring i fremstillingsmåden. Der var flere mellemformer med forskellige tekniske og sociale forudsætninger, hvor mekanisering af håndværksproduktionen kun var af ringe eller ingen betydning. De er blevet delt op i følgende typer, alle med betegnelsen profotabrik: håndværksfabrikker, fabrik med enkelte mekaniske installationer og procesfabrikker²⁶.

Det er naturligvis håndværksfabrikken, der er interessant i forbindelse med tidlige møbelfabrikker. I den håndværksmæssige fabrik er produktionen koncentreret og kontrolleret af en enkelt kapitalist. Kontrollen dækker både kontrol af arbejde og salg af produkterne. De fundamentale relationer i produktionsprocesserne forbliver imidlertid forholdet mellem arbejder og

arbejdsredskaber. Produktionen er altså håndværksmæssig. Arbejderne har et lønarbejderforhold til kapitalisten, men der eksisterer stadig mester-svend-lærling-relationer i fabrikken.

Alle dele af produktionsprocessen behøver imidlertid ikke være helt håndværksbaseret. Bestemte dele af arbejdsprocesserne kan være mekaniserede som i snedkeriet med værktøjsmaskiner, men centrale dele af produktionen har stadig håndværkspræg. Produktionen foregår i mindre serier i modsætning til mere fuldstændigt udviklede fabrikker, hvor der er en løbende produktion af varer.

Møbelproduktion er et typisk eksempel på den produktion, hvor forskellige elementer er samordnet i et fabrikssystem under en enkelt kapitalejers ledelse. De enkelte håndværk blev til en vis grad forenklet og gjort til del-operationer, der supplerede hinanden i fremstillingen af de forskellige møbler. Der var her gennemført en relativt vidtgående arbejdsdeling ved det indledende arbejde: ved tilskæring og høvling af materialerne blev der anvendt maskiner. De følgende processer var stadig domineret af håndarbejde, skønt maskiner forekom. Det dominerende var altså stadig håndværket.

Produktionen var næsten udelukkende lagt an på faglært arbejdskraft. Der er ikke spor efter tillærte arbejdere i det efterladte materiale fra S. & A. Jensen, men der har været ansat kvinder til at udføre enkelte funktioner for andre samtidige firmaer, f.eks. fletning af stolesæder. Dette arbejde blev typisk udført i de tillærtes hjem, i et forlagssystem. Opsplitningen af arbejdsprocessen havde altså en grænse i de tidligste møbelfabrikker. Det eneste mekaniserede var tillavningen af møbeldelene, som blev maskin-snedkerarbejde, mens de to andre hovedarbejdsprocesser i møbelfremstilling, samling og færdiggørelse, udførtes i hånden, men af forskellige arbejdere. Det var det nye.

S. & A. Jensens virksomhed og tidens andre møbelfabrikker spændte vidt. Produktionen blev ikke koncentreret om et enkelt produkt, skønt der var visse tilløb, tværtimod spredte man sig over et stort spekter i snedkerbranchen, mere end man havde kunnet med en mindre håndværksvirksomhed. Man ser faktisk, at virksomhederne hele tiden med større eller mindre held forsøger at tage nye produktionsgrene op. Den mere effektive arbejdsorganisering havde gjort det muligt.

Indførelsen af maskiner har spillet en betydelig, men ikke altafgørende rolle i S. & A. Jensens virksomhed. Fra købet af Hotel du Nord gik der således ikke mindre end 13 år, til man investerede i dampanlæg og værktøjsmaskiner. Indtil da var virksomheden vokset støt frem. Det vides ikke,

hvordan arbejdet var organiseret i de første år, men brødrene har formodentlig bygget på de indtryk, Andreas Jensen fik på sin studietur i udlandet. De gik ud på, at de forskellige led i arbejdsprocessen var opdelt i forskellige værksteder, som det også blev tilfældet i den nyopførte fabriksbygning fra 1882. Maskinerne har således ikke spillet en altafgørende rolle for det store møbelhus, men hvilken betydning har de så haft?

Maskinerne blev nødvendige af konkurrencemæssige årsager og af hensynet til kvalitet og effektivitet. Snedkerne i København havde mulighed for at få leveret færdige dele til møblerne, fremstillet på maskinsnedkerier. Det vides ikke, om snedkerne hos S. & A. Jensen selv fremstillede møbeldele i hånden før maskinernes indtog i virksomheden, eller om delene blev købt på maskinsnedkerier. Men ville man undgå at sakke agterud, var maskinerne nu en nødvendighed.

Samtidig var der andre fordele forbundet med de nye maskiner. Dampkraften kunne bruges til at udlude og til dels tørre træet, og da træ er et materiale, der kræver omhyggelig behandling, ønskede man at have den fulde kontrol over denne del af produktionen.

Hertil kommer også en misforståelse, man i begyndelsen lå under for, og som måske har været en medvirkende årsag til anskaffelse af dampanlægget. Man mente, at man kunne drive saften ud af træet med damp og derved afkorte lagerperioden og få et nemmere materiale at arbejde med. Det viste sig senere, at denne antagelse var alt for optimistisk.

Baggrunden for opbygningen af de store møbelfabrikker 1860-1900 var et ønske om total beherskelse af møbelbranchens forskellige led: Man ønskede kontrol over arbejderne og arbejdsprocesserne, over teknologien på materiale- og maskinområdet, og man ville have kontrol over salgsapparatet. På denne måde sikrede man sig bedst den høje kvalitet, man ikke ville renoncere på.

Arbejdet var relativt lidt opsplittet i S. & A. Jensens fabrik. Det, det gjaldt om, var at have et bredt vareudbud og sidde inde med den fuldstændige kontrol over fremstillingsprocessen fra råvareindkøb, tegning af produkterne frem til salg og eventuelt montering af varen. Fabrikanterne overtog også den kvalitetskontrol, lauget tidligere havde stået for. Med andre ord er det i dette tilfælde for snævert at se på de tidlige fabrikker som et middel til at have kontrol over arbejdsprocessens organisering eller se dem som et produkt af den teknologiske udvikling alene.

Møbelfabrikkerne kan ikke alene ses som en produktionsvirksomhed. I København fandtes af lignende virksomheder som S. & A. Jensen: I. G. Lund, Rudolph Rasmussen, Fritz Hansen, C. B. Hansen, og i provinsen

først og fremmest A. L. Johansen, Kolding. Møbelfabrikkerne var store, og det vil ikke være rimeligt alene at begrunde virksomhedernes størrelse med hensynet til en rationel produktion. Ganske vist voksede markedet voldsomt i denne periode, men virksomhederne er en del større end de fleste senere specialfabrikker. Forklaringen ser ud til at være, at møbelhusene i forskellig grad var involveret i såvel produktion som handel og servicefunktioner. Møblerne udgjorde hovedproduktionen, men der var samtidig andre væsentlige aktiviteter, f.eks. butiksmontage. Som led i den samlede produktion kunne et firma have serieproduktion af et specialprodukt. C. B. Hansen specialiserede sig f.eks. i skolemøbler, S. & A. Jensen i billige kvalitetsmøbler. Manufakturer i møbelbranchen førte altså ikke til koncentration på enkelte varer eller varegrupper, men gav tværtimod en spredning. Desuden har servicefunktionerne været bredt defineret: fra indretning af herregårde, landsteder og bylejligheder til montage af biblioteker, apoteker, skibe m.v. Hertil kom, at eksempelvis Fritz Hansen havde en større fabrik for møbelstel, og A. L. Johansen i Kolding drev tillige savværk.

S. & A. Jensens virksomhed blev aldrig nogen industrivirksomhed i moderne forstand. Den kom ikke i særlig grad til at producere for et ukendt marked, og nogen serieproduktion i større stil blev der heller ikke tale om. Det nærmeste man kom de nye tider, var forsøg på at lave møbler for mindre bemidlede hjem og kontormøbler. Men det ser ikke ud til, at de prototyper, der blev produceret til udstillinger og fik præmier der, rigtig er slået an. Høje kvalitetskrav og manglende originalitet – der eksempelvis findes i den meget udbredte og prisbillige Thonet Wienerstol – gjorde disse møbler for dyre til, at de kunne slå an i stor stil.

Man kan undre sig over, hvorfor dette system med kombinerede fabrikker og udsalg opstod og forsvandt igen godt en generation senere. Møbelhusene var i princippet en forstørret håndværksvirksomhed med et mekaniseret indslag. Det var det gamle ideal om, at håndværkeren både skulle producere varen og sælge den, der her blev virkeliggjort – i overstørrelse.

Møbelhusene opstod på et tidspunkt, hvor handelsleddet endnu var ret svagt, og hvor de danske specialfabrikker endnu ikke var talrige nok eller havde tilstrækkelig produktion til at forsyne de handlende. Handelsleddet var heller ikke tilstrækkeligt udbygget. Den produktions- og afsætningsmæssige enhed, møbelhusene udgjorde, var et overgangsfænomen, og da de var udsprunget af den bedre del af håndværket, blev der lagt vægt på den mere eksklusive del af produktionen. Kvalitetskravene medførte, at selv de billige møbler blev udført efter gamle normer. Møbelhusene kunne ikke overleve, da først konkurrencen fra specialfabrikkerne satte ind, og det

gjorde den fra omkring 1890. Mange af de nye fabrikker var ret ligeglade med kvaliteten af møblerne, og møbelhusene var ikke i stand til at tage konkurrencen op på de præmisser. Da så specialfabrikkerne gik ind i maskinalderen efter 1900, og et forhandlernet samtidig var ved at brede sig ud, var de tidligere møbelfabrikker, møbelhusenes dage i realiteten talte, skønt nedturen strakte sig over mange år. På lidt længere sigt var det nødvendigt at vælge mellem produktion og handel.

De tidlige møbelfabrikkers ledere

Ved indførelsen af de tidlige møbelfabrikker skete der også et skift i arbejdsgivertype. Fabrikanten deltog ikke direkte i det daglige arbejde, men varetog nu mere ledelses- og opsynsfunktioner. Det er imidlertid tydeligt, at man også på dette punkt var i en overgangsfase.

I samtiden stod fabrikanterne fra de store københavnske møbelhuse som ret stivsindede og konservative. Spørgsmålet er, om det ikke er en tolkning ud fra en ydre betragtning. Fabrikanterne var åbenbart striksere end den gammeldags type af håndværkere. Men ser man på fabrikanterne i et større perspektiv, bliver deres funktion noget anderledes end den, de blev tillagt af den tids håndværks- og industrihistorikere, først og fremmest Camillus Nyrop og Rasmus Berg²⁷.

»Han blev aldrig den moderne fabrikant, men i sin tankegang og hele livsførelse – den gamle mester«. Det er Rasmus Berg, der slutter sin nekrolog over Andreas Jensen med denne betragtning²⁸. Berg finder, at Andreas Jensen ubetinget var mester i sit fag, men han var tillige altid den gamle: i temperament, i anskuelse og i væsen. Andreas Jensen fordrede autoritet og holdt af alt, hvad der havde præg af overlevering. Hans dybeste tanker var fæstede i den gamle lavsordning, skriver Berg, og kommer så med denne betragtning: selv om Andreas Jensen for sit eget og sit firmas vedkommende fulgte med tiden og efterhånden rettede sig efter de moderne tekniske krav, så beholdt det egentlige håndværk hans hjerte.

Han var mesteren i gammeldags patriarkalsk forstand. I enhver henseende var han sit fag voksen og elskede det i alle dets enkeltheder. Det var en glæde for ham at kæle for og våge over ethvert møbel, som udgik fra hans værksted.

Møblet skulle være akkurat, passe i alle ender og kanter. Var det et skuffemøbel, skulle skufferne være lavet sådan, at det var ligegyldigt, om de kom ind i den ene åbning eller den anden, eller om de blev stukket ind forfra eller bagfra.

Det krævede gode folk. Andreas Jensen fulgte nøje med i, at hans lærlinge fik en god uddannelse, og han beskæftigede nødigt andet end første classes folk. Firmaet blev derfor med rette kendt for sit fremragende arbejde.

Severin Jensens »testamente«

Severin Jensen aflagde kun et år før sin død en art testamente, hvor han redegjorde for sit syn på de nye tider. Det skete ved det sjette danske Industrimøde i København 1892. Ud fra emnet »Håndværket og industriens stilling« holdt han et foredrag, hvori han så tilbage på den lykkelige tid, da mester og medhjælper gik op i deres arbejde i gensidig tillid. Talen betegnes af C. Nyrop som svag²⁹, men alligevel siger den en del om, hvordan håndværkeren og industrimanden Severin Jensen har ledet *sin* virksomhed. Nyrop siger da også, at »det er som en mundtlig aflagt trosbekendelse ganske i overensstemmelse med, hvad han praktisk havde virket i sit liv«.

Den lykkelige tid var det vel næppe muligt at få tilbage, mente Severin Jensen. Dertil havde forholdene ændret sig for meget. Nu måtte enhver håndværker, der ville følge med, jo bruge de maskiner, der var nyttige for hans virksomhed. Han mente, at den faglige standard og produktion burde styrkes. Skønt han ikke ville tilbage til tidligere tiders mesterstykker, ønskede han faglige prøver i overensstemmelse med tidens fordringer, bl.a. også i henseende til varens merkantile udvikling. For ham var hovedsagen, at den, der ville udøve et fag, skulle forstå det og sætte det højt.

Den, der var i spidsen for en bedrift, skulle til stadighed færdes på sit værksted. Der skulle han gøre indtryk ved sin viden og kunnen, for det var gennem de overordnedes *faglige dygtighed*, at tilliden fra medarbejdernes side skulle vindes tilbage³⁰.

I Severin Jensens univers var virksomhedslederen den faguddannede. Industrialiseringen var i hans øjne mekaniseret håndværk, hvor møbelarbejdet var splittet op i delfunktioner for at få arbejdet tilpasset maskinen i en produktion af (mindre) serier. Beklageligt, men nødvendigt. Koordineringen af produktionen blev foretaget af formænd, mens det endelige ansvar for arbejdets kvalitet og, næsten lige så vigtigt, for »ånden« i huset lå hos ejeren, patriarken, fabrikanten.

Arbejdet i sig selv var imidlertid ikke nok til at indgive medarbejderne den rette gejst. Derfor brugte Severin Jensen nogle metoder, der skulle knytte medarbejderne til firmaet og lede dem ind på det, han mente var den rette vej. Der er tegn på, at brødrene har haft et solidt tag i de ansatte

og gjort en aktiv indsats for at skabe det, der i dag hedder »virksomhedskultur«.

I Hotel du Nord var der et forsamlingslokale, som blev brugt til møder for husets folk og til organisationer, som brødrene fandt værdige til husly. Severin Jensen var nægtet sangens gave, men det forhindrede ham dog ikke i at blive medlem af Malernes Sangforening – som passiv. Til gengæld var han særdeles aktiv organisationsmæssigt. Via en bestyrelsespost i malersangforeningen gik han videre til bestyrelsen for »De forenede københavnske Sangforeninger«, hvor han sandelig blev formand i 22 år, fra 1870-1892. Godt gjort af en brummer.

Det kan på den baggrund ikke undre, at han gerne ville høre smukke toner i sit eget hus. Så fra 1875 findes jævnligt »Severin og Andreas Jensens Arbejderes Sangforening« i forsamlingslokalet. I perioden 1886-93 har de haft 42 (bogsførte) sammenkomster, heraf 2 selskabelige møder og en generalforsamling i sygekassen. Good-templar-logen har også holdt møder her, og fra 1891 Total-Afholderne.

Af andre arrangementer kan nævnes »Hornung og Møllers Sangforening« (i alt 51 møder 1886-93), kantor Bartholdy, som vel også har stået for det sanglige (32 møder), Severin Jensens egen Malersangforening, Malernes komedier, Husflidsforeningen, Højres sangkor³¹.

»Severin Jensen har sikkert haft kendskab til, hvilken opmuntrende, ja rent ud løftende betydning, sangen havde også for folk i små forhold. Han er tidligt dens afgjorte ven, og han vil også gerne på anden måde støtte just disse folk«³².

Den solide del af arbejderne støttede firmaet ved at gå med, da Burmeister & Wains byggeforening blev udvidet, så den optog medlemmer uden for B&W. Severin Jensen fik sæde i foreningens bestyrelse. Der ser da også ud til, at Severin og Andreas Jensen har prøvet at tage sig af medarbejdernes boligforhold. På en bidragsliste til Arbejdernes Byggeforening står brødrene anført som bidragsydere og derefter mange af de ansatte.

Den patriarkalske fabrikant

Om en anden succesrig, samtidig københavns møbelfabrikant hedder det:

»I det hele besad Rud. Ramussen en sjælden evne til at holde på sine folk. Han var aldrig »stor« over for dem, men viste ved sin stille omgængelighed, der dog aldrig manglede fasthed, at komme godt ud af det med folkene og vedblive at være »mester«, over for hvem man havde respekt. Ikke få folk har arbejdet i virksomheden over en menneskealder ...«³³.

Sammen med portrættet af Severin og Andreas Jensen har man efterhånden et billede af datidens arbejdsgivertype. Det var ikke blot møbelhuse, der blev ledet patriarkalsk. Mange portrætterede mestre fra andre fag ligner.

Det er en arbejdsgivertype, som af nogle kaldes kontinental, og som har sin rod i lande med streng feudal (lavs)tradition. Den succesfulde fabriks-ejer, der gerne så sig selv som både herre og arbejdsgiver med de pligter og privilegier, det gav³⁴.

Denne arbejdsgiver placerede sig in loco parentis – i faderens sted – og behandlede sine arbejdere som undergivne med behov for en fast ledende hånd. Til gengæld følte han et vist ansvar for deres arbejdssituation og velfærd – på et rimeligt niveau, svarende til arbejderens stand.

Den patriarkalske mester kendes fra værksteder, men heller ikke hos fabrikanter af et vist format ændres indstillingen til medarbejderne åbenbart. Den gammeldags ledelsesform praktiseret i stort format i de nye virksomheder virker dog på en eller anden måde absurd. Virksomhedens drift er moderne, uden at ledelsesformen har undergået forandringer.

Den patriarkalske holdning havde også sine omkostninger. Den kontinentale industriherre fik aldrig den manøvfrihed, der kommer af at se arbejderen som blot en produktionsfaktor, der kan ansættes og fyres efter behov.

Men paternalismen var ikke udelukkende idealistisk, naturligvis ikke. Bagved lå også angsten for at miste gode folk i dårlige tider, folk som man kunne få brug for igen. Ja faktisk kunne dygtige medarbejdere få en ret lang snor. Hos Rudolph Rasmussen var en svensk billedskærer formidabel til at skære frugter og dyr i egetræsmøblerne, men desværre »drak han så meget, så han til sidst måtte vende hjem«³⁵.

Man kunne holde på folk på flere måder. Det ses flere gange, at mestre (ganske særlig C. B. Hansen) opfordrer sine svende til at slå sig ned som selvstændige, så han uforpligtende kunne holde forretningsforbindelse med dem. En situation, der er en glidende overgang fra forlagssystemet. Der har også været tilfælde, hvor fabrikanten har holdt på sine gode folk i sløje tider, selv om det formentlig skete med tab.

Ud fra denne holdning opstod en uvilje mod indblanding udefra. Fabrikanten blev – tilsyneladende – ufleksibel over for fagforeninger. De var »en konspiration mod offentlig orden og moral; en strejke var et tegn på utaknemmelighed; arbejdernes bestræbelser på at hæve lønnen var en utålmodig søns mangel på disciplin. Alt dette var ondt. Og man forhandler ikke med det onde«³⁶.

Fabrikanten som virksomhedsleder og arbejdsgiver

I årene 1889-90 kom S. & A. Jensen i strid modvind under voldsomme konflikter i snedkerfaget. I svendenes fagblad kom det frem, at firmaets svende ikke var organiseret, og deres løn var ringe.

Andreas Jensen havde taget det drastiske skridt at sende sine folk hjem, simpelthen smidt dem på gaden. Efter sigende skulle det være sket, for at de ikke skulle kunne støtte de strejkende bygnings-snedkere. Men da svendene ikke var medlemmer af fagforeningen, havde de ingen pligt til at yde støttebidrag.

Hvorfor svendene egentlig blev jaget på porten må stå hen i det uvisse. Muligvis skyldtes det, at Andreas Jensen som oldermand måtte slå følge med andre mestre og lukke værkstederne. Men det ligner ikke firmaets patriarkalske stil at jage svende ud på den måde. Rygterne ville vide, at svendene skulle tvinges til at melde sig ind i fagforeningen, for at strejkekassen hurtigere kunne blive tømt. Da man skulle have været medlem i tre uger, før der blev ydet støtte, har det ikke været aktuelt.

Læserne af svendenes fagblad fik også at vide, at Andreas Jensen var en dårlig betaler. Den uret, han havde begået ved at sende svendene hjem, burde han hurtigst muligt gøre god igen, hed det. For »ingen ved bedre end han, hvor ussel møbelsnedkernes lønningsforhold er, og det er en skandale, at han har smidt sine snedkere ud i sult og nød for at tjene andres interesser. Hvis Andreas Jensen vil anses for en human arbejdsgiver, burde han byde svendene en passende løn og en ugentlig udbetaling af 16 kr. (som var svendenes krav), i stedet for sine bekendte 12 kr., som hr. Jensen jo dog må vide, at ingen af os kan leve for med familie uden at være i stadig nød«³⁷.

Årsagen til konflikten i 1889-90 var, at møbelsnedkerne og stolemagernes svende lavde ladet sig trykke ned i så lave lønsatser, at en trediedel af fagets arbejdere ikke kunne opnå en højere løn end 10-12 kr. ugentlig. Det skyldtes, at lønningsregulativet fra 1883, som var tiltrådt og underskrevet af 142 snedker- og stolemagermestre i København, ikke var blevet overholdt i årene op til 1889.

Det skal dog bemærkes, at de ovennævnte løntal er brugt i agitationsøjemed. Ved det forlig, der fulgte efter konflikten, enedes man om en minimumstimeløn på 30 øre for daglønsarbejde og 25 øre for akkordarbejde, hvortil skulle lægges akkordbonusen.

Ud fra en umiddelbar betragtning synes det ikke at være oplagt at anse Severin og Andreas Jensen og de andre af tidens grundlæggere af møbelfirmaer for innovatører, men det er ikke korrekt. Bag deres bryske og gam-

meldags facade var de med til at indføre meget nyt, både hvad angår administration og drift af en større virksomhed, og hvad angår forholdet til de ansatte og deres organisationer.

De indførte en ny virksomhedstype, hvor produktion, handel og service var knyttet sammen til en enhed, som måtte styres med fasthed, da firmaets størrelse og dets kapitalkrav var større end før set i denne branche. Den nøje forbindelse mellem firmaets funktioner krævede en organisering af virksomheden, der lå langt ud over, hvad et almindeligt håndværksforetagende krævede.

Det er for nemt at sige, som C. Nyrop er inde på i sit portræt af I. G. Lund, at det var tiderne, der skabte de store møbelmanufakturere. Det var trods alt kun en håndfuld af de 4-500 københavnske møbelsnedkermestre, der voksede sig store. De nye virksomheder krævede et betydeligt finansielt overblik, en sikker produktionsstyring, tilpasning af ny teknologi til virksomheden og en nyorganisering af arbejdskraftens funktioner. Alt sammen egenskaber, der kendetegner entreprenøren. Og Severin og Andreas Jensen fulgte godt med. I deres efterladte arkiv findes bøger og kataloger over bl.a. værktøjsmaskiner og om avancerede teknikker som dampbøjning af træ.

Hertil kommer så, at det var nødvendigt for de nye fabrikanter at manøvrere smidigt over for de fremvoksende fagforeninger. Møbelsnedkersvendene var allerede godt organiseret i Internationale 1871, og efter en forbigående nedtur forårsaget af 1870'ernes krise blev de med dannelsen af Snedkersvendenes fagforbund 1885 en virkelig magtfaktor. Problemet med svendenes organisering var altså helt nærværende for brødrene. De må have set, at det ikke var de dårligste svende, der var fagligt aktive – og at holde dem ude fra en så stor virksomhed som S. & A. Jensen lod sig ikke gøre trods firmaets patriarkalske tilsnit. Det siges, at S. & A. Jensen ligefrem havde placeret medlemmer af fagforeningen på én etage og skruebrækkere på en anden³⁸.

Arbejderens organisationer var ikke til at komme uden om. Og da det først var erkendt, gik de større fabrikanter med Andreas Jensen som Snedkerlavets oldermænd ind i et effektivt samarbejde med svendene om udarbejdelse af fælles værkstedsreglementer, lønforhandlingsudvalg og en voldgiftsinstans for snedkerområdet, både for møbel- og bygnings-snedkere. På det punkt var de københavnske snedkere langt forud for provinssens³⁹.

Det er nødvendigt at se denne tilpasning af forhandlingssystemet og det arbejdsretlige system på møbelområdet i forbindelse med fremvæksten af møbelfabrikkerne. Deres ledere gik helt åbenbart modvilligt ind i dette ar-

bejde, men dog med realitetsans og ønsket om at finde holdbare løsninger. Tilpasningen til de nye tider skal ses som et led i de øvrige innovative tiltag, fabrikanterne foretog i disse år. C. Nyrop har helt sikkert ret i, at forandringerne ikke huede fabrikanterne, men det væsentlige er, at de gik ind i en til tider konfliktfyldt dialog med fagforeningerne og fik et konstruktivt samarbejde i stand – 10 år før Septemberforliget.

Nye tider

Ved indgangen til det tyvende århundrede var møbelfabrickernes tid ved at være forbi. Specialfabrikkerne kunne fremstille møblerne billigere og mere rationelt, og snedkernes udsalg af egne møbler truedes af de stadig flere møbelhandlere. Også S. & A. Jensens bedste tid var ovre. Virksomheden var ved at udvikle sig til en anakronisme, og det skinner tydeligt igennem i det materiale, firmaet fremstillede om sine egne produkter.

Firmaets hensigt beskrives sammenfattende med slagordet: »Det bedste er altid det billigste«. Man ville ikke renoncere på kvalitet, uanset hvor hård konkurrencen var. Det udtrykte man sådan: »... vort mål og vor stræben: i ethvert stykke, det være sig det mindste eller ubetydeligste, der udgik fra vort firma, at yde i enhver henseende det bedst mulige«. I firmaet har man tit hørt bemærkninger som: »Nu er det 34 år siden, jeg fik mine møbler hos Dem, og de ser ud den dag i dag akkurat ligesom da jeg fik dem«⁴⁰. Hvilken afstand er der ikke til vor tids køb-og-smid-væk-mentalitet.

Serverin Jensens to sønner, Johannes, uddannet maler som faderen, og Poul, snedker som farbroderen, trådte ind i firmaet 1900, og citatet fra deres første katalog understreger C. Nyrops dobbeltbundede karakteristisk: »Der er kommet ungt blod i det gamle firma, og ungt blod giver nye tanker, dog, som naturligt er her, ikke i nogen stor udstrækning«⁴¹.

Firmaet drev fortsat møbelfabrik med udstillingslokaler og begrundede det sådan: »Udviklingen i moderne møbelindustri har ført med sig, at lageret af færdige møbler nu er kommet til at spille en hovedrolle, medens i tidligere tid det meste møbelarbejde udførtes på bestilling efter skitser og tegninger, så ønsker publikum nu at se det *færdige møbel* for derefter at træffe sit valg. Ved udsendelsen af nærværende hefte har vi derfor også, ganske naturligt, lagt hovedvægten på gennem en række interiører fra vore udstillingslokaler at give et nogenlunde anskueligt billede af vor store lagerbeholdning, mens kun enkelte ting af særlig interesse ellers er medtagne«⁴².

Det er ikke så mærkeligt, at denne nye udstillingsmåde er gennemført i de foregående årtier og her fremhæves igen engang. Virkeligheden kom på

Her er et forslag fra Severin & Andreas Jensen til indretning af spisestue i klunketidens København. Forslaget er fra 1880'erne, og møblementet kunne købes for ca. 5-600 kr. inklusive spisestuestole. Tegningen i Erhvervsarkivet.

udstilling gennem Det moderne gennembrud i litteratur og videnskab. Realismen krævede udstilling af virkeligheden. På museer blev der opbygget stuer, så publikum fornemmede fortiden. Møbelhusenes udstillinger formedes i tidens ånd.

Alt blev hos Severin og Andreas Jensen »så vidt muligt ordnet i fuldstændig monterede værelser, med tæpper og gardiner, malerier, nips osv., kort sagt alt det, der skal til for at danne et hjem. Herved opnås, at møblerne altid gør så nær som mulig netop den helhedsvirkning, som de vil gøre, når de kommer på plads rundt om i hjemmene, men da denne virkning jo i høj grad beror på den harmoniske samstemning ... da udfører vi selv alle disse arbejder og beskæftiger både malere, tapetserer og dekoratører«⁴³.

De unge brødre Jensen havde arvet de gamle chefers ideer, som var gode nok for årtier siden. Med stor grundighed og dygtighed fulgte de lige i hælene på udviklingen. De var parat til at tage en udfordring op, men ikke til selv at udfordre. Den dygtige familie var nok for meget håndværkere og for lidt industriherrer – og spredte sig for meget i stedet for at specialisere sig.

Det er der et eksempel på i kataloget, hvor de beskriver »Praktisk kontorinventar«. Det var faldet møbelsnedkerne i Danmark for brystet, at særlig amerikanske og svenske skriveborde af »allertarveligste udførelse« vandt en overhåndtagende udbredelse herhjemme. Og dansk industri mærkede man kun lidt eller intet til på dette område. Det bekymrede så meget, at Industriforeningen udskrev en konkurrence om »Praktisk kontorinventar« i 1903.

Severin og Andreas Jensen fik for et »skrivebureau med pult« i elmetræ en præmie på 300 kr. Det opmuntrede firmaet til at gå i gang med flere typer skriveborde, enkelt og dobbelte, skuffemøbler m.v.⁴⁴ Altså: presset af ydre omstændigheder tog firmaet opgaven på sig.

Firmaet holdt fast ved at fremstille møbler for det store publikum. I 1903-kataloget viser man en servante, som der ikke er meget pynt på. Det begrundes i teksten: »da en stor del af publikums fordringer går mere og mere i retning af billige ting, har vi i endnu højere grad end tidligere lagt os efter at fremstille særlig billige ting, der kan optage konkurrencen med og mulig fortrænge alle de smagløse og tarveligt udførte godtkøbsvarer, der oversvømmer markedet«.

Møblerne sælger godt, forklarer man, men målgruppen? Kunderne burde være folk fra arbejderklassen, skulle man tro, men firmaet »regner med, at (møblerne) ved deres smagfulde, tiltalende former egner sig lige så godt til mindre, borgerlige hjem og til landsteder, gæsteværelser og lignende«.

For en fuldstændigheds skyld gør man opmærksom på, at møblerne er lige så godt udført og i lige så udmærkede tørre materialer som et hvilket-somhelst andet stykke, der udgår fra firmaet. Den billige pris, fremhæver man, er udelukkende nået ved at få en tiltalende virkning frem gennem tegningen og ved valget af forholdsvis billige træsorter, men »uden i nogen måde at slå af på arbejdets godhed«.

Denne fremstillingsmåde kunne endnu gå, når det var små kældermestre uden gennemmekaniseret produktion, man konkurrerede imod. Det vides ikke, hvordan det gik med den billige del af Severin og Andreas Jensens produktion. Men det var denne del af produktionen, der i de følgende år blev industrialiseret, så den kom til at gå uden om håndværket.

Ophør

Det var ikke meget, man hørte til virksomheden, efter at de to brødre Severin og Andreas Jensen forsvandt fra firmaets daglige ledelse. Næste generation markerede sig overhovedet ikke i debatten, men koncentrerede sig om at føre forretningen videre. En notits i 1927 meddeler, at firmaet er opløst.

En forklaring på firmaets ophør er, at det skyldte en ugift possementmager et betydeligt beløb for mange års arbejde, da denne døde. Pengene skulle så pludselig udredes til possementmagerens arvinger, og det kunne virksomheden ikke bære. Forlagssystemet kunne også indebære økonomisk risiko for forlæggeren⁴⁵.

Firmaet var dog ikke ene om at indstille produktionen. Da Snedkerforbundets formand, Niels Madsen, i 1932 var på en rundrejse i landet, måtte han konstatere, at »I Kolding var der tidligere en ret stor møbelfabrik, A. L. Johansens, men denne eksisterer nu kun som møbelhandel. Og dette giver jo ikke ret meget arbejde til Kolding-kollegerne«⁴⁶.

Tiden var løbet fra denne type virksomheder. Ganske vist overlevede C. B. Hansen i mange år endnu, men her blev vægten langsomt, men sikkert lagt over på salg. Den høje grad af håndværksmæssig forarbejdning og det brede sortiment gjorde i længden produktionen urentabel.

Noter

1. C. Nyrop: Severin og Andreas Jensen 1861-1911. Et jubilæumsskrift. Kbh. 1911, s. 23.
2. Samme, s. 15. 3. Samme, s. 16.
4. Samme, s. 18.
5. Samme, s. 18.
6. Samme, s. 6.
7. Dansk biografisk leksikon.
8. C. Nyrop: Severin og Andreas Jensen 1861-1911, s. 26.
9. Samme, s. 28.
10. Samme, s. 28.
11. R. Berg: Rudolph Rasmussen 1869-1919. Et mindeskrift. Kbh. 1919, s. 20.
12. Nationaltidende, marts 1883.
13. Severin og Andreas Jensen. Salgskatalog med prospekt. ca. 1892.
14. Salgskatalog med prospekt og Københavns Brandforsikring, Kgs. Nytorv 13, Øster Kvarter.
15. Severin og Andreas Jensens Etablissements arkiv, fotoalbum.
16. »Maskinernes benyttelse« (dagbog over driften af maskinerne) Severin og Andreas Jensens arkiv.
17. Samme.
18. Severin og Andreas Jensens arkiv.
19. Anton Jepsen: Signerede danske møbler. Hovedstadens snedkere 1800-1900. Kbh. 1979. s. 154-55.
20. Københavns Brandforsikring, Kgs. Nytorv 13, Øster Kvarter, 1892.
21. Københavns Brandforsikring, Kgs. Nytorv 23, Øster Kvarter, 1914.
22. Kraks Vejviser, 1894.
23. Statistisk Tabelværk, VA1, s. 25 og Ole Hyldtoft: Københavns Industrialisering. Kbh. 1984, s. 179.
24. Karl Marx: Das Kapital I, Berlin 1862, s. 342-407.
25. Stephen A. Marglin: What do Bosses do? The Origin and Function of Hierarchy in Capitalist Production s. 30 ff. i André Gorz (ed.): The Division of Labour. The Labour Processes and Class Struggle in Modern Capitalism. 1974.

26. Carl-Axel Nilsson og Lennart Schön: *Factories in Schweden 1820-1870. A typological approach. I: Economy and History*, vol. XXI, s. 89-103.
27. C. Nyrop og R. Berg, anf. skrifter.
28. R. Berg: Nekrolog over Andreas Jensen. *Snedkermestrenes Medlemsblad*, november 1915.
29. C. Nyrop: Severin og Andreas Jensen 1861-1911, s. 48.
30. Samme, s. 48-49.
31. Severin og Andreas Jensens arkiv.
32. C. Nyrop: Severin og Andreas Jensen 1861-1911, s. 40.
33. R. Berg: Rudolph Rasmussen, 1869-1919, s. 25-26.
34. D. S. Landes: *The Unbound Prometheus*. London 1947, s. 19 ff.
35. R. Berg: Rudolph Rasmussen 1869-1919, s. 25.
36. D. S. Landes: *The Unbound Prometheus*, s. 192.
37. *Snedkerforbundets Kvartalsberetning*, oktober 1889.
38. Nationalmuseets Industri-, håndværker- og arbejderundersøgelser, erindring nr. 429.
39. Bl.a. beskrevet i Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold inden for håndværk og industri*. Kbh. 1943.
40. Severin og Andreas Jensen: *Salgskatalog 1903*.
41. C. Nyrop: Severin og Andreas Jensen 1861-1911.
42. *Salgskatalog 1903*.
43. Samme.
44. *Tidsskrift for Industri* 1901, s. 226-227.
45. Fortalt af fabrikant Aage Rasmussen (firmaet Rud. Rasmussen), som har fået det fortalt af sin far, Rudolph Rasmussen.
46. *Snedkerforbundets Medlemsblad* nr. 8, 1932.

Jernstøber M. H. Petersens kopibog

– vestjysk industrihistorie fra 1860erne

AF ESSEN GRAUGAARD

På basis af en kopibog for årene 1863-72 skildrer museumsinspektør Esben Graugaard, Holstebro, det første 10-år af Holstebro Jernstøberis historie. Støberiet var i sidste halvdel af forrige århundrede ikke blot Ringkøbing amts største industrivirksomhed ud fra en beskæftigelsesmæssig betragtning, men tillige på grund af sin produktion kendt langt ud over det naturlige opland. Forfatteren følger importen af råjern og brændsel, der hovedsagelig fandt sted gennem Aggerkanalen til Struer, de nye vejanlægs og senere jernbanernes betydning for afsætningen af varerne, vanskelighederne med at få faguddannede folk, bestræbelserne for etablering af et kollegialt samarbejde for hele landet, som ejeren Martin Heinrich Petersen ikke kom til at opleve, de mange forskellige varer med ovne som hovedartikel, senere også bygningsstøbegods, forbindelserne til udenlandske fabrikker, bl.a. den kendte Carlshütte i Rendsborg, hvor Petersen havde lært, og opbygningen af et forhandlernet, der efterhånden rakte ud over det meste af Jylland – og endog til et forsøg på Sjælland og i Norge.

Erhvervsmæssigt forbindes Vestjylland traditionelt lige så tæt med landbrugets udvikling, som den tidlige industrielle udvikling knyttedes til især de østdanske købstæder. Imidlertid betød ændrede forbrugsmønstre som følge af driftsomlægninger i landbruget og igen deraf afledede nye livsformer og kontaktflader, at der også i denne del af landet forholdsvis tidligt etableredes industriforetagender. Tilmed fik disse foregangsvirksomheder på grund af den ændrede infrastruktur en forbavsende tæt berøringsflade ikke blot med lignende virksomheder i det østlige Danmark, men med markedet i det hele taget. At jernstøberier, papir- og tobaksfabrikker også i den vestdanske udvikling spillede en primær rolle i overgangen fra håndværks- til industriproduktion, er blot en understregning af det almene, uden dermed at forklejne det særegne i form af erhvervsstruktur og handelsformer.

Sædvanligvis lader denne tidlige industrielle udvikling sig kun dårligt belyse på grund af manglende eller mangelfuldt kildemateriale af primær karakter. Imidlertid er en kopibog bevaret med tilknytning til Holstebro Jernstøberi, der i forrige århundredes sidste årtier ikke blot var Ringkøbing

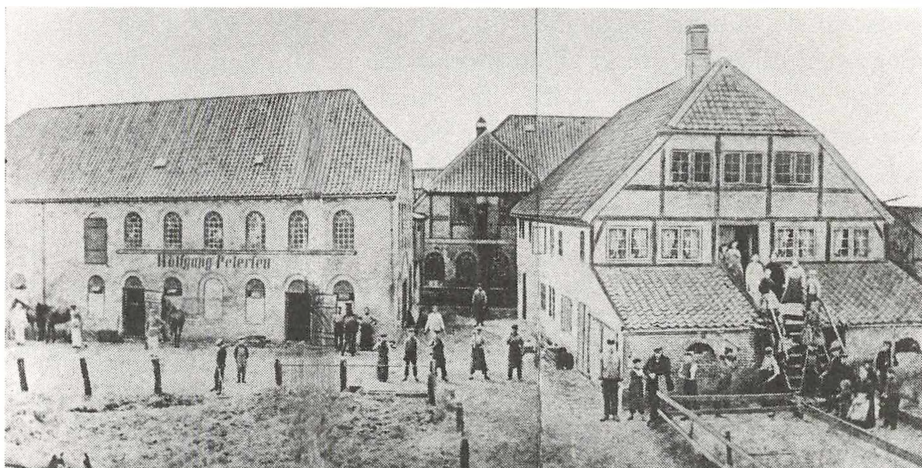
amts største industrivirksomhed ud fra en beskæftigelsesmæssig betragtning, men tillige på grund af sin produktion kendt langt udenfor det naturlige opland. Støberiet skulle blive første led i en kæde, som gjorde den vestdanske handelsby kendt for sin jernindustri, senere fulgt op af F. L. Hansens maskinfabrik, hvor de berømte Holstebromotorer fremstilledes, og op til idag, hvor Vald. Birns jernstøberi med hovedsæde i byen er Skandinaviens største.

Den nævnte kopibog, som er hovedkilde til denne artikel, dækker støberiets første 10 år fra foråret 1863 til foråret 1872, hvor initiativtageren til virksomheden, jernstøber Martin Heinrich Petersen døde kun 44 år gammel. Petersen skrev ikke kopier af sine breve for eftertidens skyld, håndskriften er derefter og kopibogen er meget besværlig at læse, især da Petersen førte en del korrespondance med forretningsforbindelser i det nordtyske område på tysk. Men brevene vidner om udadvendthed, foretagsomhed og drømme om at få det vestjyske område centralt placeret i den tidlige danske industrielle udvikling – deri deres værdi som kildemateriale. Da jernstøber Petersens liv er skildret andetsteds, skal her blot anføres, at han var født 1828 i Haderslev som søn af guldsmedemester og senere jernstøber Wolfgang Petersen. Farbroderen Peter Petersen, som havde været guldsmed i Odense, etablerede jernstøberi i Sønderborg, og hans datter Christiane Petersen giftede sig med Heinrich English, søn af den Thomas English, der var en foregangsmand i her-tugdømmernes tidlige industrialisering. Selv blev Martin Heinrich Petersen udlært jernstøber på Carlshütttestøberierne ved Rendsborg. I 1858 fik han borgerbrev som jernstøber i fødebyen, men flyttede i 1863 til Holstebro, hvor faderen året forinden havde været igangsætter for et jernstøberi, som Martin H. Petersen i samarbejde med prokurator Chr. Repsdorph fra foråret 1863 drev videre og frem til et vidt bekendt foretagende¹⁻².

Skotsk jern og kul til Holstebro

Ved støberiets start måtte en væsentlig forudsætning bestå i at sikre virksomheden stabile leverancer af råstoffer i form af kul og råjern. Officielt trådte jernstøberiet i funktion den 25.februar 1863, og netop samme dag henvendte M. H. Petersen sig til mægler A. St. Sørensen i Nykøbing Mors:

»– med bøn om snarest muligt at meddele os, til hvilken retning De vel kunde fragte et mindre skib til os. Vort årlige forbrug af varer fra

Som andre guldsmede i det 19de århundredes første årtier valgte også guldsmedemester Wolfgang Petersen i Haderslev at skifte titel til jernstøber. I 1847 etablerede han det her afbildede støberi, og 3 år senere fulgte broderen Peter Petersen trop ved starten af et jernstøberi i Sønderborg; han havde hidtil været guldsmedemester i Odense. Således voksede Martin H. Petersen op i et sønderjysk foregangsmiljø med tætte relationer til hertugdømmernes tidlige jernindustri. I perioden 1858-63 arbejdede Petersen i faderens støberi i Haderslev. Foto ca. 1870 i Lokalhistorisk Arkiv Haderslev.

England og Skotland er 150.000 pund råjern, 300 tønder cinders, 80 tønder dampmaskinekul og 80 tønder smedekul³.

Jernstøber Petersen ville gerne have første last hjem til april, idet han foreløbig havde sikret sig et mindre kvantum råjern fra København anslået til forbruget marts måned ud. Råjernet og kullene ønskede Petersen hentet hos skotske leverandører, medens cinders og smedekul kunne leveres fra England. Især firmaet Stegmann and Co. i den østskotske havneby Leith skulle blive blandt de betydeligste råstofleverandører i Holstebro Jernstøberis første årti – især for råjernets vedkommende. Det lossedes på danske skibe ved floden Firth of Forth for dernæst at blive sejlet over Nordsøen, ind gennem Agger kanal og endelig losset i den i 1857 anlagte havn ved Struer.

Fra 1867 fik støberiet leveret buejern af Glasgow-firmaet Martins and Co. – i alt omkring 80 tons årligt. Af og til var der problemer med jernets kvalitet, som Martin H. Petersen aldrig slækkede på; i 1871 beklagede han sig således over et parti råjern der ikke »– tåler min tilsætning af gammel støbejern«⁴. Og netop det gamle støbegods var en ikke ubetydelig råstofkilde for jernstøberierne, om end det kunne blive for meget af det gode – i

At vort nyt indrettede
Jernstøberi
 under Dags Dato er traadt i Virksomhed og modtages
 Bestillinger paa Alt til Faget henhørende bekjendtgjøres
 herved.

 Gammelt Støbejern kjøbes.

Holstebro, den 25de Februar 1863.

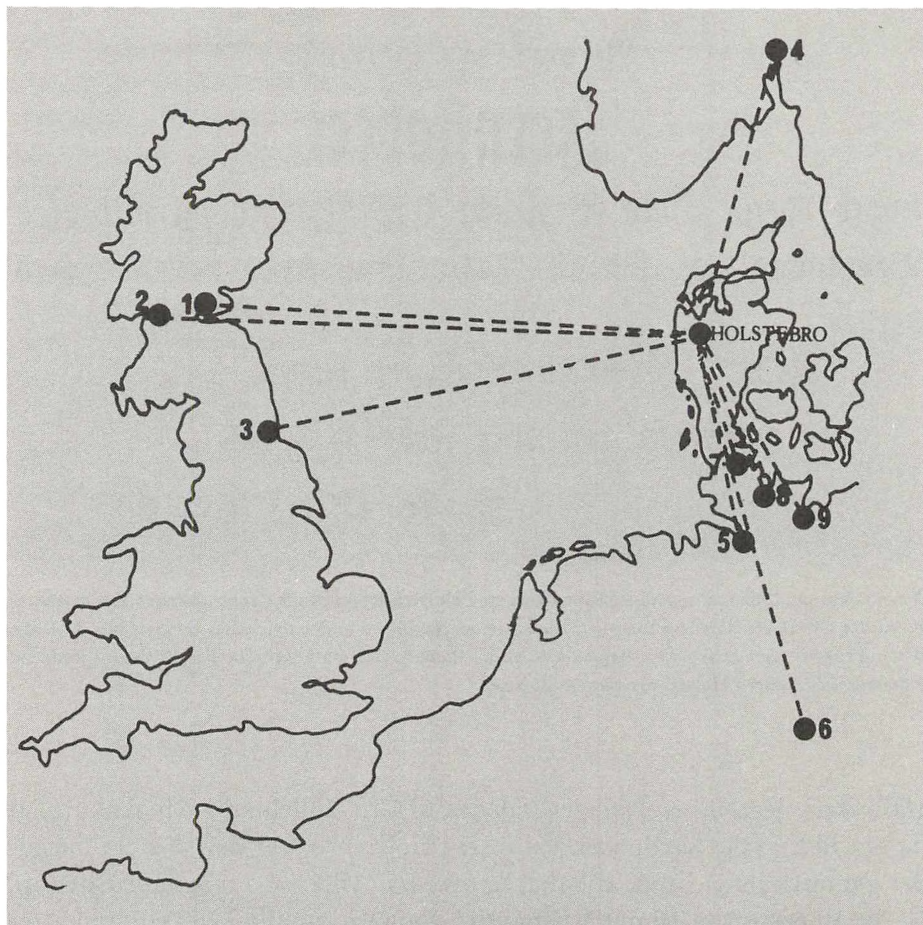
M. H. Petersen & Co.

Den 25. februar 1862 kunne handelsbyens borgere i Holstebro Avis finde denne annonce, der markerede, at det i 1862 etablerede jernstøberi nu forsøgte reableret under nyt leder- og ejerskab. Det lille »Co.« dækkede over prokurator Repsdorph, en af tidens lokale matadorer, hvis indflydelse gjorde sig gældende alle steder i Holstebros økonomiske liv.

1863 skrev jernstøber Petersen således til Chr. Lillelund i Ringkøbing, at da der hidtil ikke havde været støberi i Holstebro, var der så store mængder gammelt jern i byen, at han fremover kun ville købe egne fabrikater op, og det til en pris af 16 mark lispundet. Smedejern ville Petersen under ingen omstændigheder aftage⁵.

Angående skotske og engelske råstofleverandører så forsøgte Martin H. Petersen sig med andre firmaer end Martins and Co. og Stegmann and Co. I 1866 rettedes således henvendelse til Christian Kier and Co. i Newcastle, der blev forespurgt om kvaliteten af det »-pig iron, der solgtes fra Newcastle og Hartlepool«. Kontakten ses ikke opretholdt⁶.

En helt speciel vestjysk måde at skaffe sig råjern på fandt Petersen i kraft af strandingerne langs vestkysten. I 1863 strandede således et skib med skotsk råjern på vej fra Middlesborough på kysten i Husby sogn. 120 tons cinders og 150 tons råjern var ombord; heraf købte Holstebro-jernstøberen sammen med købmand Lauge Dalgaard af Ringkøbing og sognefoged Chr. Søe af Husby 28 tons cinders og 900 skippund råjern på den efterfølgende auktion. I købet lå imidlertid mere end ønsket om at sikre sig selv leverancer af billige råvarer – der var tale om spekulation – for Martin Heinrich

Holstebro-jernstøberens internationale kontakter i 1860erne bryder med det traditionelle billede af Vestjylland som et isoleret og sent udviklet område. Kortets tal henviser til import af råjern og kul fra Leith (1), råjern fra Glasgow (2), kul og cinders fra Newcastle (3), eksportforsøg til Christiania (4), kapital fra Hamburg (5), råjern fra Harzen (6), modeller og »know how« fra Rendsburg (7), samt forbindelser til firmaer i Kiel (8) og Lübeck (9), hvis indhold er uklart.

Petersen sendte derpå forespørgsler til en række kolleger (heriblandt Jul. Galster i Nørre Sundby, Stallknecht & Zeltner i Silkeborg og W. Bonne i Thisted) for eventuelt at få nogle af disse til at købe af det erhvervede strandingsgods. Samme fremgangsmåde benyttedes i 1864, hvor Petersen forhandlede om salg af noget rund- og fladjern til M. N. Samson i Viborg; også her var der tale om råjern fra et strandet skib⁷.

Ud over jern var kul og cinders de vigtigste råvarer i fremstillingen af

støbejern, og her var Stegmann and Co. i Leith også at finde blandt hovedleverandørerne til Holstebrovirksomheden. Det samme gjaldt Swan and Co. i Newcastle on Tyne. Begge leverede såvel støbericinders, dampmaskinekul som smedekul til Holstebro i 1860erne⁸. Ligesom der var forskel på de forskellige kultyper, ligeså vel var der store kvalitetsforskelle inden for de enkelte typer. Jernstøberen i Holstebro krævede altid råvarer af bedste sort – i modsat fald var Petersen straks over leverandøren. I 1870 lod han således Århusfirmaet Boye og Watt vide, at man ikke i fremtiden skulle sende flere cinders uden nærmere besked, idet der af den sidst modtagne sending gik mere end en tredjedel til spilde ved at de faldt gennem ovnenes riste:

»At dette ikke er overdreven, vil Deres herværende agent Madsen kunne overbevise sig om, vi have saavel gennem Dem og direkte til Madsen opfordret dertil. Sammen med L. Lauritzen hersteds faar vi idag via Struer kul til billigere pris⁹. De skal i vort næste brev høre nærmere om, hvorledes samme viser sig; Lauritzen har ogsaa været misfornøjet med Deres kulleverance formedelst for meget spild«¹⁰.

Frit leveret med skib eller jernbane

En udbygget infrastruktur inden for transportsektoren var en grundlæggende forudsætning for, at leverancerne af råvarer kunne fungere tilfredsstillende. I det perspektiv kunne det vestjyske område og dermed også Holstebro midt i forrige århundrede forekomme at ligge lovlig langt fra alting – og dog – for med hensyn til import af jern og kul fra England og Skotland lå Holstebro langt mere centralt end de fleste danske købstæder med jernindustrielle foretagender. Fra begyndelsen af 1830erne kunne man med større skibe sejle ind gennem kanalen ved Agger i Limfjorden, og i det vestlige Limfjordsland lå en perlerække af havne: Lemvig, Skive, Thisted, Nykøbing og vigtigst i denne forbindelse Struer, hvor Holstebro købmænd i 1857 forestod etableringen af en moderne havn netop med henblik på eksportimport af varer. Martin Heinrich Petersen på Holstebro Jernstøberi fik da også størstedelen af sine råvarer hjem over Struer havn.

Enkelte gange fik han last med et skib tilhørende købmand Wilh. Wium i Holstebro, men mest var det dog gennem konsul C. Schou, leverancerne fra den anden side Nordsøen kom ind. Schou var en af de Holstebroborgere, som simpelthen var flyttet op til Struer for at sætte udviklingen igang på stedet. Det eneste problem ved denne havn som importhavn var, at Limfjordens vande forholdsvis let lukkede om vinteren på grund af is. I septem-

ber 1865 bestilte Martin H. Petersen således et parti råjern hos Stegmann and Co. i Leith, men understregede, at det skulle afskibes snarest fra Firth of Forth i det tilfælde, der kom tidlig vinter og fjorden frøs til, »– hvilket altid skeer meget let«¹¹.

Men hvad med den videre transport fra Struer til Holstebro, og hvorledes distribueredes de færdige produkter fra støberiet til oplagene, der med tiden var at finde i hele det jyske område? Netop i 1850erne og 60erne byggedes et moderne vejsystem ud i alle retninger med Holstebro som udgangspunkt – chaussébelagte landeveje forbandt nu den vestjyske markedsby med Viborg, Horsens over Gjelleruplund (Herning), Ringkøbing og derfra videre til Varde og Ribe, og ikke mindst Struer. Dette netværk af veje var en væsentlig forudsætning for den industri, der etableredes også i det vestjyske område fra 1860erne. Det underbyggedes dertil efterhånden af jernbanerne. Først førtes en linie fra den østjyske længdebane fra Langå over Viborg til Struer i 1865, og det følgende år anlagdes derpå banen Struer-Holstebro.

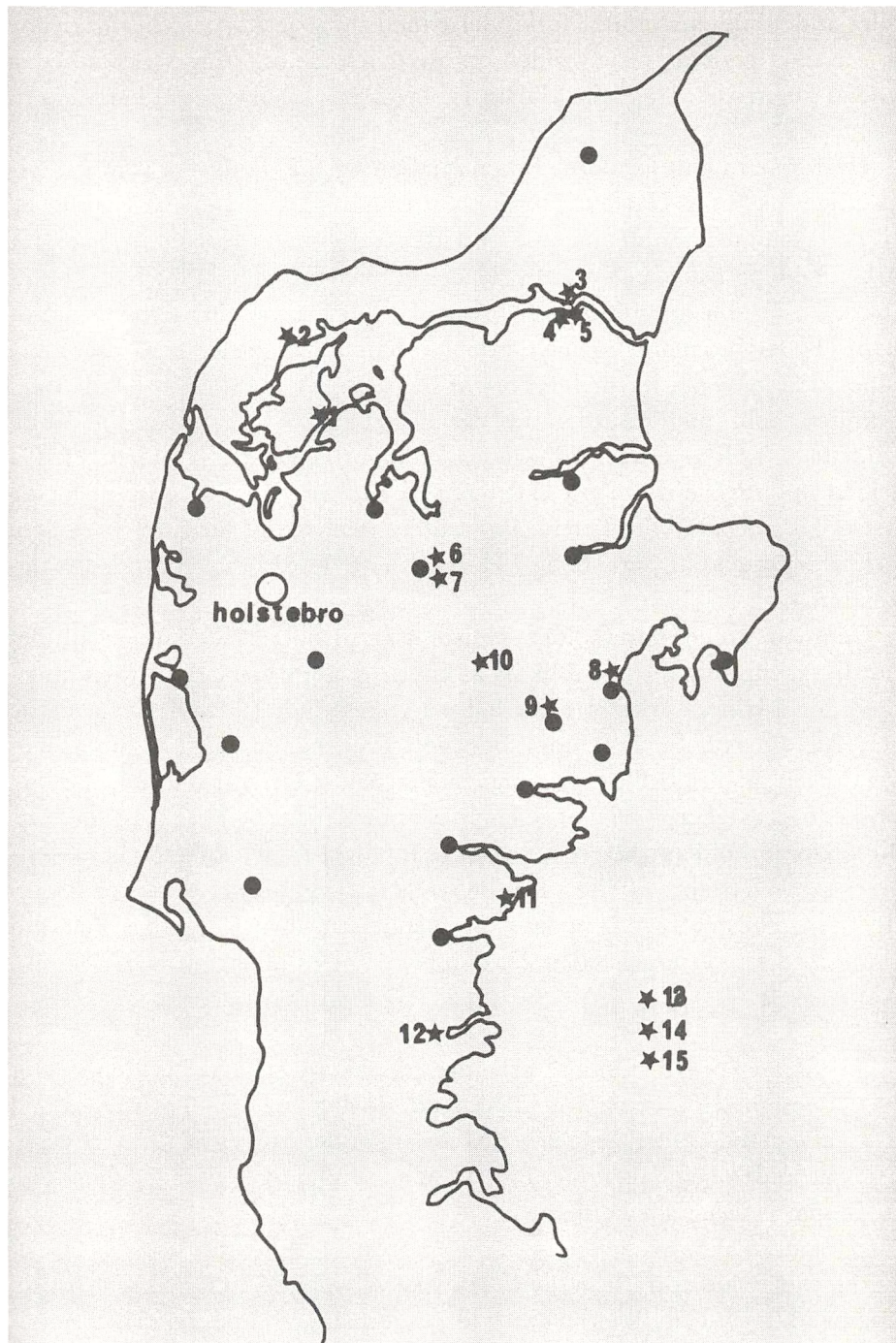
Derimod skulle den vestjyske længdebane fra Holstebro til Ringkøbing og videre sydover først blive gennemført i 1875; den forbindelse savnede jernstøber Petersen, der i 1865 skrev til J. Cohns Efterfølger i Varde, at »når nu jernbanen om nogle år bliver færdig fra Århus til Holstebro, må der jo absolut komme en regelmæssig vognmandsrute igang herfra til Ringkøbing –«. Sagen var den, at Vardekøbmanden gentagne gange havde beklaget sig over for langsom effektivering af afgivne ordrer hos jernstøberiet i Holstebro, der sendte produkterne med fragtmænd til Varde. Imidlertid kom jernstøber Petersen som bekendt aldrig til at drage fordel af den revolutionerende vestjyske længdebane¹².

Byens første formere

Centralt placeret i jernstøberiprocessen er formerne - førhen håndformerne, et håndværk, som nu kun få mestrer. Da der ikke er bevaret lønbøger

Illustration på modsatte side:

I løbet af perioden 1863-72 lykkedes det jernstøber Martin H. Petersen at få etableret et omfattende forhandlernet, især i støberiets naturlige opland, men tillige i de mere folkerige østjyske købstæder. (Disse oplag markeret med ●). Den kollegiale kontakt mellem tidens jernstøbere var tilsyneladende tæt; Petersen havde forbindelser med N. A. Christensen i Nykøbing Mors (1), Bonne i Thisted (2), Galster i Nørresundby (3), Wendt i Aalborg (4), De Smidske i Aalborg (5), M. N. Samson i Viborg (6), Koefoed i Viborg (7), Søren Frich i Aarhus (8), Bruun i Skanderborg (9), Stallknecht i Silkeborg (10), og uden for det jyske område med M. P. Allerup i Odense (13), Anker Heegaard og English i København (14 og 15).

eller andet kildemateriale i forbindelse med støberiets arbejdskraft i denne første tiårs periode, er vor viden om dette aspekt omkring virksomheden yderst begrænset. Dog kan Martin H. Petersens kopibog også her være til gavn.

Herfra ved vi, at formerne Søren Nielsen og J. P. Petersen, som var beskæftiget på Julius Galsters fabrik i Nørresundby, i juli 1863 henvendte sig til Petersen med henblik på at få arbejde på støberiet i Holstebro, hvor der arbejdedes på akkord efter vægt således at formerlønningen lå mellem 3 og 12 mark pr. produceret 100 pund støbegods. Faktisk var den nybagte fabrikant i Holstebro netop i den situation, at han manglede formere, idet han i løbet af få måneder havde fyret fire af slagsen. Det ene tilfælde havde rod i familieforhold, men de tre andre var afskedigede »— paa Grund af, at de soldede deres hyre bort«. Tilbage var nu kun to formere, så Martin H. Petersen opfordrede de to fra Galsters virksomhed til »— at gøre et forsøg her«. Til gengæld ville Petersen garantere dem varigt arbejde, være dem behjælpelig med at finde bolig i Holstebro og dertil betale deres rejseomkostninger¹³.

Gennem årene opretholder Holstebrojernstøberen kontakter til det nordjyske område med henblik på at knytte dygtige formere til virksomheden, der dog også åbenbart har haft så godt ry ude i landet, at formerne selv søgte dertil. En D. Hoppe boende i Jomfrugade 168 i Aalborg henvendte sig således til Petersen angående arbejde. Det var der nok af — dog ønskede jernstøberen først at se Hoppes anbefalinger og høre hans lønkrav. Netop lønforholdene på jernstøberiet førte i 1871 til det, som må karakteriseres som Holstebros tidligst kendte strejke af organiseret art inden for industrien. Holstebro Avis er tavs om hændelsen, men jernstøber Petersen skrev med en vis ærgelse den 25. oktober 1871 til fabrikant Carl Wendt i Aalborg:

»Skønt vore 10 formere arbejder på akkord og magelig tjener efter dygtighed 8 à 12 skilling i hyre fandt de dog på i den allertravleste tid alle mand at nedlægge arbejdet forlangende et tillæg af 10 %, bevilgede andendagen og under indtryk af en syndig uvillighed jeg dem 5 %, som vi ogsaa fastholder«.

Formerne havde oprådt særdeles taktiske velvidende, at fabrikkens ordrebog på aktionstidspunktet var så fyldt, at jernstøberiet måtte afslå at modtage bestillinger på produkter; samtidig var jernstøber Petersen netop i oktober måned hoveddrivkraften bag afholdelsen af den første vestjyske indu-

striudstilling i Holstebro¹⁴. Bag lønkravene lå stadig stigende leveomkostninger – det udtrykte jernstøber Petersen forståelse for i brevet til fabrikant Wendt – på den anden side mente han, at fabrikanterne inden for jernindustrien burde stå sammen for at dæmpe kravene. Derfor ønskede Petersen forholdene drøftet på den kommende store industriudstilling i København, hvor man skulle søge at nå en fælles overenskomst også på prispolitikens område. Da Holstebro Jernstøberi ikke hørte til blandt de største, og Martin H. Petersen så småt begyndte at plages af den sygdom, der i løbet af et halvt år skulle føre til døden, ønskede han imidlertid ikke selv at sætte sig i spidsen for et sådant kollegialt samarbejde. Men han kontaktede sine personlige venner, jernstøberne M. P. Allerup i Odense, Anker Heegaard i København og Lange i Svendborg med henblik på at få lønproblemerne taget op snarest.

Inden havde jernstøber Petersen imidlertid fyret nogle af de genstridige formere – en ny konflikttype var kommet til Vestjylland.

»Saavel courante Bondestykker som ogsaa Stykker til Folk uden for Bondestanden –«

Virksomhedens produktion var utrolig alsidig, nærmest ubegrænset inden for landbrugsmaskiner, bygningsstøbegods, gravminder, kakkelovne, udstyr til farverier med mere; på den anden side gav man sig ikke af med fremstilling af mindre emner som strygejern, kaffemøller, bolte, grubegylder eller større som vogne og indmuringskedler. Sigende var i den forbindelse Petersens vending i et salgsbrev som i 1871 sendtes rundt til en række købmænd i det jyske område: »Vi levere saavel meget courante Bondestykker som ogsaa Stykker til Folk uden for Bondestanden –«. Især de berømte »Økonomi-Regulerings-Ovne« slog jernstøberen her et slag for¹⁵.

Netop ovnene havde fra virksomhedens start i 1863 givet et godt omdømme på markedet. Bilæggere fremstilledes i Holstebro, men virksomheden forhandlede dertil et udvalg af Carlshütteværkernes ovne. Især dette produkt havde Martin Heinrich Petersens bevågenhed, og han arbejdede hele tiden på forbedringer – i 1870 korresponderedes såvel med professor J. H. Nebelong i København som arkitekt Harfordt i Aarhus om en ny type reguleringsovne opfundet i Altona. Var det ikke noget der kunne tages op i Danmark?¹⁶ Ovnene fra Holstebro nåede da også hurtigt ud over den lokale kundekreds i form af omlandets bønder og fattiggårdene i det store Ringkøbing amt; i 1870 gav Petersen også tilbud på levering af 20 kakkelovne til sindssygeanstalten i Vordingborg¹⁷.

Hvor ovne således fra starten udgjorde virksomhedens produktionsmæssige fundament, så påtog man sig samtidig sideløbende hermed stadig flere specialopgaver. Af de mere kuriøse kan nævnes en henvendelse i 1870 fra amtmand G. Benzon, der forespurgte om udvalget af de lidt bedre gravgelændere. En fortegnelse sendtes naturligvis straks til den »høyvelbaarne« med oplysninger om opsætning, sokkel og pris pr. løbende meter¹⁸. Imidlertid kom der også forespørgsler om produkter som støberiet ikke selv fremstillede – men sådanne problemer kunne løses. I 1863 manglede et lokalt rugbrænderi således en ny møllekværn, så Martin H. Petersen henvendte sig naturligvis hos Petersen og Bonnichsens støberi i Haderslev, der påtog sig at levere og opstille møllen i Holstebro for 160 rigsdaler¹⁹.

Hvad man ikke kunne fremstille, lærte man efterhånden, under alle omstændigheder udvidedes støberiets varesortiment op igennem 1860erne; i 1869 kunne jernstøber Petersen således til nye oplagshavere skrive:

»... vi have udvidet vor fabrik meget, og vor M. H. Petersen på en reise til udlandet har indkjøbt en del nye modeller og tilmed har alle sin faders modeller og er trådt i blivende forbindelse med udenlandske værker«.

Af disse årsager var det naturligvis meget fordelagtigt at blive oplagshaver for Holstebrovirksomheden – derom kunne ingen vist tvivle. Ren filantropi var der nu ikke tale om, for støberiet kunne ikke længere basere sin fremtid på det lokale opland:

»Holstebro med dets tarvelige omegn giver os ikke nok at bestille og svare i al fald ikke til de opoffrelser vi have gjort i et stort udvalg af kostbare modeller ...«²⁰.

Bag denne konstatering lå måske begrundelsen for, at Holstebro Jernstøberi netop i disse år satsede stadig mere på specialartikler til byggeriet. Petersen skrev således i september 1870 til Voer banekontor, at »Undertegnede der næsten udelukkende beskjæftige sig med Bygnings-Støbegods –«, og samme år sendtes et cirkulære ud til en række vestjyske kroer og håndværkere, hvori støberiets ovne godt nok anbefaledes, men henvendelsen gjaldt dog primært støberiets bygningsartikler²¹. Noget tyder således på, at jernstøber Petersen i de sidste år inden sin død var ved at integrere virksomhedens produktion i et nyt markedsområde i form af støbejernsprodukter til det moderne byggeri. At »bondestykkerne« i form af hestegange, hakkel-

sesmaskiner o.l. dog i årene frem over skulle forblive virksomhedens økonomiske basis er en anden sag.

Carlshütte-værkerne – om støberiets tyske kontakter

Vestjyllands økonomiske og handelsmæssige relationer har traditionelt altid været syd- og vestvendte, for vestjyden var det lettere og naturligere at rejse til Hamburg end til København. Her solgtes studene efter opfedning på engene langs de vestjyske fjorde, og her lånte regionens købmænd kapital. Derfor var det også naturligt for den tidlige industri og den dertil knyttede kapitaldannelse at vende blikket sydpå. Når det derpå kan konstateres, at jernstøberiet i Holstebro havde forholdsvis få kontakter til det nordtyske område, må det forklares med afståelsen af hertugdømmerne efter krigen i 1864. Dog fortsatte det traditionelle økonomiske kredsløb med Hamburgveksler, ligesom Martin Heinrich Petersen anvendte Hamburg-firmaer til at garantere for sin økonomiske soliditet, således i 1863 hvor Wittmark og Marnitz stod som garantier i forhold til Allerups maskinfabrik i Odense²².

Den mest konstante forbindelse mellem Holstebro-støberiet og det nordtyske område i 1860erne gik imidlertid til jernstøberierne i Carlshütte ved Rendsborg – angiveligt Martin Heinrich Petersens lærested. For perspektivets skyld anføres disse støberiers funktion som foregangsvirksomheder inden for tidlig dansk jernindustri. Impulser herfra var ikke nogen dårlig ballast for den unge jernstøber. Som nævnt ovenfor rekvirerede Petersen herfra også de produkter, han ikke selv fremstillede, med henblik på salg, således fra firmaerne Gebrüder Koch og Ahlmann, begge i Rendsborg. Imidlertid rakte jernstøberens kontakter endnu længere sydpå, til Lübeck, hvor Petersen havde forbindelser til firmaerne Paulsen und Rohde og Jaeckel und Rohenbach²³. Indholdet af disse kontakter lader sig desværre ikke afdekke på grund af kopibogens usædvanlig ulæselige håndskrift kombineret med det tyske sprog.

I forbindelse med det tyske område bør også nævnes, at Martin H. Petersen ad den vej søgte at skaffe sig råvarer. Der kan således konstateres kontakter til et bjergværk i Elbingerrode i Harzen, ligesom Petersen stod i forbindelse med det »kongelige preussiske Hütteamt«. Der ses ingen konkrete resultater af disse bestræbelser²⁴. Men alene konstateringen af kontakterne har værdi som udtryk for et internationalt kontaktnet med tilknytning til det vestjyske jernstøberi.

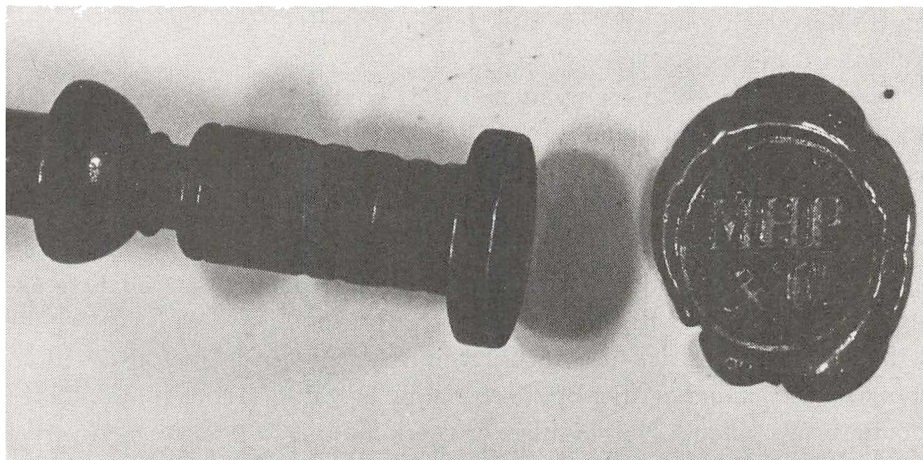
Dette kontaktnet rakte imidlertid ikke kun til det engelsk-skotske og det

nordtyske område – også det i 1814 afståede Norge havde jernstøber Petersens interesse som det eneste sted i det gamle dansk-norske monarki med tradition for jernudvinding og støberivirksomhed. Han rejste derop i 1870, dels for at aflægge besøg hos et uidentificeret firma i Christiania, dels med henblik på at undersøge vilkårene for at opbygge et net af oplagshavere i landet. I breve til eventuelle potentielle norske oplagshavere henviste jernstøber Petersen derpå til sine gode forbindelser til »fortrinlige Værker i Tyskland«. Initiativet er endnu en brik til billedet af det kendte handels-samkvem via skudehandelen mellem det norske Sørland og det nordlige og vestlige Jylland²⁵. I århundreder havde vestjyske bønder købt norske støbejernsovne – nu skulle dette forhold vendes helt rundt. Så vidt nåede jernstøber Petersen imidlertid aldrig.

Kontaktflade i lokalsamfundet

Forudsætningen for situationen, hvor der kunne opbygges kontakter ud over landegrænserne, var et velfungerende samarbejde med lokale institutioner, virksomheder og andre erhvervsfolk. Vi ved, at jernstøber Martin Heinrich Petersen i høj grad var engageret og integreret i byens sociale og økonomiske liv, men dette forhold afspejles ikke i kopibogen, hvilket ikke kan overraske. Det eneste brev stilet til et bysbarn er fra den 15. februar 1872, og modtageren var købmand Wilhelm Wium, en af de lokale matorer, der fra sin gård i Vestergade drev købmandsskab i stort format, og som havde part i flere skibe der gik i fragtsejlads i Nordsøområdet. Wium havde i 1863 forestået udbringningen af en række breve for Petersen til eventuelle oplagshavere på Thyholm med hestebud, men her i 1872 var forholdet de to mænd imellem tilsyneladende yderst formelt og forretningsbetonet. I hvert fald meddelte jernstøber Petersen Wium, at »Hvad vi køber hos Dem vil altid blive Contant betalt« og i øvrigt skulle købmanden fremdeles ingen varer levere til jernstøberiet uden at modtage kontant betaling på stedet²⁶.

På det lokale plan havde jernstøber Petersen primært interesse i opbygning af et forhandlernet i form af oplag, og her var det naturlige opland mere eller mindre hele det daværende Ringkøbing amt inklusiv det sydlige Thy med Thyholm. Således sendtes allerede i maj 1863 priskuranter fra Holstebro Jernstøberi til proprietærene Overgaard på Hindsels og Kier på Helligkildegård, begge Thyholm, samt købmand Hundahl i Doverodde, kroejer Nyboe i Koldby og Bjerregaard i Ydby kro²⁷. Nærmeste konkurrent var her Bonnes jernstøberi i Thisted²⁸.

På Holstebro Museum opbevares jernstøber Petersens segl, der i al sin stilrene enkelhed afspejler en ny produktionsform og menneskene bag denne.

I selve Ringkøbing amt var der ud over Holstebro Jernstøberi kun Brødrene Holbeks støberi i Ringkøbing, men her søgte Petersen at tage konkurrencen op²⁹. Derfor passede det ind i Holstebrojernstøberens planer, da købmand Chr. Skikkild af Ringkøbing i foråret 1863 henvendte sig til Martin H. Petersen netop med henblik på at få oplag af fabrikkens produkter. Med en vis selvfølelse kunne Petersen meddele Ringkøbing-købmanden, »At vore fabrikater og priser vilde være tilfredsstillende betvivle vi ikke ...«, og i øvrigt mente han, Skikkild burde aflægge støberiet et besøg inden nærmere aftale blev indgået. Udviklingen er forløbet tilfredsstillende, for i maj 1863 sendes 200 cirkulærer til Skikkild, som denne kan dele ud til potentielle kunder i Ringkøbingområdet. Chr. Skikkild var da også nu forsynet med modeller af samtlige Holstebro Jernstøberis produkter og skulle ifølge Petersen indrykke en annonce i Ringkøbing Avis. Her skulle læserne meddeles, at de hos Skikkild kunne købe ikke blot alle »mulige Dimser« af støbejern fra Holstebro, men tillige kakkelovnsrør og gryder fra Carlshütte samt kæder fremstillet af Wolfgang Petersens støberi i Haderslev³⁰.

Ud over de etablerede oplag udfoldede Martin H. Petersen i øvrigt store anstrengelser i form af effektiv markedsføring af støberiets produkter i lokalområdet. I kroernes gæstestalde kunne de rejsende finde priskuranter fra støberiet i Høstebro, især med oplysninger om bygningsartikler³¹. Også håndværkere som muremestrene Hoppe og Stigaard i Struer, snedker Balbebye og tømrer P. Johannsen i Struer, muremester Chr. Hauge i Hvam-

gård i Borbjerg og tømrer Jens Chr. Jensen i Nørre Omme fik tilsendt pris-kuranter fra jernstøberiet.

Med etableringen af sognerådene i 1867 kom der fart i byggeriet af fattiggårde rundt i landsognene – også her så Petersen et potentielt marked, især for støbejernsvinduer. Vi har kendskab til, at virksomheden leverede sådanne vinduer til fattiggårdene i Dejbjerg-Hanning, Brejning, Herborg og Vildbjerg-Timring-Nøvling sogne. Og skulle der være andre behov som eksempelvis grubegylder og komfurer til fattiggårdene, så kunne disse naturligvis altid leveres til konkurrencedytige priser³².

Således lykkedes det for Martin Heinrich Petersen i løbet af de 10 år, han drev jernstøberiet at opbygge en alsidig og vidtforgrenet kontaktflade i det naturlige opland. Heri lå tillige en stærk binding til landbrugserhvervet og dets økonomiske udvikling – et forhold, der skulle blive afgørende for virksomhedens videre udvikling op til nyeste tid.

G. A. Bøggild - oplagshaver med problemer i

Det åbenbart forbilledlige samarbejde med Chr. Skikkild i Ringkøbing gjorde sig ikke gældende for oplagshaveren i amtets tredie købstad Lemvig. G. A. Bøggild skulle her varetage salget af Holstebro Jernstøberis produkter, men allerede i den første bevarede brevkopi de to mænd imellem er der kurrer på tråden, idet jernstøber Petersen skriver: »Angaaende Varer fra Carlshütte vedkommer dette aldeles ikke vort Mellemværende. Hvad gammelt Støbejern angaar, saa forstaar vi ikke, hvor det er muligt, at De har været nødsaget til at antage saa meget som opført ...«. Baggrunden for M. H. Petersens utilfredshed var at finde i den kendsgerning, at Bøggild i løbet af få måneder havde leveret lige så meget gammelt støbejern i returbetaling til jernstøberiet, som Skikkild i Ringkøbing normalt leverede igennem et helt år. Og dette gamle støbegods kunne kun til en vis grad anvendes i nyt støbejern, hvis kvaliteten skulle holdes. Derfor ville Petersen ikke længere acceptere Bøggilds alt for store leverancer heraf, ligesom han da slet ikke ville modtage gammelt støbegods fra andre støberier.

Indtrykket af Petersens svada har åbenbart været begrænset på Lemvigkøbmanden – i al fald må den gentages nogle måneder senere, for nu sender oplagshaveren tilmed også gammelt smedjern til støberiet i Holstebro, og »det har aldeles ingen Værdi for os«, som Martin H. Petersen irriteret skrev. Dertil kom, at Bøggild solgte for lidt, ligesom han til Petersens store fortrydelse sendte returgodset over Struer – det var alt for dyrt mente jernstøbereren i Holstebro.

Tonen de to mænd imellem blev aldrig god, og dog fortsattes samarbejdet trods skærmydslerne. I 1867 påtalte Petersen således, at »Det er meget ubehageligt ikke at modtage Deres opgørelse i rette Tid«, og misforholdet med returjernet var værre end nogensinde. Dette illustreres da også af, at Bøggild i løbet af et år leverede 5.787 lispund mod Skikkilds 1.180 lispund gammelt støbegods. Et personligt møde måtte til for at få problemerne løst, mente Petersen; resultatet kender vi ikke, blot ved vi, at endnu i 1869 var der kontakt de to mænd imellem³³.

Oplag over hele Jylland

Som vist med et par lokale eksempler distribuerede tidens fabrikanter produkterne gennem oplagshavere eller agenter, som en senere tid ville kalde dem. Sådanne oplagshavere solgte ofte varer fra flere fabrikker på en og samme tid, og provisionen herfor var omkring 10-12 %. Et konkret udtryk for den succes, jernstøber Martin Heinrich Petersen opnåede med sin virksomhed, var antallet af oplagshavere, det lykkedes ham at knytte til sig uden for det naturlige opland i Ringkøbing amt. Det sydligste var beliggende i Varde, hvor købmand J. Cohns Efterfølger i en årrække forhandlede Holstebro-støberiets produkter. Mod øst oprettedes det første oplag i Viborg hos Jens Preisler og B. Fränkel, medens det nordligste oplag var hos W. Høgsted i Hjørring. Tydeligvis var det imidlertid den folkerige østkyst, Martin H. Petersen mente havde ekspansionsmuligheder i sig. Ved hjælp af en god ven, handelsrejsende J. Jørgensen i Randers, lykkedes det da også relativ hurtigt at få etableret oplag i Aarhus, Ebeltoft, Skanderborg, Randers, Odder, Mariager, Kolding, Horsens og Vejle. Størst betydning af disse oplag fik Aarhusoplaget hos H. W. Secher, der årligt omsatte for 4-6.000 rigsdaler af støberiets produkter, og det endda selv om samme Secher også forhandlede støbegods fra Carlshütte, de Smidtske Støberier i Aalborg og fabrikker i København³⁴.

Agent Jørgensen anbefalede også Martin H. Petersen af få et oplag ind hos konsul C. J. Momme i Grenaa, »Han har een af de største Forretninger her i Jylland og er tilmed en meget formuende Mand«. Åbenbart har Jørgensen været lovlig tidligt ude på Petersens vegne, for denne skrev til Momme »at Hr. Jørgensen maa have misforstaaet os med hensyn til et vedrørende Commissions Oplag thi et saadant ville vi ikke etablere«. Begrundelsen herfor var, at Petersen havde indgået oplagsaftale med P. Nielsen i Randers, en uformuende »men overmaade driftig Mand«, som han åbenbart ikke ønskede påført unødigt konkurrence fra den økonomisk langt stærkere C. J. Momme³⁵.

Jernstøber Petersen i Holstebro søgte i sine sidste virkeår at få fodfæste på markedet øst for Store Bælt – i 1868 kontaktedes således Ferd. W. Becker i Næstved desangående, ligesom der i 1870 var følere ud i samme sag til københavnske engrosfirmaer. Noget konkret kom der dog ikke ud af disse initiativer. Det gik da også særdeles godt alene på det jyske marked, den 9. oktober 1871 måtte Petersen således skrive til L. H. Larsen, der havde oplaget i Ebeltoft: »Vi er i den grad engagerede af Ordre at det er os umuligt at sende Dem yderligere Forsyning af lageret lige for Tiden«. Mere kunne den vestjyske jernstøber vel ikke forlange.

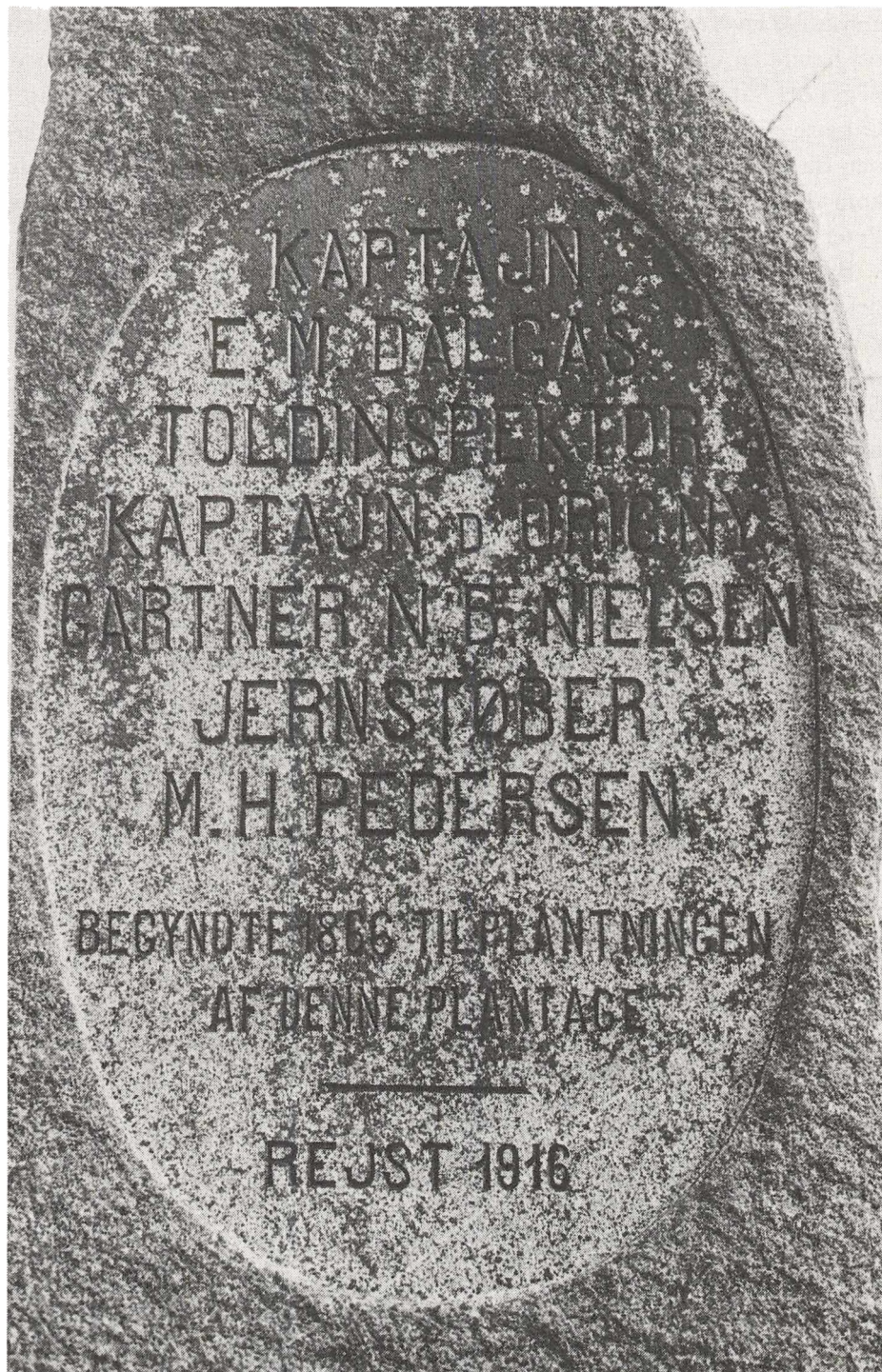
Kollegiale forbindelser

Måtte Vestjylland for mange i 1860erne forekomme fjernt fra især den gryende industris centre, så er det desto mere interessant at kunne konstatere hyppige og stabile kontakter mellem jernstøber Petersen i Holstebro og en række kolleger landet over. Især i støberiets første år var der tætte relationer til Søren Frich i Aarhus – i første omgang fordi Søren Frich tilbød Martin Heinrich Petersen, at denne kunne få forhandling af Frichs maskiner, heriblandt de kendte dampmaskiner, mølleværker og drænrørsmaskiner. Kun et par måneder efter Holstebrostøberiets start opfordrede Søren Frich således Martin H. Petersen til at rejse til Aarhus for »at se mit Værksted og mine modeller«³⁶. I juli måned samme år sendte Frich derpå en sending støbejernshjul med fragtmand over Herning til Holstebro, og var på samme tid ved at være klar til at sende en kværn »med Forlagstøi til at spænde for een Dampmaskine«. Med dampmaskinen som trækraft ville denne kværn kunne male 2-4 tønder korn i timen. Her har givet været tale om den kværn, proprietær Lauritzen havde bestilt til sit brænderi på Sønderland – næsten over for jernstøberiet. Endnu idag kaldes området Brænderigården³⁷.

Ud over Søren Frich havde jernstøbereren i Holstebro kontakter til en række af tidens kendte støberier: N. A. Christensen i Nykøbing på Mors, M. P. Allerup i Odense, Anker Heegaard i København, W. Bonne i Thisted og De Smidtske i Aalborg for at nævne nogle. Disse kontakter drejede sig dels om løsning af tekniske problemer i forbindelse med produktudvikling, men oftere om fælles indkøb af råvarer og transport af disse. Men også

Illustration på modsatte side:

Eneste nutidige minde om den foretagsomme jernstøber i Holstebro er en mindsten i byens Sønder Plantage, rejst i 1916 for at markere plantagens 50 års jubilæum – og her har man stavet Petersens navn forkert! Sammen med de nævnte personer førte jernstøber Petersen tilsyn med beplantningen af byens hede. Resultatet var en af landets tidligste offentlige plantager.

gensidige leverancer var almindelige, fordi de danske jernstøberier på den tid havde en vis uofficiel arbejdsdeling imellem sig – specialiseringen var begyndt. Således kontaktede Petersen kort efter støberiets start Allerup i Odense med henblik på at få forhandling at dette støberis landbrugsmaskiner, da han indtil videre ikke selv agtede at fremstille sådanne. En aftale kom da også i orden, Allerup sendte maskinerne med skib til Struer, og Petersen skulle have 10 % i provision ved salg.

Byens første dampmaskine havde Martin H. Petersen medbragt fra faderens støberi i Haderslev, men i 1864 indledtes forhandlinger med Johan Gaarn på Det Smidtske Jernstøberi i Aalborg om køb af en ny 6 HK dampmaskine. Med en pris på 16 rigdaler pr. pund ville maskinen koste 620 rigsdaler. Der var tale om en 11 fod lang og 3 fod høj og bred maskine. Trykmåler, fyrcarm, fyrbroer, sikkerhedsventil og haner ville koste 117 rigsdaler ekstra. Naturligvis sendte Aalborg-støberiet en specialist med maskinen for at føre tilsyn med at den blev korrekt installeret – til en pris af 2 rigsdaler pr. dag samt fri rejse frem og tilbage³⁸.

Dampmaskinen – symbolet på den tidlige industri – arbejdede nu støt om ikke roligt i støberiet på Sønderland, gemt lidt af vejen fra det pænerø Nørreland med de store købmandsgårde. Og her arbejdede formerne – fremmede folk ofte af udenlandsk oprindelse – der i sig bar kimen til den arbejderbevægelse, der i løbet af 1880erne også skulle blive synlig i den konservative handelsby. Derfor står Martin Heinrich Petersen kopibog idag som et af de få bevarede minder om et begyndende opbrud produktionsmæssigt og ideologisk – i det vestjyske område som andre steder.

Noter

1. Om jernstøber Martin Heinrich Petersen og etableringen af Holstebro Jernstøberi se Holstebro Museums årsskrift 1984: Esben Graugaard »Holstebro Jernstøberi - grundlagt 4.11. 1862«.
2. Kopibogen har nr. H194 i Lokalhistorisk Arkiv for Holstebro Kommune.
3. Brev til mægler Sørensen, Nykøbing Mors, 25.2. 1863.
4. Brev til Martins and Co, Glasgow i Skotland, 25.8. 1871.
5. Brev til Chr. Lillelund, Ringkøbing, 15.4. 1863.
6. Brev til Chr Kier and Co, Newcastle i England, 22.3. 1866.
7. Brev til M. N. Samson, Viborg, 11.1. 1864.
8. Breve til Stegmann and Co, Leith i Skotland, 7.4. 1863 og 11.5. 1863, samt til Swan and Co, Newcastle i England, 21.8. 1866 og 12.9. 1866.
9. Lauritz Lauritzen, proprietær til Resenborg i Resen sogn, drev svigerfaderen P. Eyndhovens brændevinsbrænderi på Sønderland videre efter dennes død. Producerede dagligt i 1860erne omkring 600 potter brændevin.
10. Brev til Boye og Watt, Aarhus, 10.11. 1870.

11. Breve til Stegmann and Co, Leith, 15.4. 1863, 8.12. 1863, 24.4. 1865 og 28.9. 1865.
12. Brev til J. Cohns Efterfølger, Varde, 3.1. 1865.
13. Brev til Søren Nielsen og J. P. Petersen, Nørresundby, 5.7. 1863.
14. Martin Heinrich Petersen var den første formand for Vestjysk Industriforening. Om foreningens første industriudstilling se FRAM (Fra Ringkøbing Amts Museer) 1988: Esben Graugaard »Industriudstillingen 1871 i »købmændenes Jerusalem« – Holstebro«.
15. Brev til Glud og Møller, Vejle 29.8. 1869, Sand, Bjerringbro, Bach i Vestervig og Bekmann i Hammershøj, 11.1. 1871.
16. Breve til professor Nebelong, Kbh. og arkitekt Harfordt, Aarhus, 13.7. 1870 og 5.11. 1870.
17. Brev til ledelsen af Sindssygeanstalten, Vordingborg, udat.
18. Brev til amtmand G. Benzon 1.11. 1870.
19. Brev til Petersen og Bonnichsen, Haderslev, 9.7. 1863. Brev fra Petersen og Bonnichsen til MHP 5.8. 1863.
20. Brev til Sand, Bjerringbro, 11.1. 1871.
21. Således til kroerne i Hagebro, Skærum mølle, Snebjerg og Brejning.
22. Brev til M. P. Allerup, Odense, 1.4. 1863.
23. Breve til Gebrüder Koch, Rendsborg, 24.5. 1871, 19.2. 1871 samt udat. 1869. Brev til Lehmann, Horsens, 9.11. 1870. Breve til Paulsen und Rohde, Lübeck, 4.6. 1869, 26.7. 1869, 2.8. 1869 og 21.11. 1869. Brev til Jaeckel und Rohenbach, Lübeck, 11.9. 1870.
24. Breve til et bjergværk i Elbingerrode, Harzen, 4.6. 1869 og til Det Kongelige Preussiske Hütteamt 22.12. 1870.
25. Brev til uidentificeret firma, Christiania, 1870, udat.. Udkast til breve 1870 til potentielle oplags-havere.
26. Brev til Wilhelm Wium, Holstebro, 15.1. 1872. Breve fra MHP til Bertel Willadsen, Niels Overgaard, Bering og M. Christensen i Flovlev kro, alle Thyholm, 5.5. 1863.
27. Breve til kromændene Nyeboe i Koldby, Bjerregaard i Ydby samt købmand Hundahl i Doverodde 5. maj 1863.
28. Bonnes jernstøberi i Thisted var anlagt omkring 1830 og hørte således til provinsens tidligste. (Bayer »Dansk Provsindustri statistisk fremstillet« 1885 s. 154-55).
29. Ifølge Bayer grundlagdes Brødrene Holbeks jernstøberi i Ringkøbing først i 1871 (s. 136-37), men ifølge førsteudgaven af Trap Danmark fra 1859 skulle jernstøberiet allerede på dette tidspunkt have været i drift.
30. Breve til Chr. Skikkild, Ringkøbing, 1.4. 1863 og 5.5. 1863.
31. Det var således tilfældet i Hanning Hedegård, Røgind, Rabjerg, Brosbøl, Lyne, Blaksmark, Hover, Skærum og Sorte Kro.
32. Brev til sognerådsformand G. Plauborg, Dejbjerg-Hanning, 25.5. 1870.
33. Breve til G. A. Bøggild, Lemvig, 10.2. 1866, 18.7. 1866, 23.9. 1867 og 15.2. 1869.
34. Breve til J. Cohns Efterfølger, Varde, 28.7. 1863, Preisler og Fränkel, Viborg, 7.5. 1870 og W. Høgsted, Hjerring, 8.8. 1871.
35. Brev til Martin Heinrich Petersen 6.11. 1870 fra J. Jørgensen, Randers, og brev fra MHP til C. J. Momme, Grenaa, 7.11. 1870.
36. Breve fra Søren Frich, Aarhus til Martin Heinrich Petersen 3.5. 1863 og 4.5. 1863.
37. Breve fra Søren Frich, Aarhus til MHP 5.7. 1863, 14.8. 1863, 7.12. 1863.
38. Brev fra Johan Gaarn, De Smidske Jernstøberier, Aalborg, til MHP 6.1. 1864.

Fyens Disconto Kasse 1846-86

Indlån og Udlån

AF PER HENNING HANSEN

1846 begyndte den første egentlig private bank sin virksomhed i Danmark. Det var Fyens Disconto Kasse i Odense, og årsagen til oprettelsen var Nationalbankens tilbageholdenhed vedrørende kredit og formidling. I denne artikel skildrer Per Henning Hansen bankens omsætningsforhold. Han påviser, at banken fra begyndelsen fik sin arbejdskapital gennem aktiekapitalen, men at indlånene hurtigt kom til at spille en fremtrædende rolle, f.eks. gennem foliokonti hos byens erhvervsliv. Udlånene foregik foruden ved den traditionelle vekseldiskontering ved en tidlig form for kassekredit, nemlig kontokuranten.

Finansielle institutioner, som banker og sparekasser, har som den vigtigste opgave at fungere som mellemed mellem grupper med overskud af kapital og grupper med mangel på samme. Med andre ord virker banker som et mellemed mellem opsparere og investorer.

I Danmark var det først med institutionaliseringen af kreditmarkedet i sidste århundrede, at kredit blev gjort alment tilgængelig. Før den tid var folk med lånebehov henvist til låntagning hos bl.a. private kilder, offentlige institutioner og private handelshuse, og ofte var det en betingelse for lån, at der kunne stilles sikkerhed i fast ejendom. Erhvervsdrivende havde derfor ofte vanskeligt ved at skaffe den fornødne kapital såvel til den løbende drift som til anlægsinvesteringer.

Den første bank i Danmark, der blev oprettet med henblik på at yde lån til erhvervsdrivende, var Kurantbanken. Kurantbanken blev oprettet i 1736 og skulle ved hjælp af seddeludstedelse yde lån til bl.a. handlende. Overdreven seddeludstedelse medførte imidlertid, at banken havde problemer med at holde sedlerne i pari i forhold til sølvmonet, og i 1757 måtte sedlernes indløselighed ophæves. Efter 1757 blev banken i stadig højere grad brugt til at finansiere statens underskud, men i de første 20 år af dens eksistens medvirkede den i ikke uvæsentlig grad til at finansiere den københavnske handel og industri¹.

De næste institutioner på kreditmarkedet, der havde betydning for er-

hvervslivets kreditmuligheder, var Nationalbanken, oprettet 1818, og de få sparekasser, der oprettedes i perioden mellem 1810 og 1820. Sparekasserens betydning må dog anses for overordentlig ringe, alene pga. deres begrænsede antal og få midler. I løbet af 1820'erne gik sparekasserne ydermere væk fra at yde lån og over til i stedet at indsætte sparernes penge til forrentning i statskassen.

Nationalbanken derimod havde i sin oktroj af 4. juli 1818 fået mulighed for ved udlån og vekseldiskontering »at fremme pengeomløbet til lettelse for produktion, handel og omsætninger«. Bankens første bestemmelse var dog at bringe rigsbankdaleren i pari i forhold til sølv, og da dette mål søgtes realiseret ved inddragning af sedler, hvorved mængden af betalingsmidler i samfundet reduceredes, var konsekvensen, at kreditvilkårene strammedes.

I 1835 var rigsbankdaleren imidlertid så nær ved parikurs, at Nationalbanken ophørte med at trække sedler ud af omsætningen. Det åbnede mulighed for en ekspansion af kreditgivningen til erhvervslivet, og bankens samlede udlån steg da også fra 3,9 mio. rbd. i 1835 til 21,5 mio. i 1845. Den stærkeste vækst fandt sted i udlånskategorien indenlandske vekslers².

Dansk landbrug var på denne tid inde i en kraftig højkonjunktur pga. stærkt stigende kornpriser, hvilket naturligvis har spillet ind på bankens stigende udlån, ligesom lempelser i veksellovgivningen i disse år må antages at have øget vekseldiskonteringsens omfang³.

Nationalbankens muligheder for kreditudvidelse blev en relativt kortvarig affære, idet seddeldækningsreglernes ikrafttræden i 1845 indførte en maksimumgrænse for seddeludstedelsen på 16,5 mio. rbd. og krævede, at halvdelen af dette beløb skulle være dækket af sølv. Da sølvet nu skulle ligge i banken som sikkerhed for udstedte sedler, kunne det ikke længere indgå i omsætningen. Derved forringedes kreditvilkårene i en periode, hvor dansk økonomi var inde i en vækstperiode⁴.

Ikke alene fandt der en generel forringelse af adgangen til kredit sted, men for provinsen var forholdene endnu værre. Nationalbankens praksis ved diskontering af vekslers var, at bankens ledelse mødtes og tog stilling til hvilke vekslers, der kunne diskonteres. Resultatet blev meddelt dagen efter, og i årene efter 1845 anslås det, at omkring 25-33 % af de indleverede vekselbeløb blev afvist. Bankens ledelse valgte altså at rationere kreditten i stedet for at lade diskontosatsen regulere efterspørgslen på kredit. Især vekslers fra provinsen blev afvist, og de afviste vekslers måtte i stedet søges diskonteret hos private handelshuse, bankiers eller i Hamborg med øgede omkostninger til følge⁵.

Allerede tidligt medførte det, at der fra provinsen blev stillet krav om filialer af Nationalbanken. I 1837 blev der oprettet en filial i Århus med 1/2 mio. rbd. som driftskapital, men flere opfordringer fra Odense og Ålborg blev siddet overhørig.

I dette kreditmæssige tomrum opstod de private forretningsbanker i provinsen. Bankernes primære opgave var ved vekseldiskontering at forbedre adgangen til kredit og lette omsætningen med henblik på at »fremme handel, industri og agerdyrkning«.

Den første af disse banker var Fyens Disconto Kasse, der startede sin virksomhed den 15. december 1846. Herefter gik der 8 år, inden den næste bank oprettedes, nemlig i 1854, hvor banker startede i Maribo, Vejle, Ålborg og Randers. I 1855 oprettedes banker i Thisted, Hjørring og Ribe, i 1856 i Horsens og i 1857 i Slagelse, Grenå, Kolding og Skive.

Statutterne for disse 12 provinsbanker var alle i ret nøje overensstemmelse med Fyens Disconto Kasses, hvilket da også ses af ensartetheden i deres formålsparagraffer⁶.

Oprettelsen af provinsbankerne i denne periode var ingeniørlig tilfældig, idet 1850'erne udviste en meget kraftig højkonjunktur som følge af den stærke vækst i kornsalget. Det var en kombination af den kraftige forøgelse af efterspørgslen på kredit og Nationalbankens manglende evne til at tilfredsstille dette behov, der førte til provinsbankernes oprettelse⁷.

I efteråret 1857 kom krisen, og hermed sattes et midlertidigt stop for oprettelsen af banker⁸. Forinden var der dog i København oprettet to banker, nemlig Kjøbenhavns Private Laanbank i 1854 og Privatbanken i 1857. Privatbanken, med C. F. Tietgen som direktør, skiller sig i særlig grad ud fra de øvrige banker, dels ved dens størrelse, og dels ved dens forretninger. Privatbanken var således den første danske bank, der tog foliokonti med checktrækningsret i brug. Folio er en kontoform, som især henvender sig til erhvervslivet. De beløb, der indestår på foliokonti kan kontohaverne disponere over ved hjælp af checks, hvorved brugen af kontanter er overflødiggjort. Fordelen er, at betalinger kan finde sted enten ved direkte overførsler fra én konto til en anden i samme bank eller ved at sende checks til kreditorer, der så kan lade dem indløse i en anden bank. Herved blev Privatbanken Danmarks første egentlig kredit-skabende bank⁹.

Ved indgangen til 1860'erne var grundlaget for det danske bankvæsen således lagt, men bortset fra nogle enkelte bankoprettelser i 1860'erne kom det næste store bankboom først i første halvdel af 1870'erne. Dette boom opstod under ligeså gunstige økonomiske vilkår som det første. I

perioden 1870-75 stiftedes 21 banker i Danmark, hvoraf de 19 var uden for København, og heraf var igen de 10 stiftet i Jylland og de resterende 9 på øerne¹⁰.

De to banker der oprettedes i København i denne periode, var Den Danske Landmandsbank, Hypotek- og Vekselbank (1871) og Kjøbenhavns Handelsbank (1873). De var, som Privatbanken i 1857, i 1870'erne nyskabende inden for banksystemet. Således oprettede de, som de første, filialer i provinsen. Endvidere introducerede Landmandsbanken som den første danske bank kassekredit¹¹.

Efter 1875 var det danske bankvæsen allerede godt udbygget og havde antaget den struktur, der skulle blive bærende for det næste århundrede. Omkring 1875-76 slog en lavkonjunktur igennem i Danmark. Virkningen var stærkest inden for landbruget med stærkt faldende priser til følge. Dette omslag i konjunkturerne indebar bl.a., at antallet af bankoprettelser faldt ganske væsentligt i de følgende 20 år. Først i sidste halvdel af 1890'erne indtraf igen en stigning. Resultatet heraf var, at der ved århundredeskiftet var 86 selvstændige forretningsbanker i Danmark mod 36 i 1875, 41 i 1880 og 46 i 1890. Herudover havde Landmandsbanken og Handelsbanken henholdsvis 8 og 7 filialer i provinsen¹².

I den her omtalte periode blev kreditmarkedet også på andre måder udvidet, ligesom der kom nyskabelser til. Især sparekassernes antal og indskud voksede stærkt. I 1846 var der i hele landet 29 sparekasser med en samlet indskudskapital på 13,8 mio. kr; i 1900 var antallet steget til 512 sparekasser med en indskudskapital på 582 mio. kr¹³. Yderligere begyndte kreditforeningerne at dukke op. Den første kreditforening så dagens lys i 1851.

Det er imidlertid ikke sparekasserne eller kreditforeningerne, der skal behandles her. Derimod er det aspekter af provinsbankernes rolle i periodens økonomi, der skal søges klarlagt, eller mere præcist, Fyens Disconto Kasses rolle i perioden fra starten i 1846 til 1886.

Det er en generel opfattelse i den beskudte danske forskning i bankvæsenets rolle i den økonomiske udvikling, at bankerne især ydede driftskreditter til handelen og landbruget, hvorimod deres udlån til industrien indtil slutningen af 1880'erne anses for forsvindende ringe¹⁴. Imidlertid er der aldrig foretaget undersøgelser heraf på baggrund af bankarkiver, og de eksisterende resultater må derfor betegnes som noget usikre.

I resten af denne artikel er det hensigten kort at redegøre for de dominerende økonomiske historiske teorier om bankernes rolle i den økonomiske udvikling, og derefter med Fyens Disconto Kasse som case-studie at under-

søge bankernes rolle i formidlingen af kredit frem til 1886. Hvilke sektorer forsynede bankerne med arbejdskapital og hvilke sektorer gjorde brug af Disconto Kassens udlånsvirksomhed? Der vil blive lagt særlig vægt på at undersøge, hvor stor en del af bankens udlån, der gik til industrien.

Bankernes rolle i teorier om økonomisk udvikling

I teorier om årsager til industrialiseringen indgår tilvejebringelsen af kapital med betydelig vægt. Adskillige økonomer og historikere har forsøgt at fastslå finansielle institutioners rolle heri, og i den forbindelse er det især bankerne, der har været fokuseret på.

Den østrigske økonom Joseph A. Schumpeter tillagde i sin »Theory of Economic Development« bankerne en betydelig rolle i den økonomiske udvikling. Bankerne skulle stille kredit til rådighed for den anden væsentlige agent i Schumpeter's teori, entreprenøren eller foretageren. Foretageren bidrager til den økonomiske udvikling ved at føre nye kombinationer af produktionsfaktorer, organisationsformer, finansielle produkter m.m. ud i livet. Bankernes rolle var at finansiere disse nye kombinationer¹⁵.

Alexander Gerschenkron har også fremlagt en teori om bankernes rolle i industrialiseringen. Gerschenkron-hypotesen opererer med 3 grader af tilbagestående (backwardness) for de lande, der har gennemgået en industrialiseringsproces. Som det mest avancerede land fremhæver Gerschenkron ikke overraskende England, hvor industrialiseringen tog sin begyndelse med relativt små virksomheder, der gennem selvfinansiering (ofte betegnet som tilbagepløjning af profit) voksede sig store. Kapitalkravene ved opstarten var derfor ikke så store som i lande med moderat (f.eks. Tyskland) eller ekstrem tilbagestående (f.eks. Rusland og Danmark). Ifølge Gerschenkron var kapitalkravene ved industrielle investeringer i de to sidstnævnte kategorier af lande så omfattende, at institutionelle faktorer var nødvendige. Ud over de store kapitalkrav var der endvidere et behov for foretagere, og de to behov blev i f.eks. Tyskland imødekommet af bankerne, medens det i Rusland var staten, der tog initiativ til oprettelse af kapitalintensive industrivirksomheder i begyndelsen af sidste århundrede¹⁶.

I denne sammenhæng er det værd at bemærke, at Gerschenkrons hypotese om bankernes rolle i moderat tilbagestående lande især menes at have betydning for det såkaldt kontinentale banksystem, der i modsætning til det engelske i høj grad bestod af universalbanker, dvs. banker der udførte såvel almindelige bankforretninger som emissionsforretninger¹⁷. Der læg-

ges ikke i Gerschenkrons teori særlig vægt på almindelige bankforretningers betydning for industrialiseringen. Den opfattelse bør nok modereres i nogen grad. Dels fordi bankerne også havde en funktion på det makroøkonomiske plan, dels fordi bankernes ydelse af kortfristet kredit til industrien kunne finansiere industrivirksomhedens behov for driftskapital og dermed frigøre anden kapital til bl.a. anlægsinvesteringer. Desuden er der adskillige eksempler på, at f.eks. bankernes kortfristede vekselkreditter gang på gang forlængedes ved forfald¹⁸.

En sidste teori om økonomisk udvikling, der skal omtales her, er W. W. Rostow's, fremlagt i »The Stages of Economic Growth«. Medens Rostow lægger stor vægt på en stigning i investeringernes omfang som afgørende for et lands industrialisering, omtaler han kun meget kort bankernes rolle i denne proces. Bankerne var ifølge Rostow med til at skabe de nødvendige forudsætninger for et industrielt gennembrud (take off) samt til at udstrække væksten, når gennembruddet havde fundet sted. Generelt var virksomhedernes selvfinansiering dog af langt større betydning¹⁹.

Fælles for de nævnte teorier er desværre, at de er svære at gøre til genstand for afprøvning, og som følge deraf er deres generelle gyldighed vanskelig at fastslå. Imidlertid er de alle blevet forsøgt efterprøvet på forskellig vis og ligeledes blevet udsat for skarp kritik²⁰.

I et af de hidtil mest omfattende studier af bankvæsenets rolle i industrialiseringen anfører Rondo Cameron, at udbredelsen af finansielle institutioner, penge og andre finansielle aktiver er et universelt karakteristikum ved økonomisk udvikling i markedsorienterede økonomier. Imidlertid er årsagssammenhængen ikke kendt. Går påvirkningen fra finansielle institutioner til industrialisering, eller skabte industrialiseringen omvendt en efterspørgsel efter finansielle ydelser med oprettelse af bl.a. banker til følge²¹?

Det vil imidlertid næppe være urimeligt at antage, at påvirkningen går begge veje. I ovennævnte studie af Rondo Cameron konkluderes det, at bankerne i de fleste af de undersøgte lande ydede et positivt bidrag til den økonomiske udvikling under den tidlige industrialisering. Det gjaldt på såvel det makro- som det mikroøkonomiske plan. Hermed menes, at bankerne spillede en vigtig rolle dels på det overordnede plan gennem skabelsen og formidlingen af kredit, og dels på den enkelte virksomheds niveau ved konkret långivning²².

I et efterfølgende værk peger Cameron på flere forhold af væsentlig betydning for, hvilken rolle bankvæsenet kom til at spille i de enkelte

lande. Som den vigtigste fremhæves det, at bankvæsenet havde de bedste resultater i de lande, hvor statsmagten ikke lagde begrænsninger for dets oprettelse og udvikling. Fri adgang til at oprette banker og fri konkurrence mellem dem virkede mest effektivt i mobiliseringen af ledige finansielle ressourcer og anvendelsen af disse i handel og industri²³.

Den danske økonom Svend Aage Hansen har, inspireret af Camerons arbejde, undersøgt den tidlige danske industrialisering og erklærer på linie hermed, at fraværet af restriktioner for kreditvilkårene var til fordel for væksten i den industrielle sektor²⁴.

Allerede tidligt i det private danske bankvæsens historie var det blevet slået fast, at oprettelsen af private bankaktieselskaber ikke alene var lovlig, men også ønskelig af konkurrencehensyn. Indenrigsminister Krieger fastslog i forbindelse med Privatbankens oprettelse, at en privat bank både kunne og burde bestå ved siden af Nationalbanken. Den politiske liberalisme var også slået igennem på det økonomiske område²⁵.

I Danmark var betingelserne for udviklingen af et institutionelt kreditmarked altså til stede. Ligeledes må det anses for godtgjort, at bankerne generelt har haft betydning for industrialiseringsprocessen i de vesteuropæiske lande, om end det nok må konstateres, at der endnu ikke er udviklet en syntese, der generelt kan forklare bankernes rolle samt hvilke forhold, der er bestemmende herfor.

Fyens Disconto Kasse

Den 28. marts 1846 blev det første skridt til oprettelsen af Fyens Disconto Kasse taget. Den dag indeholdt Fyens Stiftstidende et tillæg, hvori Nyborg-købmanden Lorenz Bierfreund indbød til »ved aktietegning at oprette en discontokasse i Odense«.

Bierfreund anførte i indbydelsen, at en sådan discontokasse kunne lette pengeomsætningen i provinsen, og at et privat institut var nødvendigt, når Nationalbanken ikke var villig til at oprette en filial i Odense.

Endvidere ville alle næringsveje ifølge Bierfreund nyde godt af, at handelens pengeomsætning lettedes, ligesom interessenterne kunne forvente et godt udbytte.

Efter Bierfreunds indlæg fremkom der endnu to forslag til oprettelse af discontoinstitutter²⁶, men i sidste ende løb Bierfreunds forslag af med sejr, og den 15. december 1846 startede Fyens Disconto Kasse sin virksomhed.

Disconto Kassens midler skulle tilvejebringes dels som kontant aktieka-

pital (Litra Ba) og aktiekapital på afbetaling (Litra Bb og Bc), og dels som deposita (indlån på tid) på mellem 2 og 15 måneders opsigelse. Kontantaktiekapitalen skulle være på 100.000 rbd., og den del, der skulle tilvejebringes ved afbetaling, havde i alt 600.000 rbd. som mål.

Deposita blev af Disconto Kassens stiftere ikke tillagt nogen særlig betydning, idet alt tyder på, at man havde forestillet sig, at instituttets forretninger skulle finansieres af aktiekapitalen²⁷.

Medens Disconto Kassen således som passivforretning kun havde modtagelse af deposita, var der i det mindste åbnet mulighed for flere former for aktivforretninger. Fra starten var det ganske vist alene vekseldiskontering, som instituttet ville bruge som udlånsform, men i bankens provisoriske regulativ, vedtaget på repræsentantskabsmødet den 4. januar 1847, anføres det, at udlån mod pant i værdipapirer og varer kunne finde sted, når midlerne hertil var skaffet til veje²⁸.

I samme regulativs stk. 5 blev det fastslået, at bankens regnskabsbøger skulle føres efter det dobbelte italienske bogholderis principper. Det indelbar bl.a. udarbejdelse af driftsregnskab og statusopgørelse ved udgangen af hvert regnskabsår. Da Fyens Disconto Kasse allerede fra udgangen af det første regnskabsår, der gik fra 15/12 1846 til 30/6 1847, offentliggjorde disse regnskaber i bl.a. Fyens Stiftstidende, er det muligt at følge udviklingen i bankens udbud af finansielle produkter. Af bankens status fra 1886 fremgår det, at banken i 1886 havde optaget både nye indlåns- og udlånsformer i sine forretninger²⁹.

Generelt viser en statusopgørelse dels hvorledes en virksomheds virkemidler er skaffet til veje (passiver) og dels, hvorledes disse er anbragt (aktiver). Af statusopgørelsen for 1886 fremgår, at banken hovedsagelig har tilvejebragt sine midler på 4 måder, nemlig som aktiekapital, reservefond, indlån og folioindskud. Aktiekapitalen og reservefondet udgør tilsammen bankens egenkapital og er skaffet til veje ved henholdsvis indbetaling af aktiekapital fra aktionærerne og opsøret overskud. Aktiekapitalen er ikke fremskaffet som en del af bankens løbende virksomhed, men ved aktieemission, og udgør sammen med reservefondet en grundkapital, der tjener som sikkerhed for bankens forretninger. De to øvrige poster af betydning på passivside, indlån og folio, udgør derimod bankens passiv- eller indlånsforretninger. Betegnelsen indlån dækker både over deposita og indlån på anfordring. Disconto Kassen og flere andre provinsbanker fulgte i 1860 Privatbankens eksempel og indførte folio, og mellem Fyens Disconto Kasse og Privatbanken blev der tidligt indgået aftale om at indfri hinandens anvisninger³⁰. Få år senere etableredes, efter nogen modstand, en lignende

aftale mellem landets provinsbanker. Aftalen kom i stand på Fyens Disconto Kasses initiativ³¹.

Det er kendetegnende, at det var Fyens Disconto Kasse, der var initiativtager til dette samarbejde mellem provinsbankerne. I Lorenz Bierfreund havde banken nemlig en direktør, som var særdeles aktiv i Odenses økonomiske liv³². Det var også på Bierfriends foranledning, at provinsbankerne indførte foliokonti og kreditter i løbende regning.

I august 1859 blev der i København afholdt et møde mellem delegerede fra landets provinsbanker³³. Mødet var indkaldt af godsejer Regnar Westenholtz og Bierfreund og havde deltagelse af delegerede fra Ålborg, Fåborg, Horsens, Maribo, Middelfart, Odense, Randers, Slagelse, Thisted og Vejle. Derudover deltog direktøren for Privatbanken C. F. Tietgen, den kommende direktør for Nationalbanken M. Levy og direktøren for Københavns Private Laanebank, grosserer D. Halberstadt. Bierfriends indledende tale var betydningsfuld for den banktekniske udvikling herhjemme. Først konstaterede han, at provinsbankernes virksomhed på flere områder var for lidt udviklet. Bierfreund kritiserede de banker, der endnu indskrænkede sig til at modtage indlån på 3 eller 6 måneders opsigelse. De burde tilbyde dels indlån på meget kortere opsigelse og på anfordring, og dels »-folier med til- og fraskrivning ved anvisninger «.

Anvisningerne, der svarede til vore dages checks, var en kreditskabende foranstaltning, hvad Bierfreund da også klart så. Således anførte han, at hvis bankerne indbyrdes traf aftale om at indfri hinandens anvisninger uden fradrag af rente eller provision, ville anvisningerne utvivlsomt blive et godt betalingsmiddel overalt. Ud over denne fordel ville de foreslåede nyskabelser også forøge bankernes indlån og kassebeholdninger.

Hvad angik bankernes udlånsforretninger foreslog Bierfreund ikke direkte nye tiltag, men mødet vedtog at anbefale provinsbankerne, at de som udlånsforretning optog ydelse af kreditter i løbende regning, den såkaldte konto kurant. Kontokuranten er en foliokonto med trækmuligheder og kan således sammenlignes med en kassekredit; den må anses for at være en betydningsfuld finansiel innovation.

Endelig fremkom Bierfreund med forslag til styrkelse af bankernes likviditet, soliditet, regnskabsaflæggelse og ledelse. Det er et eksempel på en sektors forsøg på selv at regulere sin virksomhed med henblik på en styrkelse af sektorens stilling og publikums tillid. Dette tiltag, der skete 60 år før det første forsøg på regulering fra statsmagtens side ved bankloven af 1919, indeholdt følgende hovedpunkter: diskontering af udenbys veksler og udlån mod håndfæet pant måtte ikke overstige aktiekapitalen eller 1/3 af

driftskapitalen, 50 % af folioindlånene skulle holdes kontant i kassen, den anden halvdel af folioindskuddene samt det øvrige indlån måtte kun anvendes til køb af veksler på København og udlandet samt statspapirer. Endelig måtte banken højst rediskontere halvdelen af de diskonterede udenbys veksler.

Bankernes regnskabsaflæggelse skulle forbedres således, at der fremover skulle offentliggøres månedlige uddrag af regnskaberne, der gav en klar og pålidelig fremstilling af status. Uddragene burde være udformet ensartet for samtlige banker. Ved regnskabsårets slutning burde der endvidere gives en oversigt over virksomheden, hvorved der formentlig er tænkt på et driftsregnskab og en mundtlig beretning. Det sidste begyndte Bierfreund på fra 1860. Heri kom han ind på de økonomiske konjunkturer og deres betydning for bankens indtjening³⁴.

Som afslutning på sin tale anførte Bierfreund, at det ville være hensigtsmæssigt at overveje, »– hvorvidt den form bestyrelsen nu har, måtte være den heldigste til opnåelsen af de forslag, forsamlingen måtte vedtage«. At Bierfriends forslag var afledt af krisen i 1857, hvor flere banker var i vanskeligheder, fremgik klart af hans tale. Således sagde han, at erfaringen havde vist, at det måtte anses for »– absolut nødvendigt for bankerne under alle eventualiteter hurtigt at kunne gøre en større del af deres kapitaler disponible –«. Erfaringen havde også vist, mente Bierfreund, hvilke ulemper den »– flere steder så stærke rediskontering –« havde afstedkommet og der var al anledning til ved »– en begrænsning at forebygge de ved en overdrivelse af virksomheden forbundne farer«. Sit forslag til forbedret regnskabsaflæggelse motiverede Bierfreund med følgende ord: »Det lader sig næppe bestride, at den måde hvorpå de fleste provinsbanker hidtil have offentliggjort deres regnskaber, meget har bidraget til at svække deres anseelse og tildels tilliden til dem, og der turde utvivlsomt være al anledning til at anbefale den største åbenhed ligeoverfor publikum, selv om de resultater, man da nødsages til at meddele, måtte være nok så nedslående«³⁵. Allerede i 1855 havde Bierfreund startet en debat med ledelsen af Discontoinstituttet i Middelfart om regnskabsprincipper. Banken i Middelfart havde nemlig ført den fulde diskonto af endnu løbende veksler som indtægt for regnskabsåret 1854-55. Bierfreund mente, at dele af denne diskonto først kunne føres til indtægt i det følgende regnskabsår og opponerede kraftigt mod den anvendte metode. I sit indlæg i Fyens Stiftstidende ankede Bierfreund endvidere over, at ledelsen af banken i Middelfart ikke havde henlagt et tilstrækkeligt stort beløb til reservefonden³⁶.

De efterfølgende forhandlinger på provinsbankernes møde resulterede i

et antal beslutninger, der blev anbefalet til optagelse i de enkelte bankers statutter. De vigtigste beslutninger var anbefalingen af indførelse af folio-konti med checktrækningsret, forøgelsen af bankernes indlån og indførelsen af kredit i løbende regning (konto kurant). Hertil kom beslutninger, der anbefalede dele af de ovenfor omtalte forholdsregler med hensyn til bankernes likviditet, soliditet, regnskabspraksis og ledelse, om end i lidt udvandet form. Rediskonteringerne skulle indskrænkes — så meget som muligt —, indlån og foliomidler måtte kun anbringes i veksler på København eller udlandet og i solide statspapirer. Bankerne skulle arbejde hen imod at opsamle et til deres virksomhed svarende reservefond og hver måned offentliggøre uddrag af regnskabsbøgerne, der viste aktiver og passiver. Endelig blev det henstillet, at hver bank valgte en forretningsfører, der ikke drev anden borgerlig næring, og som var under tilsyn af en aktionær-valgt direktion.

Mødets dirigent M. Levy blev anmodet om at udarbejde et udkast til love på grundlag af de vedtagne beslutninger. Hensigten var, at provinsbankerne kunne bruge dette udkast som deres egne love.

Hvorvidt landets provinsbanker foretog lovrevisioner på baggrund af mødets anbefalinger er aldrig blevet undersøgt. At Fyens Disconto Kasse gjorde det ses af, at der på et ekstraordinært møde i bankens repræsentantskab den 1. december 1859 blev vedtaget et nyt sæt love. Alle de beslutninger, der var taget på mødet i august, var medtaget i Disconto Kasses nye love³⁷.

Med de nye love, der trådte i kraft fra 1. juli 1860, var Fyens Disconto Kasses almindelige bankforretninger for de næste mange år defineret. Ved en lovændring i 1874 udvidedes bankens forretningsvirksomhed ganske vist til også at omfatte køb og salg af aktier samt — afslutning af lån til kommuner, jernbaner og andre foretagender³⁸. Men disse aktiviteter anses ikke her for at falde ind under begrebet almindelige bankforretninger³⁹.

Illustration på modsatte side:

Som det fremgår af dette aktiebrev, begyndte Fyens Disconto Kasse sin virksomhed under et helt andet navn, nemlig Disconto-Amortisation- og Laane-Instituttet i Fyen. Det fremgår af dateringen på brevet, at banken har heddet sådan så sent som 1850. På dokumentet, som den allegoriske kvindefigur holder i hånden, står bankens stiftelsesdato, den 15. december 1846. I forgrunden ses forskellige symboler, mens det pulserende liv, der har finansiering behov, udfolder sig i baggrunden med dampskib, møllevinger og rygende skorsten.

N° 132

Directionen for Disconto-Amortisation- og Laane- Instituttet i Fyen

bevidner herved at

Skandehaver

eller den til hvem dette Actiebrev lovligen transporteres er Actionair deri for Rbdl. 400 siger *Trel-* hundrede Rigsbankdaler, og som saadan berettiget til at nyde forholdsmæssig Andeel i det Udbytte der efter Lovens S.17 kan tilkomme Actiehaberne.

(Odense, den 1. Juli 1850.

Kjøbt af alleampet Paris ifølge kongelig Resolution af 5de October 1847.

2
1847

med

30 Juni 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

30 de 48

Aktiekapitalen

Fyens Disconto Kasse gennemførte i perioden 1846 til 1886 3 aktieemissioner. Den første emission af aktier skete i forbindelse med bankens stiftelse i 1846. Der er allerede kort gjort rede for, hvordan aktiekapitalen blev tænkt fremskaffet, nemlig i form af dels kontantaktier og dels amortisationsaktier – det vil sige aktier på »afbetaling«.

Aktiekapitalen udgør en del af en banks passiver og egenkapital og anvendes i bankens aktivforretninger på lige fod med indlån⁴⁰. Alligevel adskiller aktiekapitalen sig fra indlån, idet den er risikovillig kapital, som indskyderne kan miste, hvis bankens drift går dårligt. Til gengæld kan aktiekøberne forvente en bedre forrentning af deres kapital end ved indlån, hvis bankens forretninger går godt. Indskydere af aktiekapital er altså principielt mere risikovillige end indlånere.

I det følgende skal det undersøges, hvem der indbetalte Disconto Kassens aktiekapital i 1846-47 og 1866⁴¹. Formålet er at konstatere, hvilke økonomiske sektorer der finansierede bankens aktivforretninger. Sammen med en analyse af indlånene vil analysen af aktiekøberne muliggøre en konstatering af, hvorvidt der med Disconto Kassen som mellemed blev overført kapital fra én sektor i økonomien til en anden.

Emissionen 1846

Aktietegningen startede den 31. juli, men viste sig at gå mere trægt end forventet. Det var især kontantaktierne, der var ringe efterspørgsel på⁴². På repræsentantskabsmødet den 12. november 1846 måtte man konstatere, at der kun var tegnet kontantaktier til et beløb af rbd. 31.200, medens der på litra Bb og Bc var tegnet henholdsvis rbd. 214.000 og 64.000⁴³.

Efter nogen diskussion besluttede mødet, at bankprojektet trods den ringe aktietegning skulle fortsættes. Dog indrømmede man de fraværende aktietegnere ret til at træde tilbage, såfremt de var uenige i denne beslutning⁴⁴.

Aktietegningen kunne definitivt meddeles afsluttet den 27. januar 1847, og de sidste 27 % af kontantaktiekapitalen blev indbetalt i juni måned samme år⁴⁵.

Rbd. 21.700 af aktiekapitalen blev indbetalt af det kombinerede Fåborg/Odense Handelshus Ploug og Richardt. Pengene bragte købmændene til veje ved diskontering af solaveksler på beløbet. Vekslerne blev diskonteret af Fyens Disconto Kasse den 30/6 1847, altså lige på falderebet. Ved forfald blev vekslerne fornyet helt frem til 1850, hvor handelshuset gik fallit⁴⁶.

Ved udgangen af bankens første regnskabsår den 30. juni 1847 var der ialt indbetalt rbd. 118.000 på litra Ba, rbd. 20.269 på litra Bb og rbd. 5.265 på litra Bc. I alt var der altså indbetalt en aktiekapital på rbd. 143.534⁴⁷. Hvem var indbetalerne?

*Tabel 1. Aktiekapitalen 1/7 1847 fordelt på sektorer. Procent:*⁴⁸

Erhverv	Procent
Landbrug	38 %
Håndværk/Industri	3 %
Handel	38 %
Offentlige/Liberale	11 %
Diverse	10 %

Det var i høj grad landbrugs- og handelssektoren, der købte aktier i Fyens Disconto Kasse og dermed finansierede dens egenkapital. Når det tages i betragtning, at banken selv finansierede en betragtelig del af den sum, som handelssektoren indbetalte, må det konstateres, at landbrugssektoren var den sektor, der finansierede størsteparten af Disconto Kassens egenkapital i forbindelse med dens stiftelse.

Inden for landbruget var godsejer/proprietærgruppen langt den største kapitalindskyder med 76 % af sektorens indskud. Ikke overraskende var det inden for handelssektoren gruppen af købmænd, der tegnede næsten hele beløbet.

Håndværk og industri, der kun bidrog med 3 % af aktiekapitalen, bestod stort set af én person, nemlig sæbesyder Valentin, der købte aktier for rbd. 2.300. Valentin var også medlem af bankens direktion⁴⁹.

Emissionen 1866

Den 15. november 1866 bekendtgjorde Fyens Disconto Kasse, at aktiekapitalen skulle suppleres op til 1 million rdl. Det drejede sig om en emission af aktier til et beløb af rdl. 487.500⁵⁰.

Desværre er der ikke bevaret materiale, som nærmere kan fortælle om baggrunden for udvidelsen af kapitalen. Den daværende aktiekapital var på ca. en halv million rigsdaler; men direktionen og repræsentantskabet har altså ment, at der var behov for en udvidelse af kapitalgrundlaget. Den 12. november vedtog generalforsamlingen udvidelsen af aktiekapitalen⁵¹.

Fra 1866 til 1867 var bankens balance steget med 1,2 mio rdl. eller 30 %. Især var det kategorien »andre udlån«, der steg, nemlig fra ca. 1,4 mio rdl.

til godt 2 mio rdl⁵². Stigningen fortsatte de følgende år, så kapitaludvidelsen var begrundet i et reelt behov.

Et andet resultat af aktieudvidelsen var, at hensættelserne til reservefondet faldt til omkring 15 % af, hvad de havde været de foregående år. Det var en naturlig følge af, at man fastholdt en relativt høj udbytteprocent og skulle forrente en dobbelt så stor aktiekapital⁵³.

Der var gået 20 år siden Fyens Disconto Kasse sidst emitterede aktier. Det var stadig landbruget, der var den dominerende sektor i Danmarks økonomiske liv, men der var kommet nye faktorer til.

Handelssektoren var vokset som en naturlig følge af landbrugets ekspansion, bedre kreditvilkår og den liberalisering af handelen, som pågik i disse år, og som bekræftedes politisk med næringsloven af 1857.

Der var også kommet mere industri, på landsplan såvel som i Odense, og kapitalsektoren var udvidet kraftigt, idet der var kommet en del banker til, hvoraf Privatbanken var den største.

Der er god grund til at formode, at disse ændrede betingelser også satte sine spor på sammensætningen af aftagere af aktier fra bankens emission i 1866.

I modsætning til 1846-emissionen havde Disconto Kassen ingen problemer med at få tegnet det fulde beløb i 1866. Allerede den 24. november sluttedes tegningen, og det viste sig, at beløbet var overtegnet med mere end 300 %, idet der blev tegnet for i alt rdl. 1.596.000, hvoraf ældre aktionærer tegnede for rdl. 319.800. Aktierne blev udbudt til kurs 110, og heraf skulle de 10 % tilfalde reservefondet.

Som følge af overtegningen var det nødvendigt at begrænse antallet af aktier til den enkelte tegner. Da gamle aktionærer havde fortegningsret, var der rdl. 167.700 til fordeling til nye tegnere. De fordeltes således, at der kunne købes en aktie à 100 rdl. for hver 800 rdl. tegnet. Da hele beløbet var indbetalt, fordelte aktiekøberne sig som vist i tabel 2.

En gruppe københavnere tegnede sig uden om Privatbanken. Det drejede sig om Privatbankens direktør C. F. Tietgen med rdl. 25.000, endvidere medlemmerne af Privatbankens bankråd grosserer C. A. Broberg med 18.100, bankier D. B. Adler med 20.000, grosserer O. B. Suhr med 31.700 og assurancemægler E. J. Hvidt med 18.100. Endelig købte også vekseleerfirmaet Jacobsen & Lorentzen (18.100) og handelsfirmaet Halberstadt & Mannheim (11.700) aktier i Disconto Kassen uden at tegne sig gennem Privatbanken⁵⁵.

Det er en ganske imponerende række af prominente personer fra datidens Danmark, der havde tillid til Disconto Kassens fremtidige indtjening.

Tabel 2. Aktiekapitalen 1866 fordelt på sektorer. Procent:⁵⁴

Erhverv	Procent
Landbrug	11 %
Håndværk/Industri	8 %
Handel	33 %
Offentlige/Liberale	8 %
Kapital	37 %
Diverse	4 %

Det må de have haft, idet de 7 firmaer/personer alene tegnede sig for rdl. 142.700 eller godt 29 % af det samlede beløb. I hvert fald nogle af disse tegnere købte aktierne for at opnå en hurtig kursgevinst. Broberg og Tietgen synes f.eks. at have købt aktier i Fyens Disconto Kasse med henblik herpå. De har med andre ord fundet emissionskursen lav og dermed været på det rene med, at Disconto Kassens aktier var et godt papir⁵⁶.

Den 3. december 1866 skrev formanden for Privatbankens bankråd, grosserer C. A. Broberg til sin søn Carl i England: »Du vil af »Dagbladet« have set, at der har været Aktietegning i Odense til udvidelse af [den] derværende banks kapital; Tietgen og jeg fik hver der ca. 18.000 rdl. aktier, og der er allerede budt os en avance af rdl. 720 hver, men vi vilde have 1.000 rdl., og der er al udsigt til, at det snart vil kunne nås; jeg har i så fald derved tjent stillingssummen for dig, thi den bliver temmelig høj, når jeg vil have en mand som sikrer dig for alle eventualiteter, altså også for at kunne tages til forstærkning, og det vil jeg naturligvis, thi så må de ej være over 32 år gammel og skal være disponible i 16 år«⁵⁷.

De rdl. 142.700, som københavnernes købte aktier for, blev finansieret gennem lån i – Fyens Disconto Kasse. Det foregik ved, at Bierfreund og N. W. Petersen trak vekslere på tegnerne og diskonterede dem i Disconto Kassen den 6/12 1866⁵⁸.

Det samlede beløb på rdl. 142.700, som solgtes til de københavnske finans- og storkøbmænd, var altså alle finansieret ved lån i Fyens Disconto Kasse. Ca. 29 % af den nye aktiekapital blev finansieret af Disconto Kassen selv, på samme måde som det var tilfældet i 1846/47.

Aktietegnerne

Desværre er det ikke muligt at konkludere noget om aktiekøberne for hele den undersøgte periodes aktieemissioner. Om 1874-tegningen, hvis fordelingen havde været kendt, ville vise en fortsættelse af udviklingen fra 1846 til 1866, er uvist.

Handelserhvervet er en stor aftagergruppe ved begge de kendte tegninger. Ganske vist er gruppens køb af aktier reduceret fra 38 til knap 33 %, men den fremstår stadig som den næstmest dominerende, hvilket ligger helt i tråd med erhvervets position i samfundets økonomi.

Landbrugets andel af aktiekapitalen faldt fra 38 % i 1846/47 til 10,5 % i 1866/67. Det skal dog bemærkes, at landbruget har den største andel af aktiekøbere. Det skyldes et stort antal gårdejere, nemlig 43, der købte aktier for ialt kr. 11.800, altså små aktieposter. De store landbrugere var derimod ikke repræsenteret så stærkt som 20 år tidligere.

Landbrugets mindre andel er ikke umiddelbart forklarlig. En delvis forklaring kan være, at landbrugernes risikovillighed var blevet mindre i løbet af de forgangne 20 år. Andre forhold af betydning kan være omlægningen af landbruget til animalsk produktion samt øvrige investeringer, som har lagt beslag på en større del af landbrugets kapital⁵⁹. Derimod er det næppe faldende indtjening, der har gjort sig gældende, idet den var stigende over en stor del af de 20 år, der gik mellem Disconto Kassens to aktieemissioner⁶⁰. Måske har bankens orientering mod byerhvervene også spillet ind?

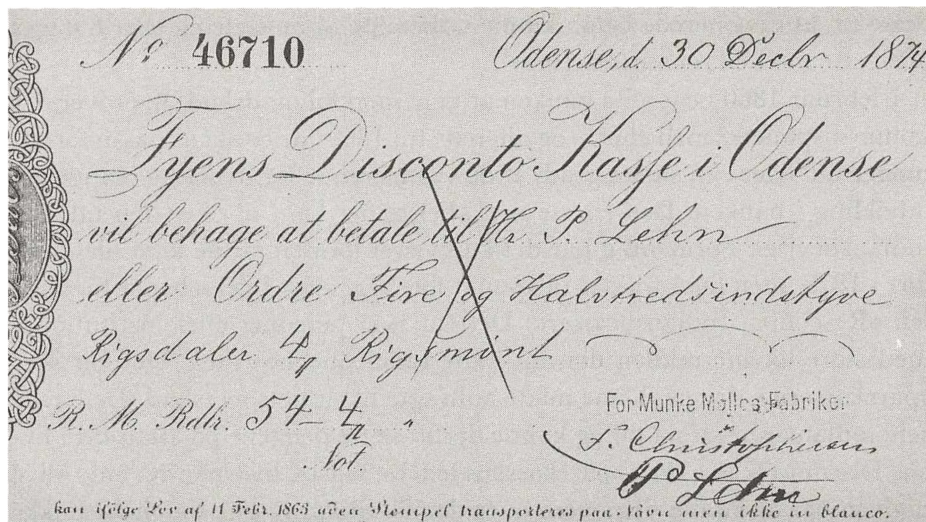
Håndværks- og industrierhvervenes aktiekøb er næsten fordoblet, men rigtignok fra et lavt niveau. Medens en fordobling naturligvis er en markant stigning, er der ingen grund til at lægge for meget i disse data, så længe stigningen ikke er mere markant. Industriudviklingen havde da heller ikke taget fart i Odense i 1866, om end der havde fundet en vis tilvækst sted.

Med ovenstående som baggrund er der ikke grundlag for at hævde, at industrisektoren i nævneværdig grad bidrog med risikovillig kapital til Fyens Disconto Kasse. Det gjorde derimod landbruget og handelen i 1846 og kapital- og handels erhvervene i 1866.

Det nye er fremkomsten af en kapitalsektor som aftager af store aktieposter, heraf en stor part i spekulationsøjemed, og en bemærkelsesværdig nedgang i landbrugets investeringslyst⁶¹.

Dermed har i hvert fald den hidtidige opfattelse af landbruget som en af periodens primære kilder til provinsbankernes aktiekapital vist sig at være uholdbar i denne sammenhæng.

Endelig er det værd at bemærke, at i de to aktieemissioner skete en del af

Denne check er udstedt af Munkemølle Fabrikker i 1874. Munkemølle kan som sådan føre sin historie helt tilbage til 1135. Det industrielle anlæg, der bar den gamle mølles navn, var i 1873 blevet solgt af cand.jur. Frederik Carl Krag til et aktieselskab, der var dannet af L. Bierfreund, direktør for Fyens Disconto Kasse.

finansieringen gennem bankens udlån. Disconto Kassen finansierede selv omkring 25 % af sin aktiekapital i de to emissioner, hvor aktiekøberne har kunnet identificeres⁶².

Indlån

Fyens Disconto Kasses arbejdskapital skulle, som nævnt tidligere, især bestå af den indbetalte aktiekapital. Indlånenes betydning er dog formentlig hurtigt gået op for bankens ledelse, idet de allerede fra starten udviste en ganske betydelig vækst. Allerede i bankens 2. regnskabsår tangerede indlånsmidlerne aktiekapitalens størrelse, og kun i 1878 faldt de igen herunder⁶³.

I undersøgelsen af bankens almindelige indlån har det p.g.a. materialets omfang været nødvendigt at udtage stikprøver, hvilket medfører, at de følgende resultater er behæftet med en vis usikkerhed. Denne usikkerhed skønnes dog ikke at kunne forrykke hovedtendensen i resultaterne⁶⁴.

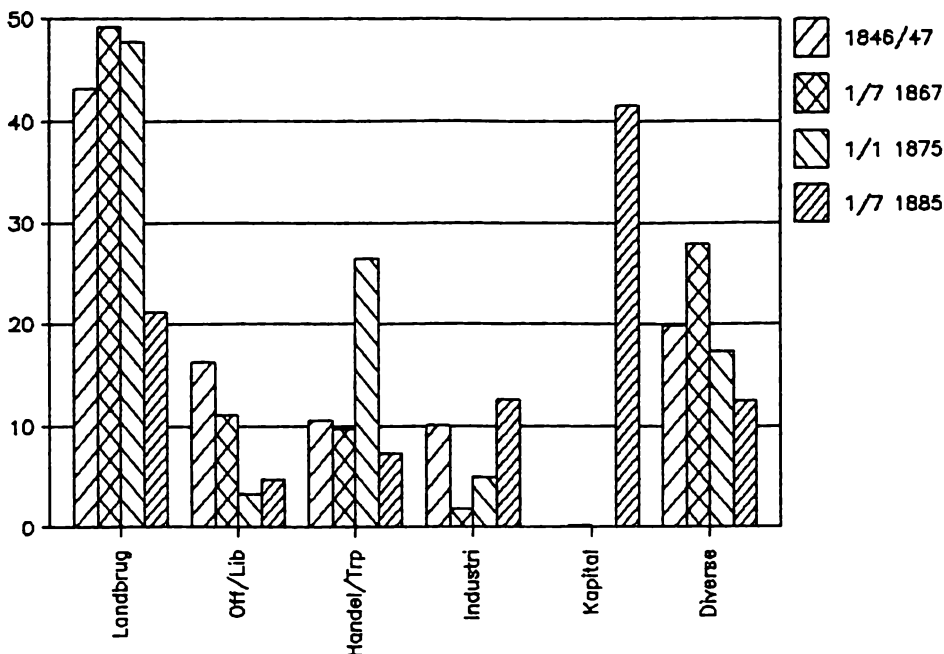
I de første år modtog banken kun indskud på opsigelse. Den maksimale deponeringstid nedsattes hurtigt fra 15 til 12 måneder. Samtidig med nedsættelsen af den maksimale deponeringstid gav repræsentantskabet tilla-

delse til, at deponerede beløb kunne udbetales på anfordring eller 8 dages opsigelse mod en rentenedsættelse⁶⁵.

I februar 1860 begyndte banken at tage mod folioindskud, hvorover der kunne disponeres med check, og allerede fra 1860 var bankens passivforretninger udviklet i en sådan grad, at de var bærende for de næste mange års udvikling i banken. Den eneste nyskabelse, der kom til efter den tid, var indlånsbeviser. Formentlig har det kun været formelt, at de først blev indført i 1875, men først fra det tidspunkt foreligger der hjælpebøger med titlen »Rescontri. Indlånsbeviser«. Det var især personer eller institutioner med store likvide midler, der anvendte indlånsbevisformen. Det var især sparekasserne, der på denne måde anbragte likviditetsoverskud. De havde selv indlån anbragt på tid og kunne derfor sætte pengene på aftalt tid i Fyens Disconto Kasse, idet sparekassens ledelse vidste, hvornår det ville blive nødvendigt at kunne disponere over dem⁶⁶. Stikprøverne indeholder ikke indskud på indlånsbeviser.

Figur 1 vidner om, at Fyens Disconto Kasse var med til at trække midler ind i penge kredsløbet, som ellers formentlig for en stor dels vedkommende

Figur 1: Fyens Disconto Kasse. Indlån fordelt på sektorer, Procent⁶⁷.

ville være blevet på kistebunden. At der er taget en del indlånsmidler fra sparekasserne kan der imidlertid næppe heller være tvivl om. I hvert fald i de første år var Disconto Kassens indlånsrente da også højere end Fyens Stifts Sparekasses⁶⁸.

I 1860'erne og 1870'erne skærpedes konkurrencen om indlånsmidlerne. Midlet til at sikre sig sparernes indskud var en høj rente, og dette middel blev flittigt benyttet i kampen om indlånene. Det var den konkurrence, som i sidste instans førte til vedtagelse af sparekasseloven af 1880, der var en følge af en række krak blandt især de små sognesparekasser⁶⁹. Fyens Disconto Kasse og Stifts Sparekassen har givetvis også været i konkurrence på dette punkt, og Disconto Kassens indlånsrente var da heller ikke ganske upåvirket af konkurrencen⁷⁰, men de to pengeinstitutter bevarede ikke desto mindre et godt forhold til hinanden. Dette bestod blandt andet i, at institutterne fra starten af 1860'erne havde støttet hinanden i perioder, hvor likviditeten var klemt. Sparekassen havde som Fyns øvrige sparekasser store indeståender hos Disconto Kassen⁷¹.

Den betydeligste del af indlånene stammede i hele perioden fra landbruget og diversegruppen. Den sidste gruppe bestod af småsparere med bopæl uden for købstæderne, uden erhvervmæssigt behov for penge. Det er rimeligt at antage, at en betydelig del af indskyderne fra denne gruppe fik deres indtægter fra landbruget. Imidlertid kom der også store beløb fra finansielle institutioner som sparekasser og forsikringsselskaber, der anbragte deres likviditetsoverskud i Disconto Kassen. En stor del af indskuddene fra sparekasserne stammede givetvis oprindeligt fra samme grupper som dem, der indskød den største del af Disconto Kassens ordinære indlån, nemlig landbruget og personer, som i denne undersøgelse er placeret i diversegruppen⁷².

Hvem i erhvervslivet, det kom til gode, skal behandles senere, men først skal det vises, hvem der indskød penge på Disconto Kassens foliokonti.

Folioindskud

Ved et ekstraordinært repræsentantskabsmøde den 1. december 1859 meddelte direktionen, at den ville begynde at åbne folio hurtigst muligt⁷³. Den 8. februar 1860 kunne direktionen i Fyens Stiftstidende lade indrykke en annonce, hvoraf det fremgik, at Disconto Kassen allerede fra den 4. februar havde åbnet folio for fra- og tilskrivning. Banken ydede en rente på 2,5 % p.a., dog med fradrag af 1 promille af omsætningen. Samme dag fik tiltaget redaktionel omtale på Stiftstidendes forside.

Avisen fremhævede foliosystemets fordele for handlende, godsejere,

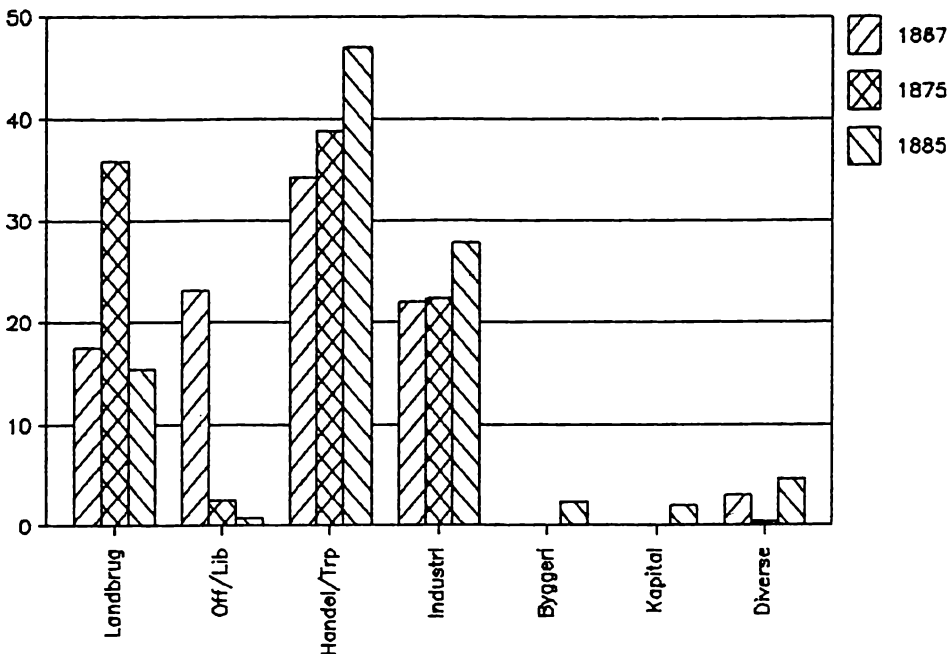
godsforvaltere, håndværkere, pensionister m.fl. og hæftede sig især ved, at indskydere dels sikrede sig imod tyveri og dels modtog en rente af beløbet. Renten var, ifølge avisen, rimelig og i øvrigt den samme, som Privatbanken ydede på folioindskud.

Ved regnskabsårets slutning den 30/6 1867 var der et indestående på folio på rdl. 70.018, medens der i regnskabsåret var indbetalt brutto rdl. 1.169.846. På samme tidspunkt i 1875 var balancen på kr. 311.052 med en omsætning på kr. 3.754.980, og i 1885 udgjorde indestående på folio kr. 244.845 og omsætningen kr. 5.392.129⁷⁴.

Fyens Stiftstidendes anbefaling i 1860 af foliosystemet til handlende, godsejere og håndværkere var relevant. Det var disse grupper, der benyttede systemet. Avisen glemte industrivirksomhederne, men i 1860 var der ikke så megen industri i Odense. De liberale erhverv benyttede i nogen grad foliosystemet.

Systemet benyttedes især af handelsgruppen, men håndværks/industri- og landbrugsgrupperne var også relativt flittige benyttere af folio. Dermed var det også de 3 grupper, der forsynede Disconto Kassen med den ekstra ar-

Figur 2: Folioindlån 1867, 1875 og 1885 fordelt på sektorer. Procent⁷⁵.

bejdskapital, som den fik ved indførelsen af foliosystemet, og folioindskudet adskiller sig derved fra såvel indlånene som aktiekapitalen. At den tendens blev mere markant i den undersøgte periode ses af figur 2.

Foliosystemet bidrog dog ikke med særlig megen ekstra arbejdskapital til Fyens Disconto Kasse, og betydningen af folio skal først og fremmest ses i et betalingsformidlingsperspektiv. Det indebar fordele for såvel bank som kontohaver at kunne udstede en anvisning frem for at skulle betale beløbet kontant. Af stor betydning i den forbindelse var det allerede nævnte samarbejde mellem landets banker om indfrielse af hinandens anvisninger.

Indlånsforretninger 1846-86

Den del af Disconto Kassens arbejdskapital, der blev tilvejebragt gennem indlån i banken, svingede i den undersøgte periode et sted mellem 50 og 75 % af bankens balancesum⁷⁶.

Det var altså en ganske betydelig sum, og som det er vist i det foregående, var langt den største del almindelige indlån, medens folioindskud udgjorde resten.

De almindelige indlån stammede for størstedelens vedkommende fra grupper, som havde enten direkte eller indirekte (sparekasseindskud) relation til landbruget, og en god del af Disconto Kassens indlån stammede derfor fra landet og her især fra to grupper, nemlig gårdejere og diversegruppen.

Det må anses for godtgjort, at banken var medvirkende til at trække passive penge ind i penge kredsløbet, hvor de kunne anvendes i bankens udlånsforretninger.

Udlån

Disconto Kassens udlån bestod som tidligere nævnt af vekseldiskontering, lån mod depot (deponering af f.eks. værdipapirer), konto kurant og i mindre omfang lån mod pant i fast ejendom.

Ovenfor blev det vist, hvilke grupper i samfundet Fyens Disconto Kasses arbejdskapital stammede fra. Indlån blev primært tilvejebragt fra henholdsvis landbruget og personer med bopæl uden for købstæderne samt fra finansielle institutioner, hvis indskud igen for en stor dels vedkommende stammede fra samme grupper som Disconto Kassens ordinære indlån. For aktiekapitalens vedkommende var det lidt anderledes, idet det ganske vist var landbruget, der indbetalte en stor del af denne i 1846/47, men i 1866 var det i højere grad byerhverv som handel og kapital. Også i folioindskudene stammede især fra byerhvervene.

Fyens Disconto Kasse.

Odense, den *1 Juli* 1861

Ved Afslutningen af Deres Folium den 30. Juni d. A. viste
 denne en Saldo Dem tilgode af Rdl. * - 7 8 - β
 hvortil lægges Renter à $2\frac{1}{2}\%$ Rdl. 4 - 1 8 β
 ÷ $1\frac{0}{100}$ Provision - - - 4 - 1 - 8.
 Rdl. 4 - 1 8 β

hvilke *Fine Rigsdaler* *Simask*
Om Skilling til Deres Credit ere fremdragne i ny Regning.

FOR FYENS DISCONTO KASSE.

L. Berghend
 Modtaget *4 Juli 1861*
 for *Helm Petersen*
W. Hansen

Herr *Cancelliraad Helm Petersen*
Causse.

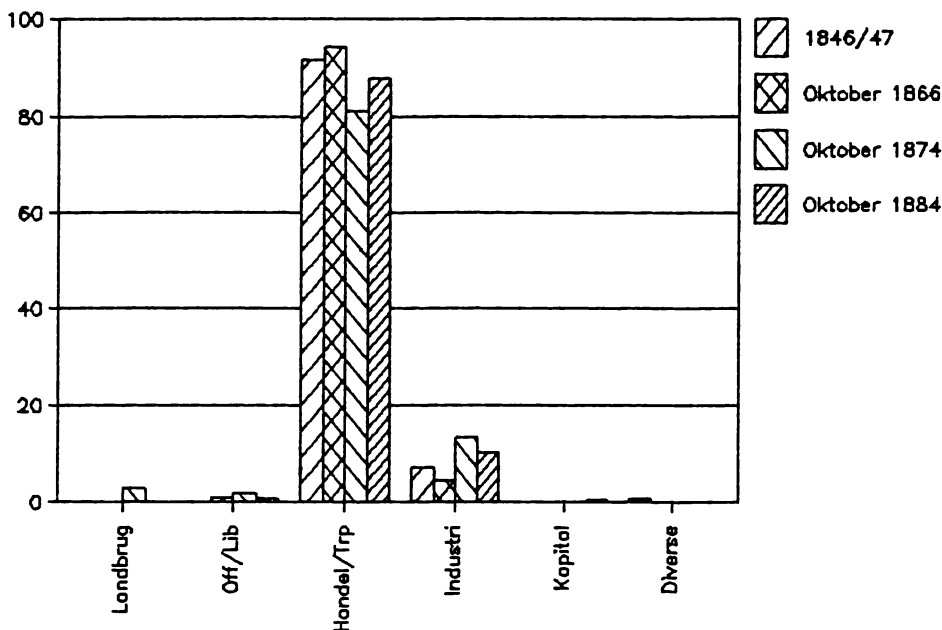
Saldoopgørelsen er for kancelliråd Helm Petersens foliokonto. Helm Petersen var bl.a. repræsentant for Fynske Købstæders Brandforsikrings Forening.

I dette afsnit vil det blive undersøgt hvilke sektorer i økonomien, der nød godt af Disconto Kassens tilvejebragte arbejdskapital. Hovedsigtet er at belyse, hvorvidt banken ved sine ordinære udlån medvirkede til at finansiere industrien i perioden.

*Vekseldiskontering*⁷⁷

Indtil regnskabsåret 1875/76 var diskontering af vekslers, målt på bankens tilgodehavender pr. 30/6, større end bankens øvrige låneformer tilsammen⁷⁸. Herefter var andre udlån større indtil 30/6 1881, hvor efterspørgslen efter andre udlån var meget ringe⁷⁹. Først i 1886 blev andre udlån igen større end vekseldiskonteringen⁸⁰. I figur 3 ses det hvilke grupper, der diskonterede vekslers i Disconto Kassen.

Figur 3: Vekseldiskontering fordelt på sektorer. Procent⁸¹.

Bemærkninger til figur 3 er næsten overflødige. Handelens dominans er aldeles overvældende, hvilket er helt i overensstemmelse med den eksisterende litteraturs opfattelse af vekseldiskonterings rolle⁸².

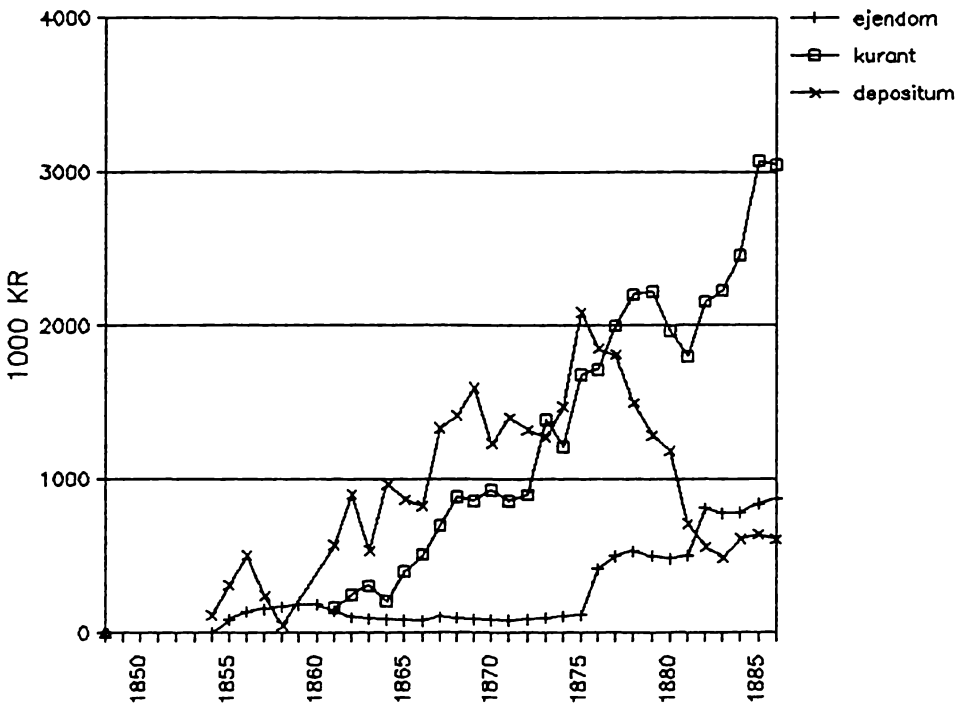
Stigningen i industriens og håndværkets diskontering af vekslers fra 1846 til 1884 er af så beskeden karakter, at der ikke er tale om en strukturel æn-

dring i Diskonto Kassens vekseldiskontering. Dog er der tegn på en stigning i håndværks- og industrigruppens efterspørgsel efter vekseldiskontering.

Andre udlån

Når der ses bort fra kontoen diverse debitorer, optog banken for første gang »andre udlån« blandt sine forretninger i regnskabsåret 1853/54. Ved status i 1854 figurerede lån mod deponerede værdipapirer således i regnskaberne. Året efter, i 1855, havde banken også udlånt penge mod prioritet i fast ejendom, og fra 1860/61 blev tillige konto kurant taget i anvendelse⁸³. Udviklingen i Disconto Kassens »andre udlån« i perioden 1846-86 kan ses i figur 4.

Figur 4: Andre Udlån 1848-86⁸⁴.

Udlån mod prioritet indtager til og med 1875 en beskedne plads i det samlede billede. Kun enkelte år når bankens udestående ved regnskabsårets afslutning over kr. 200.000, hvilket falder godt i tråd med den herskende opfattelse af banker som udbydere af kortfristede lån. Efter introduktionen

af konto kuranten falder lån mod prioritet til et niveau, som før 1875 kun sjældent kommer over kr. 100.000

De kortfristede lån, som bl.a. er lån mod deponerede værdipapirer, udgør da også frem til 1875 en afgørende del af de samlede »andre udlån«. Netop denne låneform var i princippet meget kortfristet, idet den hovedsagelig bestod af diskontering af solaveksler med en løbetid, som for langt den overvejende dels vedkommende var 3 måneder. Indtrykket af låneformen som kortfristet 3 måneders kredit må dog modereres noget. Mere herom senere.

Efter 1875/76 finder der et par vigtige strukturforskydninger sted i bankens »andre udlån«. Konto kurant bliver den vigtigste af låneformerne samtidig med, at lån mod deponerede værdipapirer indleder et kraftigt fald, som først ophører omkring 1883/84.

Lån mod prioritet tager et kraftigt opsving fra 1875/76 og frem til 1881/82, der medfører, at denne låneform fra 1882 er den næstvigtigste blandt »andre udlån«. Det skyldes dog især bogføringstekniske forhold, idet de prioritetsobligationslån, som banken formidlede til jernbanerne, bogførtes som prioritetslån. Det har været stærkt medvirkende til at presse denne udlånsform op.

De stedfundne strukturforskydninger må formentlig ses i lyset af den krise, der sætter ind netop omkring 1875/76. I hvert fald kunne den kraftige nedtrapning af lån mod deponerede værdipapirer se ud som en bevidst ændring fra bankledelsens side med henblik på at mindske risikoen. En anden faktor, som må formodes at have haft afgørende indflydelse, er en ændring i efterspørgslen på kredit. Endelig gjorde særlige forhold sig gældende omkring lån mod depot. Det vil blive diskuteret senere. Selv efter at der er taget højde herfor kan det næppe udelukkes, at man fra bankens side har ændret udlånspolitik, efter at den havde lidt store tab i sidste halvdel af 1870'erne, ligesom konto kurant udlånsformen var bedre egnet til at støtte kriseramte virksomheder. Årsagen til ændringen i udlånspolitikken har i givet fald været et samspil mellem udbuddet og efterspørgslen.

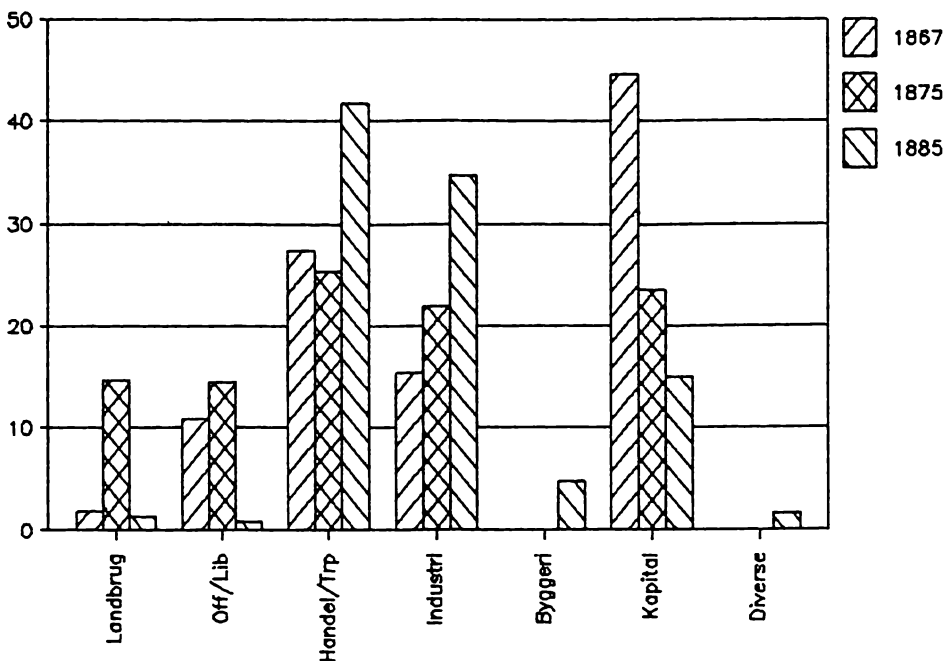
Konto kuranten har ikke lidt under de hårdere vilkår, som satte ind i sidste halvdel af 1870'erne. Tværtimod vokser den støt fra ca. kr. 1,2 mio. i 1875 til 2,2 mio. i 1879. Under den korte højkonjunktur, som Danmark oplevede omkring 1880 til 1881, kan der konstateres et markant fald på ca. 0,5 mio. Da lavkonjunktoren igen sætter ind, stiger konto kuranten til et nyt maksimum på over 3 mio. kroner i 1885. Tidsserien er for kort til, at der kan drages vidtrækkende konklusioner på baggrund af den, men de foreliggende data tyder på, at især konto kuranten har fundet anvendelse til

at støtte virksomheder, som var i likviditetsproblemer eller lignende under lavkonjunkturerne. Det er også Svend Aage Hansens formodning⁸⁵.

Konto Kurant

Industriens låntagning via Disconto Kassens konto kurant steg i perioden fra 1867 til 1885 fra en andel af det samlede udlån på 15 % over 22 % i 1875 til knap 35 % i 1885. Den havde i perioden 1867-85 den største gennemsnitlige vækst pr. år. I fig. 5 herunder ses det, at håndværks- og industrisektorens andel af bankens udlån var stigende over hele perioden, hvorimod kapitalsektorens andel var markant faldende.

Figur 5: Konto Kurant. Fordelt på sektorer 1867, 1875 og 1885. Procent⁸⁷.

Tages der hensyn til de låntagere, der havde to indtægtskilder, hvoraf den ene var industri, var industrien i 1885 den absolut største låntager på konto kurant⁸⁶.

Under alle omstændigheder er det givet, at lån til f.eks. købmænd, der også drev industrivirksomhed, har haft virkning på industrivirksomheden. Enten direkte eller ved, at låneren fik frigjort kapital fra sin købmandsvirksomhed, som så kunne finde anvendelse i industrivirksomheden. Der eksi-

sterer derfor ingen fast afgrænsning i de tilfælde, hvor en låner havde to indtægtskilder.

Lån mod depot

Kortlægningen af Fyens Disconto Kasses udlån mod depot i perioden 1866-85 udviser et besynderligt forhold, som må søges forklaret nærmere. I regnskabsårene 1866/67 og 1874/75 gik henholdsvis 29 og 38 % til kapitalsektoren, og heraf meget store beløb til personer med tilknytning til Disconto Kassen enten gennem direkte ansættelse i denne eller gennem forbindelsen til Privatbanken. Det er derfor overraskende, at kapitalsektorens låntagning i regnskabsåret 1884/85 er så ringe, men forklaringen må sandsynligvis søges hos periodens aktieemissioner.

I 1866 og 1874 emitterede Disconto Kassen selv aktier, og det samme gjorde en del andre virksomheder i perioden. Det er tidligere påvist, at Disconto Kassen finansierede store aktiekøb i sin egen emission i 1866. Det samme fandt sted i 1873 ved emission af aktier i Munke Mølle⁸⁸. I 1874 finansierede Disconto Kassen køb af egne aktier ved emissionen for mindst kr. 175.780⁸⁹.

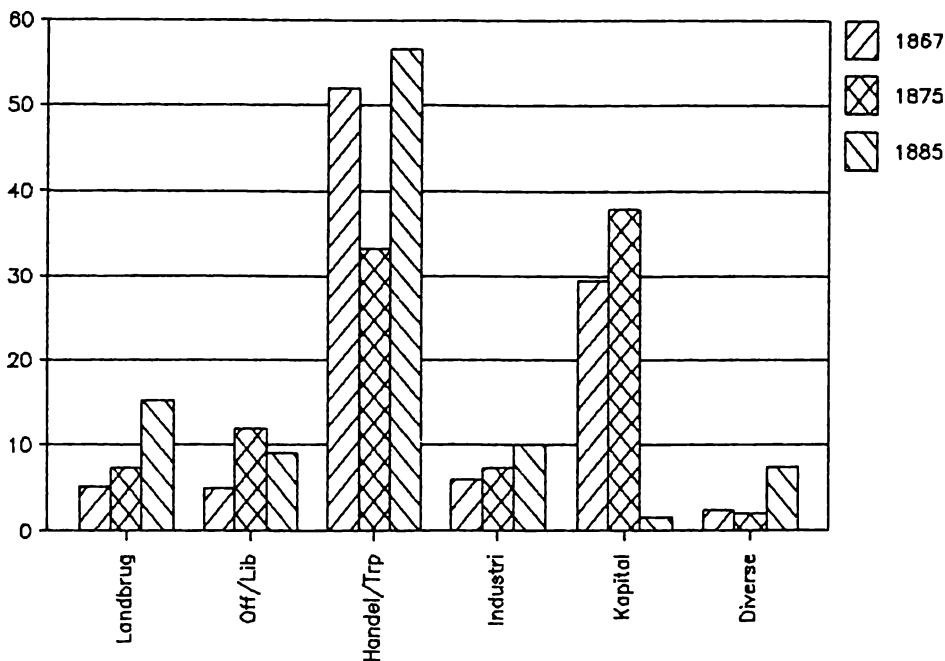
Det forklarer, hvorfor bruttoudlånet i 1866/67 og 1874/75 er større end i 1884/85, hvor det modsatte ellers kunne forventes. I de år, hvor Fyens Disconto Kasse emitterede aktier, svulmede kontoen udlån mod depot op. Det underbygges af følgende uddrag af hovedbøgernes balance på konto for lån mod depot:

Tabel 3. Konto for lån mod depot. Balance 30/6 de pgl. år. Kr.⁹⁰

År	Beløb
1865	871.170
1866	829.670
1867	1.328.818
1873	1.269.436
1874	1.467.600
1875	2.088.954

Der ses betydelige stigninger i udlånet i regnskabsår, hvor emissionerne fandt sted. Dette indtryk forstærkes ved behandling af bruttoudlånene, idet forlængelser af lånene forøger den udlånte sum med en faktor 4⁹¹.

Når der ses bort fra udlånet til kapitalsektoren, der altså påvirkes af sær-

Fig. 6: Lån mod depot 1866/67, 1874/75 og 1884/85, sektorer. Procent⁹²

lige forhold, står det klart, at handelssektoren var den markant største låntager ved denne udlånsform.

Industriens andel steg fra 6 til 10 % i perioden. Det var en beskedent udvikling, der endda skal fortolkes med forsigtighed p.g.a. en stor manglergruppe. Selv om der fandt en stigning sted, var denne låneform i hvert fald ikke særlig attraktiv for industrien. Figur 6 herunder viser udviklingen for de forskellige sektorer.

Landbruget derimod benyttede i stigende grad denne låneform og fordoblede sin andel af låntagningen i perioden 1866-85. At udgangspunktet var lavt, gør nok denne udvikling mere markant, end den reelt var, men tendensen må siges at være klar.

Et vigtigt forhold ved denne låneform var, at lånene, der typisk foregik ved, at banken diskonterede en solaveksel, ofte blev forlænget flere gange

Illustration på modsatte side:

Dette brev fra C. F. Tietgen, direktør i Privatbanken i København, til bankdirektør L. Bierfreund tilbyder en saldoafregning i form af statsobligationer til en foreslået kurs. Brevet tyder på, at ingen af bankdirektørerne havde glemt, at bag finansvirksomhed ligger købmandsskabet med dets handelsmuligheder.

PRIVATBANKEN I KIÖBENHAVN, d. 4 Juli 1862.

Da det for vore Indsigelse er dem overbevist
 at forre Skuffeniveau for ikke affgjort
 i det gamle Regnskabsaar, vil de tilbyde
 dem Gælden i Form af
 100000 af 4te Knydning til 97te for
 alle Aenskerhænge, som de kan modtage
 efter Commissions, eller best os selv dem
 igennem, dog ikke gennem med det Løven for
 Lynde Skuld.

Vi søge derfor skrive Ordre til 98 her,
 og det er mig en anden fremme med
 dem som vi hore. —

Med hven
 J. Frøberg

H. L. Wiipend.

og derved ikke længere havde karakter af kortfristede lån. Mindst to lån blev forlænget i mere end 10 år, og adskillige andre varede mindst 1 til halvandet år⁹³.

Lån mod prioritet

Fyens Disconto Kasses udlån mod prioritet var meget begrænsede. Kun de år, hvor banken formidlede prioritetslån for jernbanerne, steg udlånet over 100.000 pr. år⁹⁴.

Det er ikke overraskende, at bankens prioritetslån var af ringe omfang, men bekræfter blot den hidtidige opfattelse af, at bankerne ikke i særlig grad ydede langfristede lån. Det er også tidligere konstateret for Disconto Kassens vedkommende i en undersøgelse af industriens finansiering i Odense⁹⁵.

Det ringe udlån mod prioritet vanskeliggør bæredygtige konklusioner vedrørende låntagernes fordeling på sektorer. I de tre undersøgte regnskabsår er der i alt ydet 6 prioritetslån til et samlet beløb af kr. 135.506.

Lånene blev i 1866/67 ydet til G. Lotze med kr. 8.500 og til købmand Th. Pagh med kr. 19.200. Lotze var apoteker, men havde også en kemisk fabrik. I 1874/75 var låneren Jernstøberiet Hüttemeier og Svendsen med kr. 26.806, og i 1884/85 var det købmændene P. K. Bang og J. Weeke med henholdsvis kr. 35.000 og kr. 16.000 og Bryggeriet Langeland med kr. 30.000⁹⁶.

De få prioritetslån, som Disconto Kassen ydede, gik til såvel handel som industri, men derimod ikke til landbruget, i hvert fald ikke i de undersøgte år. Landbrugerne har formentlig benyttet sparekasser og kreditforeninger ved behov for langfristede lån. Disconto Kassens ringe udlån mod prioritet antyder, at også handelen og industrien benyttede sparekasser og kreditforeninger⁹⁷.

Udlånsforretninger 1846-86

Disconto Kassens udlån i perioden 1886 kan deles op i to hovedgrupper, nemlig vekseliskontering på den ene side og andre udlån på den anden. Vekseliskontering var kortfristet kredit, sædvanligvis 3 måneder eller derunder, og var som hovedregel knyttet til handelstransaktioner. I hele den undersøgte periode var handelen den gruppe, der lagde beslag på langt den største del af bankens vekseliskontering. Den eneste anden gruppe af betydning var industrien, der i perioden viser en svag stigning. Den kortfristede vekselkredit var derfor af nogen betydning for industrien, og den var stigende i perioden, men der er på intet tidspunkt tale om et gennembrud i denne kreditform for industrien.

Den anden hovedgruppe udviser et mere nuanceret billede. I perioden frem til første halvdel af 1870'erne er udlån mod depot den dominerende

form, men derefter overtager konto kuranten denne rolle, og ved periodens slutning er det den markant største udlånsform i andre udlån. Udlån mod prioritet spiller derimod kun en ringe rolle i den undersøgte periode, men de lån, der blev undersøgt, viser, at såvel handelen som industrien nød godt af denne udlånsform. Udlån mod prioritet må på den baggrund antages at være ydet af især sparekasser og kreditforeninger. Måske har Disconto Kassen været villig til at yde lån mod 2. og 3. prioritet, hvilket sparekasserne og kreditforeningerne ikke gjorde⁹⁸.

Udlån mod depot fandt især anvendelse til at finansiere handelsgruppen, men også en stor gruppe af personer tilknyttet kapitalsektoren gjorde udstrakt brug af denne kreditform i den periode, hvor der fandt aktieemissioner sted. Bl.a. blev en ganske betydelig del af Disconto Kassens egne emissioner i 1866 og 1874 finansieret på den måde, men også Munke Mølle Klædefabriks emission blev for en stor dels vedkommende finansieret gennem Disconto Kassens udlån mod depot. Det kan ikke udelukkes, at også øvrige industrivirksomheders aktieemissioner i perioden 1871-75 blev finansieret på samme måde. De øvrige grupper som landbrug, offentlige/liberale erhverv og industri gjorde også brug af denne låneform, og industriens andel var igennem hele perioden stigende for at slutte på 10 %. Et vigtigt forhold i den sammenhæng er, at denne låneform, der principielt var kortfristet i lighed med vekseldiskonteringen, i praksis viste sig at være i det mindste af medium varighed. Således var en løbetid på halvandet år ikke ualmindelig.

Den vigtigste låneform for industrien var konto kurant. Ved periodens udgang var industrien den næststørste låntager med ca. 35 % af det samlede udlån. Dertil kommer, at en del andre låntagere ud over deres primære erhverv også havde produktionsvirksomhed. Deres lånoptagning må også være kommet produktionssiden til gode, direkte eller indirekte. Tages der hensyn hertil, er det tænkeligt, at omkring 50 % af Disconto Kassens udlån på konto kurant ved periodens udgang gik til industrivirksomheder.

Den hidtidige forsknings antagelse, at især kassekreditten var af betydning for industriens låntagning i bankerne, er hermed bekræftet. Blot bør opfattelsen af, at den først får betydning for industrien fra omkring 1890, nok modereres.

En god del af bankens ordinære udlån til industrien blev i øvrigt givet til virksomheder, som banken havde været med til at stifte gennem aktieemission m.m.

Konklusion

I det foregående er det vist, at Disconto Kassen skaffede sine midler gen-

nem dels aktiekapital og opsparet indtjening og dels gennem indlån og folioindskud. Medens aktiekapitalen i begyndelsen var den vigtigste kilde til bankens arbejdskapital, ændredes dette hurtigt, og indlånenes rolle blev mindst lige så vigtig.

Kilderne til bankens kapital var klart skiftende for de forskellige typer, idet landbrugs- og handelssektoren i 1846/47 og handels- og kapitalsektoren i 1866 indbetalte størstedelen af den risikovillige kapital – aktiekapitalen, medens indlån i hele perioden overvejende kom fra landbrugssektoren, gårdejere såvel som den ringere stillede landbefolkning.

Gennem en finansiel innovation lykkedes det Disconto Kassen at forøge sine virkemidler, idet banken ved indførelsen af foliokonti i 1860 tiltrak nye indskud fra især erhvervslivet i byerne.

Også på aktivsiden var Disconto Kassen aktiv i produktudvikling, idet banken samtidig med indførelsen af foliokonti kunne introducere konto kurrenten. I praksis viste denne kontoform sig at svare til kassekredit, der ellers ifølge den hidtidige forskning først blev introduceret i 1870'erne og først vandt indpas som finansieringskilde for industrien fra omkring 1890.

Selv om også bankens øvrige udlånsformer som vekseldiskontering, lån mod depot og lån mod prioritet blev anvendt af industrien, var det først og fremmest konto kurrenten, der viste sig nyttig. Allerede i 1867 gik således over 15 % af udlånet på konto kurrent til industrien, og i 1885 var denne andel steget til ca. 35 %. Tages der hensyn til f.eks. handlende, der også havde produktionsvirksomhed, var industriens andel i 1885 nærmere de 50 %.

På den baggrund må det anses for godt gjort, at i hvert fald Fyens Disconto Kasse alene gennem sine ordinære bankforretninger var af større betydning for industriens finansiering end hidtil antaget. Banken var som finansielt mellemed aktivt medvirkende til at overføre midler fra sektorer i økonomien med overskud (landbrug og handel) til en sektor med kapitalbehov (industrien).

Dertil kommer, at banken via sin fondsportefølje og emissionsvirksomhed også virkede som direkte investor i industrien, ligesom den var aktiv i udviklingen af infrastrukturen gennem store aktiebeholdninger i jernbaner og telegrafelskaber⁹⁹.

I hvor stor udstrækning de ovenstående resultater kan udstrækkes til også at gælde for landets øvrige provinsbanker er usikkert. Det vil næppe være forkert at foreslå en skelnen mellem de store og små provinsbanker, hvor der skelnes mellem, hvorvidt de var placeret i et område med relativt megen eller ringe industri.

Formentlig vil resultater som de her fremlagte være at finde i f.eks. Ål-

borg og Århus, medens de helt små provinsbanker næppe i så høj grad har været engageret i industriens finansiering.

Et andet vigtigt spørgsmål er naturligvis, i hvilket omfang industrien også blev finansieret af andre kilder og via egenfinansiering. Det spørgsmål kan kun besvares ved undersøgelser på virksomhedsniveau.

Før det bliver muligt at opstille generelle synteser med henblik på bankernes rolle i industrialiseringen, må der således foretages langt flere undersøgelser på det mikroøkonomiske plan. Indtil det sker kan det i det mindste konstateres, at Fyens Disconto Kasse i midten af sidste århundrede gik i spidsen for provinsbankerne i landet og gennemførte finansielle innovationer på såvel ind- som udlånssiden. Det var innovationer, der i overensstemmelse med Schumpeters teori fik betydning for erhvervslivet og herunder også i betydelig grad for industrien.

Gerschenkrons teori om statens fremtrædende rolle i ekstremt tilbagestående lande synes derimod ikke at have gyldighed for Danmarks vedkommende. I Danmark spillede bankvæsenet nok alligevel en større rolle, men det hænger måske sammen med den industristruktur med mange små virksomheder, som landet også i dag er præget af?

Noter

Denne artikel bygger for en stor dels vedkommende på mit speciale »Fyens Disconto Kasse 1846-1886. En undersøgelse af bankens kreditformidling, med særligt henblik på industriens finansiering«. (Odense Universitet, 1989). Specialet er tilgængeligt via Odense Universitetsbibliotek. For metodiske og kildemæssige overvejelser har det af pladshensyn ofte været nødvendigt at henvise til specialet.

1. Erik Rasmussen: Kurantbankens oprettelse. I: Historisk Tidsskrift, 11. rk, 3 1950-52 s. 137-75; Erik Rasmussen: Kurantbankens forhold til staten 1737-73. (Kbh., 1955); Knud Erik Svendsen: Dansk Pengehistorie bd. 1, s. 1-131. (Kbh., 1968); Søren Meyer Hansen: Kurantbankens forhold til det københavnske erhvervsliv 1736-1756. (Upubl. speciale, KU 1986).
2. Octroy for Nationalbanken i Kjøbenhavn paa 90 aar. (Kbh., 1818) § 2 og 4. Svend Aage Hansen: Dansk Pengehistorie bd. 1, s. 209-12.
3. Svend Aage Hansen: Dansk pengehistorie bd. 1 s. 221; Dorrit Ree: Vore første provinsbanker s. 181. I: Festskrift i anledning af 25 års dagen for oprettelsen af Socialøkonomisk Samfund. (Kbh., 1925).
4. Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750. (Kbh., 1967) s. 252-53. Sv. aa. Hansen: Dansk Pengehistorie bd. 1 s. 220-21 og 248-50.
5. Sv. Aa. Hansen: Dansk Pengehistorie bd. 1 s. 251.
6. Thalbitzer: Fyens Disconto Kasse 1846-1946. (Odense, 1946) s. 27-31.
7. Hansen, Sv. Aa.: Early Industrialization in Denmark. (Kbh. 1970), s. 40-41 og Ree, Dorrit: Vore første ..., s. 187 s. 192.
8. Se f.eks. Johansen, H. Chr.: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense. I Erhvervshistorisk Årbog s. 7-20, 1983.
9. Olsen, Erling: Danmarks økonomiske ..., s. 254. Dvs. Danmarks første private forretningsbank, idet Kurantbanken og Nationalbanken strengt taget begge var private og i kraft af seddeludstedelsen også kreditskabende.

10. Statistiske Undersøgelser nr. 24: Kreditmarkedsstatistik, (Kbh. 1969), s. 110-113.
11. Hansen, Sv. Aa.: *Early ...*, s. 40 og 44. Dansk pengehistorie, bind 1, s. 292-93. Dog er det værd at bemærke, at f.eks. Fyens Diskonto Kasse allerede i 1860 indførte konto-kuranten, der i praksis må betegnes som en kassekredit, idet kontoen kunne gå i såvel debit som kredit.
12. Hansen, Sv. Aa.: *Early ... s. 40 og 45 samt Dansk Pengehistorie* s. 311, 335 og 353-54.
13. Kreditmarkedsstatistik s. 106-07.
14. Se bl.a. Nielsen, Peter Bøgh: *Aspects of Industrial Financing in Denmark 1840-1915*. I: *Scandinavian Economic History Review*, vol. 31:2, 1983 s. 79-108.
Hansen, Sv. Aa.: *Early Industrialization in Denmark*. Hansen, Sv.Aa.: *Kreditformer og industriel vækst i Danmark*. I: Blom G. A. (ed.): *Utviklingen av kreditt og kredittinstitusjoner i de nordiske lande ca. 1850-1914*. (Trondheim, 1978). Hyldtoft, Ole: *Københavns industrialisering 1840-1914*. (Herning, 1984).
15. Schumpeter, J.A.: *The Theory of Economic Development. An Inquiry into the Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle*. (Cambr. Mass., 1934. Opr. udgivet på tysk i 1912).
16. Gerschenkron, A.: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. (Cambr. Mass., 1962).
17. David S. Landes: *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. (Cambridge, 1969), s. 205-10. Barry Supple: *The State and the Industrial Revolution 1700-1914*, s. 351. I: *The Fontana Economic History of Europe*. (1973) s. 301-53. Michael Collins: *Money and Banking in the UK: A History*. (London, 1988) s. 114-17.
18. Rondo Cameron (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. (Oxford, 1967) s. 11 og 52-54; M. Collins: *Money and Banking in the UK: A History*. s. 112-117; Naomi R. Lamoreaux: *Banks, Kinship and Economic Development: The New England Case*, s. 664. I: *Journal of Economic History* vol. XLVI, Sept. 1986. No. 3, s. 647-668.
19. Rostow, W.W.: *The Stages of Economic Growth*, 2. ed. (Cambr., 1971).
20. Herhjemme er Schumpeters teori forsøgt efterprøvet af Birgit Nüchel Thomsen: *Industrielle foretagere på Tuborg 1873-1885. Kilder og studier*. (København, 1980) Også Ole Hyldtoft: *Københavns industrialisering ... har i sit arbejde ladet sig inspirere af Schumpeters teori, især dog med hensyn til spørgsmålet om lange bølger i økonomien*. I en nylig artikel har Kersti Ullenhag bl.a. underkastet Schumpeters teori en afestning på virksomhedsniveau. (*Scandinavian Economic History Review* nr. 2 1988, s. 68-81: *Firms under Expansion A Theoretical Model and Its Application*.) I en kort artikel har Rondo Cameron behandlet bankmanden som foretager: *The Banker as Entrepreneur*. I: *Explorations in Entrepreneurial History*. Vol. 1 s. 50-55. (Richmond, Ind. 1963-64). En oversigt over økonomisk teoris opfattelse af foretagerens rolle findes i Jørgen Ravn Elkjær: *Entreprenør og foretageren i økonomisk teori*. I: *Nationaløkonomisk Tidsskrift* bd. 126 nr. 1, 1988. s. 96-111.
Gerschenkron-hypotesen er bl.a. søgt afestet af Steven Barsby: *Economic Backwardness and the Characteristics of Development*. I: *Journal of Economic History* XXIX, Sept. 1969, s. 449-72 og David F. Good: *Backwardness and the Role of Banking in Nineteenth-Century European Industrialization*. I: *Journal of Economic History* XXXIII, Dec. 1973, s. 845-50. Begge forfattere konstaterer, at hypotesen ikke entydigt kan bekræftes og at den iøvrigt er svært operationaliserbar.
I et nyt og meget omfattende engelsk bankhistorisk værk konstaterer Michael Collins, at Gerschenkron-hypotesen trænger til nogen nuancerende vedrørende de engelske bankers bidrag til industrialiseringen. (Michael Collins: *Money and Banking in the UK: A History*. (London, 1988) s. 114-17). Også Cameron anfører, at Gerschenkron-hypotesen er vanskelig at operere med, men at den omvendt har været til stor inspiration for økonomiske historikere. (*Banking and Economic Development ... s. 9-25*).
W. W. Rostow's teori om den økonomiske væksts faser er ligeledes blevet kritiseret fra mange sider. En gennemgang af den findes i G. Viby Mogensen: *Historie og økonomi* (Kbh., 1987) s. 77-87. Sidstnævnte giver iøvrigt en god diskussion af forholdet mellem økonomisk teori og historie og farer forbundet med såvel at bruge, som ikke bruge den økonomiske teori i den økonomisk historiske forskning.
21. Cameron, R. (ed.): *Banking in the Early Stages ...*, s. 1.
Fisher, D. og Thurman, W.N.: *Sweden's Financial Sophistication in the Nineteenth Century: An*

- Appraisal. I: Journal of Economic History vol. XLIX no. 3 Sept. 1989, s. 621-34 konkluderer, ved anvendelse af økonometri, at for Sveriges vedkommende var væksten i banksektoren betinget af den generelle økonomiske vækst - ikke omvendt.
22. Cameron: Banking in the Early ... s. 290-91.
 23. Cameron, R. (ed.): Banking and Economic Development. Some Lessons of History. (New York, 1972) s. 25.
 24. Hansen, Sv. Aa.: Early Industrialization ... s. 64.
 25. Cohn, E.: Privatbanken i København gennem 100 år, bd. 1. (Kbh., 1957) s. 76-77. og Hansen, Sv. Aa.: Pengevæsen og kredit 1813-1860. (Odense, 1960) s. 122-23.
 26. *Fyens Stiftstidende*, d. 6. og 12. april 1846.
 27. Hansen, Sv. Aa.: Pengevæsen og kredit ... s. 181-82 samt Thalbitzer: *Fyens Disconto Kasse* ... s. 22.
 28. Provisorisk regulativ for Disconto, Amortisations- og Laane instituttet for Fyen, stk. 2. Følgeblad til *Fyens Stiftstidende* no. 5 1847. Bilag til Carl Thalbitzer: *Fyens Disconto Kasse 1846-1946*.
 29. *Fyens Stiftstidende* d. 30/8 1886 nr. 200.
 30. Thalbitzer, Carl: *Fyens Disconto Kasse* ... s. 46-47; Cohn, Einar: Privatbanken gennem 100 år ... 131-32.
 31. *Fyens Stiftstidende* 31/7 1860 no. 198 og 22/7 1861 no. 195.
 32. Per H. Hansen: *Fyens Disconto Kasse 1846-1886* ... s. 55-58; Flemming Mikkelsen: Industrielle foretagere i Odense omkring 1870. I: *Erhvervshistorisk Årbog* 30, 1980 s. 62-136.
 33. *Dagbladet* d. 10/8 1859 nr. 183. *Fyens Stiftstidende* d. 10/8 og 11/8 1859 nr. 213 og 214. Cohn, E.: Privatbanken ... s. 131 og 309.
 34. Thalbitzer: *Fyens Disconto Kasse* ... s. 47.
 35. *Dagbladet* d. 10/8 1859, nr. 183.
 36. *Fyens Stiftstidende* d. 3/8 1855 nr. 198, 9/8 1855, nr. 203 og 13/8 nr. 207.
 37. PB: Forhandlingsprotokol nr. 1. Mødet d. 1/12 1859. »Fyens Disconto Kasses Love, vedtaget på ekstraordinært repræsentantskabsmøde d. 1/12 1859« §§ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 17, 29, 30 og 31. Dog blev det ikke besluttet, at forretningsføreren (i *Fyens Disconto Kasse* kaldt adm. direktør) ikke måtte have anden borgerlig næring. Til gengæld måtte den pågældende ikke diskontere egne eller af ham underskrevne vekslers. Denne lille ændring skyldes givetvis, at Bierfreund, der blev valgt til adm. direktør, selv drev anden borgerlig næring.
 38. PB: Forhandlingsprotokol nr. 2. Mødet den 5. januar 1874: »Love for *Fyens Disconto Kasse*, vedtagne på generalforsamlingen 5. januar 1874« § 9.
 39. De tilhører en type, der går under betegnelsen »investment banking« (am.), »Merchant Banking« (eng.) eller på dansk, emissionsforretninger. I dag bruger de store danske banker det amerikanske eller engelske udtryk som betegnelse for deres emissionsafdelinger. Skillelinien går mellem forretninger, hvis indtjening stammer fra rentemarginalen, dvs. forskellen mellem ind- og udlånsrenten og forretninger, hvor indtjeningen stammer fra kursgevinster, provision m.m. For en redegørelse for *Fyens Disconto Kasses* emissionsforretninger henvises til Per H. Hansen: *Fyens Disconto Kasse 1846-86*, s. 55-85.
 40. Dog med den forskel, at den indskudte aktiekapital ikke kan trækkes ud i dårlige tider.
 41. Desværre er det ikke muligt, at finde oplysninger vedr. bankens sidste aktieemission i 1874. Det drejede sig om den hidtil største emission i bankens historie, nemlig 1 million rdl. I Per H. Hansen: *Fyens Disconto Kasse 1846-86* ... s. 36-40 påvises det, at 1874 emissionen fandt sted p.g.a. Bierfreunds ønske om at styrke bankens engagement i emissionsforretninger.
 42. Jul. Schovelin: *Fyens Disconto Kasse 1846-1921*. (Odense, 1921) s. 60.
 43. PB: Forhandlingsprotokol nr. 1, mødet den 12. november 1846.
 44. *Ibid.*, samt Schovelin: *Fyens* ... s. 60.
 45. Erhvervsarkivet, herefter EA: *Kassebog 1846-48*. Konto for Litra Ba. Herudover blev der i juni 1847 overført rdl. 12.360 fra Litra Bb og Bc til Litra Ba. I hele perioden 15/12 1846 til 30/6 1847 udgjorde det beløb, der overførtes fra Litra Bb og Bc til Ba ialt rdl. 18.000. Kontantaktiekapitalen udgjorde altså ved udgangen af første regnskabsår ialt rdl. 118.000. Se EA: *Memorial 1846-49* s. 13, 16 og 17. PB: *Hovedbog* nr. 1, kontantaktie konto.

46. EA: Kassebog 1846-48, d. 30/6 1847, 6/11 1847, 1/1 1848, 3/4 1848, 1/8 1848. Foliobog 1846-1852 folio 33 og 39. Blomberg, Aage Fasmer: Fåborg bys historie bd. 2, 1750-1914, s. 282. Allerede da vekslerne blev fornyet anden gang, den 6/11 1847, blev aktierne deponeret i banken, hvilket der var brug for, idet banken ved fallitten havde et tilgodehavende på rbd. 17.000.
47. Hansen, Per H.: En undersøgelse af Fyens Disconto Kasses rolle i formidlingen af kredit i perioden 15/12 1846 til 30/6 1847. s. 13.
48. EA: Kassebog 1846-48, konto for Litra Ba og Memorial 1846-49. Provinsbanken, Odense, herefter PB: Hovedbog nr. 1, Kontantaktiekonto. Hansen, Per H.: Fyens Disconto Kasse 1846-86 ... s. 31-33. Procenterne er beregnet på grundlag af rbd. 115.515 lig med 80 % af den samlede aktiekapital. Således er kun aktiebeløb på \geq rbd. 400 medregnet for litra Ba og beløb på \geq rbd. 100 for litra Bb og Bc. Dette skyldes, at hensigten var at belyse de større aktionærers indbetalinger fordelt på sektorer. Selv om de sidste 20 % skulle fordele sig anderledes end de registrerede, skønnes forskellen ikke at være så markant, at den kan forrykke tabellens resultat.
49. Hansen, Per: Fyens Disconto Kasse 1846-1886 ... s. 31-33. Schovelin: Fyens Disconto Kasse, s. 63.
50. Fyens Stiftstidende d. 15/11 1866.
51. Schovelin, J.: Fyens Disconto Kasse ... s. 89.
52. Statistiske Undersøgelser nr. 24, Kreditmarksstatistik ... s. 8.
53. Statistiske undersøgelser nr. 24 ... s. 8. Schovelin, Julius: Fyens Disconto Kasse ... s. 123.
54. PB: Aktietegningsprotokol 1866. EA: Kassebog nr. 25 og 26, »Nye Acite Conto«. Memorial 1865-67, p. 285-86, 292, 299, 304, 306. Journal okt. 1866 – juni 1868, p. 36-37 51-53, 56, 63, 67, 82, 97, 115, 122, 163, 182, 209, 279 og 282. Per H. Hansen: Fyens Disconto Kasse 1846-86 ... s. 33-36.
- Beløbet var som nævnt rdl. 487.500, hvoraf rdl. 72.200 ikke har kunnet henføres til erhverv. Manglergruppen indtager således en ret fremtrædende plads med 15 % af det samlede beløb. I gruppen indgår rdl. 67.000 som blev tegnet i Privatbanken, og som det ikke har været muligt at fremskaffe oplysninger om. Beløbet blev tegnet i 3 dele, 2 á rdl. 22.000 og 1 á rdl. 23.000. EA: Brevkopibog 7/11 1865 til 8/2 1867, s. 306. Iflg. Fuldmægtig, Peter Bøegh, Ph. D. Danmarks Statistik er der heller ikke i Privatbanken bevaret materiale, som kan belyse hvem, der købte aktierne.
55. Cohn: Privatbanken ... bd. 1, s. 329-30. EA: Kassebog nr. 25, Nye Actie Conto d. 6/12 1866. Brevkopibog 7/11 1865-8/2 1867, s. 297, brev af 6/12 1866 til C. F. Tietgen. Samme, s. 296-97, brev af 6/12 1866 til Privatbanken. Brevkopibog 9/2 1867-27/2 1868, s. 95-87 breve af 13/3 1867 til C. F. Tietgen, Halberstadt og Mannheimer og D. B. Adler.
56. Flere år senere blev Bierfreund faktisk kritiseret for at have udbudt aktierne til for lav kurs. På en ekstraordinær generalforsamling den 5/1 1874, indkaldt med henblik på revision af lovene, hævdede lærer Hansen, at 1866 emissionen var udstedt til for lav kurs. På den baggrund modsatte han sig en passus i det nye forslag til love, som gav direktionen ret til at fastsætte kursen ved fremtidige emissioner. Ifølge Hansen skulle kursen fastsættes af generalforsamlingen. Overtegningen i 1866 skyldtes, mente han, alene den lave kurs. Bierfreund afviste kritikken som grundløs. Kursen for Fyens Disconto Kasses aktier var i efteråret 1866 ca. 120.
- Allerede en måned efter emissionen fremsendte banken for rdl. 15.000 af de nye aktier til Privatbanken, som den bad denne »-- disponere over såfremt der måtte vise sig købere til en kurs ikke under 120, hvortil her igår er solgt et større parti.« (UB1: Fyens Stiftstidende d. 6/1 1874 nr. 4. Cohn, E.: Privatbanken ... s. 217 og EA: Brevkopibog 8/11 1865-8/2 1867 s. 306).
57. Lauridsen, Finn H. (red.): Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg i 1866, s. 59. I: Erhvervshistorisk Årbog 1956, s. 51-62.
58. EA: Kassebog nr. 25, d. 6/12 1866, Nye Actie Conto og Conto for Cambio København. Brevkopibog 7/11 1865-8/2 1867, s. 297, brev af 6/12 1866 til C. F. Tietgen. Samme, s. 296-97, brev af 6/12 1866 til Privatbanken. Brevkopibog 9/2 1867-27/2 1868, s. 95-97 breve af 13/3 1867 til C. F. Tietgen, Halberstadt og Mannheimer og D. B. Adler.
59. Ganske vist begyndte omlægningen af landbruget til animalsk produktion først for alvor fra 1870'erne, men i nogen grad må den være startet før. Se Olesen, Peter Th.: Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850. I: Bol og By 2. række, 1, 1977, s. 11-36.
60. Det spiller naturligvis også ind, at der er kommet en ny sektor ind i billedet, nemlig kapitalsektoren.

Det forrykker den procentuelle fordeling. Det er imidlertid ikke nok til at forklare så stort et fald i forhold til 1846.

61. Dog med den modifikation, at de fleste aktiekøbere fra kapitalsektoren var privatpersoner og ikke institutioner.
62. Eksemplet er ikke enestående. Se f.eks. N. Lamoreaux: *Banks, Kinship and Economic Development ...*; C. P. Kindleberger: *A Financial History of Western Europe*. (London, 1984) s. 201-2 og Michael Collins: *The Business of Banking: English Bank Balance Sheets, 1840-80*. I: *Business History* vol. 26, nr. 1 March 1984, s. 43-56.
63. Schovelin, Jul.: *Fyens Disconto Kasse ... Bilag. Kreditmarkedsstatistik*, s. 8.
64. De metodiske overvejelser omkring konsekvensen heraf findes nærmere beskrevet i Per H. Hansen: *Fyens Disconto Kasse 1846-86 ...* s. 27-30 og 135-36. Stikprøverne er udtaget som systematiske stikprøver.
65. PB: Forhandlingsprotokol nr. 1, repræsentantskabsmødet den 15/3 1847.
66. Se note 67 og 71.
67. 1846/47: EA: *Deposita 1846-53*, nr. 1, indskud for perioden 15/12 1846-30/6 1847: *Rescontribøger: 1861-74, 1861-75, 1865-66, 1866-67*. 1875: *Rescontribøger 1861-74, 1866-67, 1868-70, 1870-75, 1873-75*. 1885: *Rescontribøger 1875-87, 1875-92, 1876-91, 1878-92, 1881-90, 1884-92*.

Bemærk, at denne og de følgende figurers angivelse »Industri« dækker såvel industri som håndværk.

Enkelte tendenser i figur 1 må formodes at være fremkommet som et resultat af en skævvridning som følge af stikprøven. Det gælder for handels- og transportsektorens andel af indlånene i 1875 og kapitalsektorens og i nogen grad håndværks- og industrigruppens andel i 1885. Dog er der ingen tvivl om, at især kapitalsektorens andel i 1885 er udtryk for en reel udvikling. I takt med fremkomsten af sparekasser og forsikringselskaber øges disses anbringelse af likviditetsoverskud i banker. Blot er kapitalsektorens andel i stikprøven blevet overrepræsenteret. Se Per H. Hansen: *Fyens Disconto Kasse 1846-86 ...* s. 45-47.

Det samlede indlån var i 1846/47 kr. 129.500, 1867 kr. 3.277.230, 1875 4.209.426 og i 1885 kr. 3.751.130. Til beløbet i 1885 kom dog kr. 2.009.408, som var deponeret på indlånsbeviser af sparekasser fra Odense, Bogense, Assens, Svendborg og Kerteminde samt af nogle få enkeltpersoner. Sidstnævnte beløb er ikke medtaget i opgørelsen. Hansen, Per H.: *En undersøgelse ...* s. 13-14. UB1: *Fyens Stiftstidende* nr. 195, d. 6/8 1867, nr. 218, d. 27/8 1875 og nr. 219, d. 31/8 1885. EA: *Rescontro 1881-1900*, *Beviser*, s. 510, 515, 526, 527, 530, 541, 549, 580, 595 og 597.

68. Winding, Kjeld: *Det danske Kapitalmarked*. (Kbh., 1958) s. 315-16.
69. Hansen, Sv. Aa.: *Dansk Pengehistorie*, s. 295 og 335-36. Bisgaard, H.L.: *Danmarks Sparekasser*, s. 87-101.

Bestræbelser for at skaffe indlån har altid været af største vigtighed for bankerne, idet størrelsen af indlånene sætter grænserne for bankens aktiviteter. I 1875 søgte discontokassen at skaffe nye midler ved at tilbyde finansministeriet, at modtage indbetalinger fra offentlige kasser i provinsen. Bierfreund skrev bl.a.:

»Efter at vi gennem en otteogtyveårig virksomhed have efterhånden koncentreret den væsentligste del af Fyens pengeomsætninger hos os, og da der under finanslovsforslagernes behandling oftere er blevet udtalt ønsket om at indbetalingerne fra de offentlige kasser i provinserne, kunde ske igennem de der virkende bankinstitutioner, tillade vi os herved at tilbyde vore tjenester i så henseende. Vi ere således villige til at modtage indbetalinger her, for atter igennem Privatbanken i København at indbetale beløbene i finanshovedkassen. Medens vi ikke ved dette vort tilbud kunne tilsigte nogen som helst direkte fordel have vi kun til hensigt derved at bidrage til at lette provinsens pengeomsætning, hvorved formentlig også statens tarv snarere vil blive fremmet. Ligesom vi allerede er midtpunktet for de fleste offentlige institutioners pengeomsætninger heri provinsen, således har den Jydsk Fyenske Jernbane alt i flere år benyttet os til at modtage dens beholdninger, for atter at indbetale samme i finanshovedkassen.« (EA: *Kopibog 20/4-22/9 1875*, s. 288 4/6 1875).

70. Perregaard, H.P.: *Udlåns- og indlånsrente i Fyens Disconto Kasse 1848-75*.
71. Knudsen, Hans: *Fyens Stifts Sparekasse 1831-1931*, s. 81. EA: *Deposita 1866-98*. Diverse konti for

- sparekasser. F.eks. Fyens Stifts Sparekasse, Nyborg Sparekasse, Assens Sparekasse, Bogense Sparekasse og Kerteminde Sparekasse.
72. Hansen, Sv. Aa.: Pengevæsen og kredit, s. 169-70. Clemmensen, Niels: Sparekassebevægelsen i Danmark 1810-1914. (Kbh., 1985), s. 26 og 62.
73. PB: Forhandlingsprotokol nr. 1, mødet d. 1/12 1859.
74. Fyens Stiftstidende nr. 195, d. 6/8 1867; nr. 218, d. 27/8 1875 og nr. 219, d. 31/8 1885.
75. EA: Foliobøger 1860-67 og 1868-72. Medens balancen på folio pr. 30/6 1867 ifølge bankens årsregnskab er kr. 140.036, har det kun været muligt at finde og registrere indeståender på ialt kr. 121.488. De resterende konti kan muligvis findes i Foliobog 1846-52, som er i så dårlig stand, at den ikke har kunnet benyttes. Der er ikke grund til at formode, at det manglende materiale skulle have nogen tendens, hvorfor det foreliggende resultat må skønnes at være repræsentativt.
- EA: Foliobog 1868-72, Foliobog 1873-79 og Foliokladde 1870-77. Ved status pr. 1/7 1875 var balancen kr. 311.052 (PB: Hovedbog nr. 3, Foliokonto). Der er registreret kr. 310.051. Forskellen kan evt. udgøres af tillagt rente. EA: Foliobog nr. 4, 1879-85, Foliobog nr. 5, 1884-88 og Foliokladde 1878-87. Pr. 1/7 1885 var saldoen kr. 244.845. Der er registreret kr. 241.479. Forskellen skyldes formentlig rente. (Per H. Hansen: Fyens Disconto Kasse 1846-86 og Fyens Stiftstidende d. 30/8 1886, nr. 200).
76. Kreditmarkedsstatistik s. 8.
77. Discontokassens vekseliskontering er undersøgt 4 gange i perioden 1846-86, nemlig i hhv. 1846/47, oktober 1866, oktober 1874 og oktober 1885. Vekseliskonteringen udviklede sig hurtigt til en omfattende forretning. Hver dag diskonterede banken vekslere i et omfang, der gør det uoverkommeligt at registrere samtlige diskonterede vekslere for de pågældende regnskabsår. I stedet har jeg registreret samtlige diskonterede vekslere for oktober måned 1866, 1874 og 1884. Oktober måned er valgt ud fra den betragtning, at vekseliskonteringen i den måned må antages i særlig grad at være rettet mod handelen p.g.a. sæsonbetonede udsving. Således skete f.eks. handelen med huder og skind samt smør især i hhv. oktober/november og juni/oktober. Hensigten har været at sikre, at industriens andel af vekseliskontering ikke skulle blive tildelt for stor vægt, hvilket måske kunne være sket ved at vælge en måned, hvor handelen lå relativt stille. For 1846/47 er samtlige bankens vekseliskonteringer registreret.
78. Kreditmarkedsstatistik, s. 8.
79. Året bragte da også discontokassens største tilgodehavende nogensinde hos korrespondenter. (PB: Hovedbog nr. 1, 2, 3 og 4 konti for korrespondenter. Bierfreund udtalte på bankens generalforsamling: »Penge er der nok af.« (UB1: Fyens Stiftstidende nr. 209, d. 26/8 1881).
80. Kreditmarkedsstatistik s. 8.
81. EA: Kassebog nr. 1, Cambio konti; nr. 25, Cambio konti, oktober 1866; nr. 46, Cambio konti, oktober 1874; nr. 80, Cambio konti oktober 1884. I 1846/47 var beløbet kr. 1.102.900, hvoraf kr. 61.704, ikke har kunnet identificeres med hensyn til erhverv, i oktober 1866 hhv. kr. 1.300.116 og 125.484, i oktober 1874 hhv. kr. 1.505.844 og 246.228 og i oktober 1884 2.548.349 og 857.488. Den del af de diskonterede beløb, der ikke har kunnet henføres til erhverv er således stærkt stigende gennem perioden. Under forudsætning af, at disse beløb ikke fordeler sig markant anderledes, forrykker tilstedeværelsen af manglergruppen ikke undersøgelsens resultat. For en diskussion af dette problem se Per H. Hansen: Fyens Disconto Kasse 1846-86 ... s. 29-30, 114-18.
82. Se note 14.
83. PB: Hovedbog nr. 1, de respektive konti. I Pengevæsen og kredit 1813-1860 anfører Sv. Aa. Hansen, at Vejle Bank indførte Konto Kurant i 1861 og dermed var den første bank, der indførte denne låneform. Fyens Disconto Kasse startede Konto Kurant 1860.
84. PB: Hovedbog nr. 1, 2, 3 og 4. Balancen de pgl. år for de respektive konti.
85. Sv. Aa. Hansen: Kreditformer og industriel vækst ... s. 15; Sv. Aa. Hansen: Dansk Pengehistorie ... s. 340.
86. Per H. Hansen: Fyens Disconto Kasse 1846-86 ... 102-7. Handelens stærkt forøgede andel i 1885 skyldes én enkelt låntager, der retteligen bør henregnes til industri, nemlig ægeksporthønen

Otto Smith med en debit på kr. 245.774. I Jørgen Burchardt: Provsindustri. (1984) henregnes Otto Smith til industri.

87. EA: Conto Courant 1860-75, Foliobog nr. 3 1871-79, Konto Kurant 1881-85, konto kurant 1882-87 og konto kurant 1885-87. Foliobog nr. 3 er reelt en konto kurantbog.

Desværre mangler en konto kurant bog, som må have indeholdt en del konti for 1874/75 og 1884/85. Derfor har det ikke været muligt at registrere alle konti. Som kompensation herfor har jeg registreret kontohaveres sidst opgjorte balance, hvis de ikke har figureret i de tilgængelige konto kurant bøger, der dækker hhv. 30/6 1875 og 30/6 1885. Figur 6 må derfor tages med nogle forbehold, men er det bedste bud på discontokassens udlån på konto kurant for de pgl. datoer.

I 1867 er der registreret kr. 633.256 med en manglergrupe på kr. 14.410, i 1875 kr. 1.147.341 med en manglergrupe på kr. 17.434 og i 1885 kr. 2.342.940 med en manglergrupe på kr. 103.731. Der er uoverensstemmelser mellem disse beløb og discontokassens statusopgørelser. Således opgiver banken sine udestående beløb på konto kurant til kr. 623.472, kr. 1.108.647 (1/7 1875, medens figur 6 er opgjort for 1/1 1875) og kr. 2.746.230 for hhv. 1867, 1875 og 1885. (Fyens Stiftstidende 6/8 1867, nr. 195, 27/8 1875, nr. 218 og 31/8 1885, nr. 219. For en fuld redegørelse for problemerne med disse kilder henvises til Per H. Hansen: *Fyens Disconto Kasse 1846-1886 ... s. 99-107.*

Bemærk iøvrigt, at konto kurant konti også kunne gå i kredit, men det typiske var, at den benyttes som lånekonto.

88. EA: Recipissegang nr. 4, 1871-76, recipisse nr. 1918-26.
89. EA: Recipissegang 1871-76, nr. 4, datoerne 25/11, 27/11, 30/11, 4/12, 5/12, 7/12, 8/12, 9/12, 10/12 og 11/12 1874.
90. PB: Hovedbog nr. 2 og 3, konto for lån mod depot. Faldet i lån mod depot, der sætter ind efter 1875/76 skyldes naturligvis ikke alene det her omtalte forhold, men må også være udtryk for den allerede omtalte omlægning af udlånsstrukturen.
91. Under forudsætning af en løbetid på 3 mdr.
92. EA: Kassebog nr. 24, Kassebog nr. 25 27/8 1866-7/1 1867, Kassebog nr. 26, 8/1-16/6 1867 og Kassebog nr. 27, 15/6 1867-16/11 1867 og Recipissegang 1865-71, mrk. 521-1503. Kassebog nr. 45, Kassebog nr. 46, Kassebog nr. 47, Kassebog nr. 48 og Recipissegang nr. 4, 1871-76. Kassebog nr. 79, Kassebog nr. 80, Kassebog nr. 81, Kassebog nr. 82, Kassebog nr. 83 og Recipissegang 1881-87, Mrk. A nr. 6.
93. I regnskabsåret 1866/67 blev der ydet lån til et beløb af kr. 3.194.562 brutto og heraf var kr. 1.978.960 forlængelse af allerede løbende lån. For 1875 var de tilsvarende beløb hhv. kr. 5.756.432 og kr. 4.657.121 og for 1885 kr. 2.294.373 og 1.809.543. (Per H. Hansen: *Fyens Disconto Kasse 1846-86 ... s. 107-14.*
94. PB: Hovedbog nr. 1, 2, 3 og 4 konto for Lån mod prioritet.
95. Holm, Rune: Aspekter af industriens finansiering i Odense 1870-75 og 1897-1906 s. 142-209.
96. EA: Memorial 1865-67, d. 11/12 1866, s. 304. Kassebog nr. 45 1/6-4/9 1874, s. 125., Kassebog nr. 80, d. 2/12 1884, s. 348. Kassebog nr. 83, d. 30/6 1885, s. 145. Memorial 1884-85, d. 30/6 1885, s. 434. Konto for Lån mod Prioritet.
97. Holm, Rune: Aspekter af industriens finansiering i Odense 1870-75 og 1897-1906 s. 149-155. Hansen, Sv. Aa.: *Early Industrialization ... s. 52-58.*
98. I brev til G. Lotze, Odense af 10/12 1874, skriver Bierfreund, at banken accepterer, at rykke ned for et lån, som Lotze ønsker at optage i Fyens Stifts Sparekasse. Bierfreund anfører dog, at det er imod gældende regler. (EA: Brevkopibog 22/10 1874-20/4 1875, s. 270).
99. Per H. Hansen: *Fyens Disconto Kasse 1846-1886 ... s. 59-85.* Schovelin: *Fyens Disconto Kasse 1846-1921 ... s. 100.* R. Willerslev: *Studier i dansk industrihistorie 1850-80.* (Kbh. 1952) s. 219-33 og R. Willerslev: *Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning. I: Erhvervshistorisk Årbog nr. 8, 1956 s. 7-50.*

Store selskaber og samfundet

Om samfundsansvarlighed i amerikansk selskabsret: En komparativ studie

AF INGER DÜBECK

Har store virksomheder forpligtelser ud over at opfylde sine taktiske og strategiske mål? Skal de også udvise moralsk ansvarlighed over for det omgivende samfund, som de har så mange relationer til? Om denne samfundsansvarlighed i amerikansk ret skriver her docent, dr. jr. Inger Dübeck, idet hun sammenligner med danske samt visse europæiske, herunder EF-retlige forhold, hvor miljøinteresser ikke altid prioriteres højere end privatøkonomiske interesser.

Indledning og problemstilling

»Systemet har en anden moral som gruppe end folk har som individer. Den tillader systemet at producere ineffektive og farlige produkter, at optræde diktatorisk og uretfærdigt, at betale bestikkelse ... og at gribe ind i de demokratiske beslutningsprocesser ved ulovlige politiske bidrag«.

Så stærkt udtrykte en af General Motors' ledere sig i 1979¹.

Igennem 1970'erne og 1980'erne har man i amerikansk selskabsretlig teori drøftet spørgsmålet om de store selskaber, koncernerne, har »social responsibility« en særlig samfundsansvarlighed, eller om de bør holde sig udelukkende til de umiddelbare og direkte virksomhedsformål med profitmaximering i en krævende markedsøkonomi.

Den følgende analyse af amerikansk retsopfattelse vedrørende den specielle selskabsansvarlighed prætenderer ikke at være fuldstændig, men forsøger at indkredse, hvad der synes at gælde på et retsområde uden klare regler, men med klare modstridende tendenser i teorien. Problemstillingen søges i sidste afsnit overført til danske forhold, skønt dansk selskabsret endnu savner en tilsvarende bredere debat om selskabernes samfundsansvarlighed.

Debatten er ikke ny i U.S.A., men har fulgt selskabsretten i dens udvikling fra industrialismens gennembrud og frem til i dag. Det er måske ikke forbavsende, at de samfundsmæssige hensyn bliver taget mere alvorligt i et land, hvor de store selskaber har så betydelig indflydelse på samfundsökonomien. En beslutning om, hvor en virksomhed skal ligge, hvilket miljøbeskyttelsesudstyr, der skal installeres, hvilke varer, der skal produceres, hvad prisen skal være, om der skal indbygges sikkerhedsforanstaltninger i produkterne og så fremdeles, har voldsom betydning for det omgivende samfund, og sådanne beslutninger træffes af ledelsen uden offentlighedens indblanding – også ofte uden aktionærernes. I »New Deal«-perioden (d.v.s. perioden for den sociale og økonomiske politik, der indledtes i 1933 af præsident Roosevelt imod krisen) udkom et selskabsretligt værk, som fortsat nyder respekt: Berle og Means's: »The Modern Corporation and Private Property«, der fremkaldte en ihærdig debat om selskabsledelsens funktioner og forholdet til selskabets ejere².

Også fra selskabsledernes egne rækker er der i de senere år kommet bidrag til diskussionen, og bidrag som går i retning af en erkendelse af, at store selskaber ikke blot må opfylde de taktiske og strategiske formål, men at de har mange relationer til det omgivende samfund herunder en vis moralsk ansvarlighed.

Man er begyndt at stille spørgsmål om de forskellige grupper, der berøres af overtagelser og fusioner³, f.eks. de ansatte, får rimelig behandling, ligesom offentligheden og politikerne er begyndt at interessere sig mere for, om topledere, der tilbyder at købe aktier i egne virksomheder, modtager urimelige fordele eller kommer i interessekonflikt⁴. Man er med andre ord også i forbindelse med overtagelser i gigantklassen begyndt at stille spørgsmål om samfundsmoral.

Den amerikanske økonom Edward S. Herman fra University of Pennsylvania mener, at når en del topledere er begyndt at lægge vægt på selskabernes samfundsmæssige ansvarlighed, skyldes det blandt andet frygt for, at regeringen vil træde til med øgede reguleringer og påbud, hvis erhvervslivet ikke selv tager fat om problemerne⁵.

Der er dog delte meninger om, hvad samfundsansvarligheden omfatter. En tidligere »top-executive« i det multinationale selskab »Quaker Oats«, Kenneth Mason, afviste at sidestille almindelig velgørenhed eller filantropi med »corporate responsibility«⁶. At overholde sikkerhedsregler, kræve sandfærdig annoncering, behandle de ansatte lige er heller ikke samfundsansvarlighed, men blot eksempler på, at selskaber selvfølgelig må overholde lovene ligesom andre. Et selskab kan ikke siges at handle med »social

sense«, hvis det anvender mange midler til at føre retssager for at hindre eller forsinke et påbud til virksomheden om at undlade forurening.

Mange universitetsfolk og topfolk fra erhvervslivet er begyndt at holde fælles symposier for at drøfte de etiske og sociale krav⁷. Men lige som i 1930'erne⁸ bliver fortalerne for en ny samfundsbevidsthed mødt med protest, og den antager karakter af næsten fornærmet modstand, når det gælder de såkaldte »økonomiske jurister«, Chicagoskolen, der undrer sig over, at folk stadig kan få sig til at stille så »antikverede« spørgsmål, når det vigtigste er maximering af rigdommene. De synes netop at indskrænke området for den acceptable sociale ansvarlighed til beslutninger, der udtrykker altruisme og velgørenhed.

Men også repræsentanter for en mere traditionel selskabsretsteori på fremtrædende amerikanske universiteter betragter princippet om samfundsansvarlighed som en døgnflue fra 1970'erne, medmindre der er tale om at stille krav om hensyntagen til de ansatte i særligt kritiske situationer som f.eks. ved overtagelser, der medfører indskrænkninger og nedlæggelse.

Noget af baggrunden for de afvigende opfattelser om selskabsformålet og selskabers ansvarlighed er at søge i de forskellige opfattelser i amerikansk teori af selskabet som »corporation«. Historisk er korporationen blevet sidestillet med privilegiet eller koncessionen, mens »charteret« var det dokument, som beviste bevillingens eksistens. Dette tildeltes ved en lovgivningsakt. Det er ikke længere tilfældet, tilladelsen gives nu rent administrativt. Det har i århundredets første halvdel været drøftet, om man via en forbundslov kunne forbedre de store selskabers »social accountability« (= samfundsansvarlighed) ved at kræve, at bevillingen til at få status som korporation skulle gives af en føderal myndighed. Men det vandt aldrig tilslutning.

Traditionelle jurister definerer normalt selskabs-»charteret« som en kontrakt mellem 1) aktionærene, 2) disse og selskabet og 3) selskabet og staten, mens retsøkonomerne opstiller en særlig teori eller model for studiet af selskaber, nemlig »the nexus of contract« – d.v.s. et netværk af kontrakter. For retsøkonomerne indgår en række individer i dette netværk: arbejdere, leverandører, kapitalejere, forbrugere og andre i det omliggende samfund⁹.

En undersøgelse, som Edward S. Herman har foretaget af praksis, synes at vise en tendens blandt de store selskaber hen imod manglende ansvarlighed i pressede situationer, f.eks. i forbindelse med nedlæggelser. Ejerkontrollerede eller familieejede selskaber i 1970'erne var normalt me-

re lydhøre overfor miljølovgivningen, mens de fleste svigtede på sundhedsområdet (asbest, bilsikkerhed, cigaretannoncering).

Store virksomheder syntes at have opøvet stor mobilitetsevne, d.v.s. evne til at flytte sig geografisk ikke blot for at opnå billigere skat og billigere arbejdskraft men også for at undslippe miljøkrav. De profitmaximerende selskaber tog ikke hensyn til lokalsamfundets problemer, fordi de ikke var retligt forpligtede dertil. Edward S. Herman troede dog, at der langsomt ville vågne en erkendelse af, at der bør udvises hensyn både til det omliggende samfund og medarbejderne, ikke blot ved nedlæggelser, men også ved »relocation decisions«.

Han mente også at finde tegn på, at investorer, der selv er »in business« som banker, forsikringsselskaber og investeringsselskaber, er mindre modtagelige for tanker om samfundshensyn, end investorer, der ikke er erhvervsdrivende som f.eks. universiteter, kirker, fagforeninger, offentlige pensionsfonde og andre fonde. Men denne gruppe investorer havde kun en lille andel af formuen i de store selskaber og derfor kun ringe indflydelse¹⁰.

Begrebet »Corporate Social Responsibility« i amerikansk debat

En blandt flere årsager til debattens til tider noget ophedede, men også diffuse karakter, er nok, at det er svært at gennemskue de forskellige niveauer, hvorpå den bevæger sig. Der er en tilbøjelighed til at tale forbi hinanden, fordi man anskuer problemerne fra hver sin synsvinkel. Hertil kommer, at der hersker stor uklarhed om definitionen på ansvarlighed. Udviser man ansvarlighed, blot man bestræber sig på at følge loven eller kun såfremt man også følger sin samvittighed?

Lovgivningen løser ikke alle sociale problemer. Og selvom loven direkte sigter på løsningen af sådanne, vil de traditionelle retlige kontrolmekanismer ofte vise sig uegnede overfor selskaber, fordi de er beregnet på fysiske personer.

Christopher D. Stone mente, at selskaberne må opstille moralske samvittighedsnormer, fordi love og regler er ufuldstændige og ineffektive. Han udformede et skema over selskabernes forskellige sociale roller, inden for hvilke de bør lade samvittigheden komme til orde: som samfundsborgere, producenter, arbejdsgivere, managers, investeringsobjekter, naboer, konkurrenter og »social designers«, d.v.s. med hensyn til livsstil og livskvalitet¹¹.

En del af diskussionen udspiller sig omkring følgende to spørgsmål: Skal selskabsledelsen udtrykkeligt tage samfundsmæssige hensyn i forbindelse

med vigtige beslutninger eller skal den træffe sine beslutninger alene ud fra hensynet til investorerne? Denne diskussion har været ført uden at modsætningerne kunne mødes. Men profitmaksimerende beslutninger må også tage højde for risikoen for offentlige indgreb, hvis en rimelighedsgrænse overskrides. Endvidere må maksimeringen bygge på et langsigtet perspektiv, der åbner mulighed for hensyntagen til sociale faktorer.

Andre drøftelser har koncentreret sig om spørgsmålet, om de interesser, der ligge bag styringen af store selskaber, skal styrkes. Nogle foreslår indførelse af repræsentanter fra regeringen, arbejderne, forbrugerne etc. i direktionen, mens andre blot ønsker forbedrede demokratiske processer i selskabsstrukturen. Disse spørgsmål har en sammenhæng med ønsker om øget åbenhed eller offentlighed¹².

En tredje diskussion har ligeledes forbindelse med spørgsmålet om åbenhed eller afsløring af skjulte handlinger. Den opstod efter mange sager både hjemme og i udlandet om bestiktelser og ulovlige betalinger for at opnå oversøiske kontrakter samt om ulovlige bidrag til politiske kampagner.

Afsløringerne førte i 1970'erne til fornyede krav om samfundsmæssig ansvarlighed. Men man begyndte også at se mere kritisk på direktørernes rolle, og der opstod ønsker om bedre kontrolmekanismer til at sikre, at ledelsens adfærd var i overensstemmelse med retlige og moralske principper. I 1980'erne er managementadfærd atter kommet i søgelyset. For at modvirke kritik har nogle selskaber indsat neutrale eller uafhængige direktører i ledelsen og har i det hele lagt vægt på afklaring af direktørernes ansvar¹³.

Diskussionen om den samfundsmæssige ansvarlighed kunne friste til den opfattelse, at der i U.S.A. ikke gælder udtrykkelige eller almindelige regler om selskabers og selskabsledelsers ansvar på de hidtil mest typiske områder for denne ansvarlighed, f.eks. produktsikkerhed, forurening og økologiske forhold. Men det er bestemt ikke tilfældet. Sundheds- og miljølovgivningen udvides og skærpes løbende¹⁴.

En fornuftig selskabsledelse kender sit ansvar både efter almindelige principper om skadegørende handlinger (for egne og for andres handlinger og undladelser) og det mulige kriminelle og civile ansvar efter de nævnte love. Men problemet om samfundsansvarets placering i selskabet (generalforsamlingen) eller i selskabsledelsen vil blive mere indgående behandlet i det følgende.

Selskabsledelsens almindelige pligter

Direktørers forpligtelser over for selskabet er i U.S.A. for en væsentlig del baseret på common law-principper, det gælder således omsorgspligten »duty of care« og loyalitetspligten, »duty of loyalty«, som forbyder transaktioner i direktørens egen interesse på selskabets bekostning. Men også føderal- og enkeltstatslovgivning er vigtige kilder til belysning af direktørens retsstilling¹⁵.

Kravet om loyalitet antages at indebære, at direktøren skal handle i god tro og ikke må tillade personlige interesser at komme i konflikt med virksomhedens og aktionærernes interesser.

Pligten til omhu og forsigtighed kræver, at han optræder som en »bonus pater«-direktør, når han varetager selskabets affærer. Direktøren ifalder selvfølgelig ansvar for forsømmelser og fejl af enhver art, men han er også underlagt en særlig »Business Judgment Rule« (= det gode forretnings-skøn i selskabets bedste interesse), der kan siges at være en præcisering af »duty of care«.

Men »Business Judgement Rule« medfører, at hvis en transaktion, som ellers ville have vundet bifald som klog og fornuftig, alligevel viser sig at slå fejl, da skal direktøren ikke ifalde ansvar. Reglen går således ud på, at man ikke bør kunne sagsøge en direktør for handlinger foretaget i god tro og i hæderlig forfølgelse af legitime formål for selskabet¹⁶.

Blandt de øvrige forpligtelser kan nævnes doktrinen om »corporate opportunity«, »at give kejseren, hvad kejserens er og til den bedst mulige pris«. Direktøren må ikke skaffe sig selv en hemmelig fortjeneste i forbindelse med selskabstransaktioner, ved unfair konkurrence med selskabet eller ved personligt at indgå i en gunstig forretning, som ellers tilkommer selskabet. Doktrinen medfører i praksis ofte en retlig vurdering af forretningskik om, hvornår og hvordan det er rimeligt for en direktør at skaffe sig selv fordele, og hvorvidt selskabet i det hele taget havde en interesse i transaktionen¹⁷.

Der er næppe tvivl om, at de almindelige hovedpligter for direktører og ledelse ikke implicerer en almen hensyntagen til sociale eller samfundsmæssige problemer. De særlige principper om redelig forretningskik, »corporate opportunity« og åbenhed viser på den anden side, at man er begyndt at underkaste direktørernes rolle en kritisk vurdering ikke blot ud fra retlige, men også ud fra moralske eller etiske principper. En direktør, som udelukkende tænker i kortsigtede maximeringsbaner eller i sin langsigtede planlægning tilsidesætter ethvert socialt hensyn og derved bibringer virk-

somheden et dårligt image og måske på langt sigt tab, ville sandsynligvis nok kunne anklages for pligtforsømmelser.

Selskabernes eller selskabsledelsernes ansvarlighed¹⁸

Common law-doktrinen om »ultra vires«

Selvom doktrinen om »ultra vires« (= at visse handlinger og deres virkninger overskrider selskabets kompetence eller registrerede formål) i amerikansk selskabsret med hensyn til fastlæggelse af omfanget af selskabsformålet eller selskabets kompetence er af svindende betydning, er den dog stadig belysende for problemstillingen om muligheden for at varetage andre end de umiddelbart profitgivende formål. Oprindeligt var sådanne overskridelser at betragte som ugyldige. Et selskab måtte kun varetage de opgaver, hvortil det var autoriseret. Men ultra vires-handlinger kunne ratificeres af aktionærerne.

Doktrinen er trængt i baggrunden af den nye »multiple purposes«-klausul og andre bestemmelser, der tillader selskaber at engagere sig i enhver lovlig forretning. Sådanne regler er optaget i næsten alle enkeltstaternes lovgivning¹⁹. Men det er dog stadig muligt i det konkrete tilfælde at få indsat en klausul om, at selskabet ikke må indgå i nye eller vovede foretagender.

I forbindelse med spørgsmål om ydelse af velgørende eller politiske bidrag har problemet om anvendelse af ultra vires-doktrinen i nogle enkeltstater været rejst. Tidligere var det ikke indlysende, at virksomheder kunne yde donationer til f.eks. religiøse eller verdslige organisationer. De fleste stater accepterer nu retten til at give gaver, selvom der hersker uenighed om størrelsen i forhold til selskabets indkomst eller formue²⁰.

Man sondrer typisk mellem gaver til etablerede velgørende institutioner som universiteter, hospitaler, Røde Kors, og gaver til organisationer eller fonde, som er afhængige af en direktør eller kontrollende aktionær i giverselskabet. Det synes efterhånden også almindeligt accepteret, at velgørende gaver direkte kan fremme selskabsformålet og derfor burde opfattes som forretnings- snarere end som almissetransaktioner²¹. Den reviderede Model Business Corporation Act (se note 19) har kodificeret reglen om selskabernes fulde beføjelse til at yde velgørende bidrag og andre udlæg eller gaver til fremme af selskabets forretningsvirksomhed og omdømme.

Generelt set rummer både føderale og enkeltstaters love forbud imod selskabers ydelse af bidrag til politiske kandidater til offentlige embeder eller til politiske partier. Men det er ikke forbudt selskaber at »handle politisk«.

Således må de gerne drive *lobbyvirksomhed* til egen fordel, f.eks. ved at ansætte en agent til at arbejde for indførelse af en gunstig lov eller afskaffelse af en ugunstig, blot de overholder visse regler om åbenhed og registrering i forhold til Repræsentanternes Hus og Senatet.

Retspraksis har accepteret direktørers anvendelse af selskabsmidler til politisk uddannelse i lovgivning om selskabets interesser. Endvidere er enkeltstatslove, der forbød visse politisk begrundede udgifter, blevet kendt forfatningsstridige²².

Nogle stater har accepteret, at selskaber bruger penge på at informere aktionærer og kunder om de politiske kandidater, der mest sandsynligt vil arbejde for de fælles selskabsinteresser. Selv penge til kampagner imod en foreslået graderet indkomstskattelov er accepteret i visse stater. Ofte benytter selskaberne sig af muligheden for at oprette specielle fonde til sådanne formål.

Selskaber må normalt ikke købe reklamer i partipublikationer, men selskaber, som leverer mad, kampagnematerialer og serviceydelser til partikonventer, må gerne. Hvis direktøren for telefonselskabet A.T&T har ydet bidrag til et politisk parti i form af undladt opkrævning af gælden for partikonventets telefonforbrug, og en aktionær vil sagsøge ham af denne grund, må denne bevise, at selskabet ydede en gave i form af service med det formål at få indflydelse på valget af en kandidat, ellers taber han sagen²³.

Omkring 80 % af de største selskaber havde i 1972 en Washington-agent eller lobbyist (advokatfirma, PR-institut eller fast konsulent) til at søge indflydelse på lovgivningen vedrørende selskabernes, måske især for at bremse miljø- og sundhedsreguleringerne. Det var heller ikke ualmindeligt, at toplederne selv udøvede lobbyvirksomhed i Washington og lagde pres på politikerne ved at tilbyde bidrag til præsidentkampagner²⁴.

Beslutninger om pensioner, bonus, planer om forkøbsret og andre frysegoder, der tjener legitime forretningsformål, vil normalt kunne betragtes som faldende indenfor selskabsformålet. Tvivl opstår især, hvis der er tale om meget store beløb eller begunstigelse af ledelsen selv. Der kan også opstå tvivl, hvis man af humane grunde vil supplere en tidligere medarbejders beskedne pension. Det samme gælder, hvis selskabet udbetaler bonus til en medarbejder ved årets udgang uden at der foreligger en tidligere aftale herom. Man vil i nogle tilfælde kunne opretholde sådanne ydelser under henvisning til højnelse af medarbejderens moral eller til skabelse af en lykkeligere arbejdskraft.

Hvor der er tale om meget store beløb eller egen-begunstigelse, er domstolene tilbøjelige til at tilsidesætte dispositionen, men næppe af selskabs-

retlige grunde (ultra vires), snarere af kontraktretlige (fravær af »consideration«). Nu er ydelser som pension og tilsvarende goder til såvel nuværende som tidligere ansatte udtrykkeligt accepteret i den reviderede Model Business Corporation Act (3.02 (12))²⁵.

»Corporate Social Responsibility«

Meget omdiskuteret er den såkaldte »corporate social responsibility«, og problemet om den påhviler selskabet (aktionærene) eller ledelsen.

Et selskabs hovedopgave er selvfølgelig først og fremmest at skabe økonomisk overskud og at sikre aktionærene et rimeligt udbytte. Ydelser af velgørende, social og kulturel karakter retfærdiggøres typisk kun, hvis de på kortere eller længere sigt medfører en fordel eller nytte for selskabet. Handlinger, der gør selskabet til »a good citizen«, opfattes af nogle som nyttige for selskabet, skønt de ikke øger selskabets og aktionærernes rigdom. Vurderingen af, hvad der er »nyttigt for selskabet«, tilkommer efter denne opfattelse ikke den professionelle topledelse, men aktionærene, som kan kræve deres del af selskabets overskud brugt på en socialt ansvarligt måde.

Problemet er imidlertid, hvorledes aktionærene eller grupper af disse kan fremføre og kræve en sådan adfærd af ledelsen. Muligheden synes at ligge gemt bl.a. i forbundslovgivningens regler²⁶ om »proxy regulation« d.v.s. de særlige managementfuldmagter i selskaber, der registreres på børsen.

Ledelsen skal sørge for tilstrækkelig information og skaffe den nødvendige tilslutning til sine egne forslag, men kan blive nødt til at medtage aktionærforslag i opregningen af emneområder for driftsaktivitet. Ofte modsætter ledelsen sig aktionærforslag. Efter SEC-reglerne kan forslag afvises, hvis de strider imod lovgivningen, eller hvis de ikke signifikant vedrører virksomhedens funktioner eller formål, eller hvis de nærmest har karakter af en akademisk øvelsesopgave (»moot«).

Det synes som om forslag, der mere har karakter af anbefalinger end af specifikke krav til direktionen, har chance for at blive opretholdt. Mange aktionærforslag vedrører forhold af offentlig eller samfundsmæssig interesse (atomkraftværker, handel med Sydafrika, arabisk handelsboycott af firmaer, der handler med Israel). Selvom nogle forslag afvises, kan man ikke se bort fra deres opdragende effekt i henseende til at gøre topledelsen opmærksom på nogle sammenhænge²⁷.

Efter retspraksis må en aktionær ikke nægtes adgang til at fremsætte forslag om, at overskud skal bruges på en socialt ansvarlig måde²⁸. Efter ret-

tens anvisninger skulle en aktionær kunne kræve indsat forslag inden for følgende områder: produktsikkerhed, industriforureningskontrol, afhjælpning af økologiske problemer, afvisning af produktion af krigsmateriel, eller afhjælpning af fattigdom, racediskrimination eller boligproblemer.

Hvis ledelsen i et selskab nægter at tage hensyn til forslag af denne karakter, kan SEC i forbindelse med vurderingen af forslaget rimelighed også lægge vægt på den lokale enkeltstats selskabsretlige lovgivning. Nogle stater (f.eks. New Jersey og Nebraska)²⁹ har direkte åbnet lovhjælp for selskabers deltagelse i aktiviteter uden hensyn til selskabsnyttens for at fremme »the betterment of social and economic conditions«³⁰.

Krav om social ansvarlighed i forbindelse med en overtagelsessituation er kommet til udtryk i selskabet Control Data Corporations vedtægter, der pålagde direktører i forbindelse med tilbud om overtagelser eller fusioner at tage hensyn til alle relevante faktorer, inkluderende uden begrænsning »the social and economic effects« for de ansatte, kunderne, leverandørerne og andre deltagere i selskabet, herunder datterselskaber, og de lokalsamfund, hvori selskaberne opererede og havde hjemme. På årsmødet i 1978, for hvilket der var fremsat købetilbud, bekræftedes udtrykkeligt denne hensyntagen til social ansvarlighed af hensyn til selskabets fortsatte sundhed.

Cary og Eisenberg tilføjer, at den mere kyniske iagttager bemærkede, at forslag om samfundsansvarlighed blev fremsat for at give den siddende ledelse et ekstra grundlag til at legitimere modstand overfor uønskede »tender offers« (dvs. tilbud til aktionærerne fra en »aggressor« om at overtage deres aktier til en bestemt pris)³¹.

I følge General Motors »Corporation Proxy Statement« fra 1967 skulle direktionen bygge på den opfattelse, at alle slags bidrag tjener virksomheden både ved at opretholde en funktion som »a good corporate citizen« og ved at fremme »good-will«³².

Teoretiske drøftelser: for eller imod samfundsansvarlighed

Debatten har delt de amerikanske retsteoretikere i flere skoler eller retninger. For nogle er selskabers ansvarlighed identisk med direktionens eller ledelsens ansvar, mens andre henfører selskabsansvarligheden til aktionærerne eller generalforsamlingen. Nogle tillægger gaver og velgørende bidrag betydning som udtryk netop for en samfundsmæssig ansvarlighed, mens andre henskyder sådanne bidrag under filantropi. Nogle teoretikere vil friholde direktionens eller ledelsens beslutninger om driftsforhold for

krav om samfundsmoral, mens andre kræver, at også almindelig driftsplanlægning bør tage samfundshensyn³³.

Ingen af disse problemer synes afklaret i teorien, men det bør selvfølgelig erindres, at den i det følgende omtalte litteratur dels er tilkommet i løbet af en vis periode og derfor afspejler forskellige forudsætninger både i retsgrundlaget og i den almindelige samfundsopfattelse, dels repræsenterer et såre begrænset udsnit af den relevante erhvervsretlige og samfundsvidenskabelige litteratur.

Tilhængere af samfundsansvarlighedsideologien

Professor E. Merrick Dodd var nok den første³⁴, der spurgte, om ledelsen havde pligt til at varetage ikke blot aktionærernes, men også de ansattes, konsumenternes og offentlighedens interesser, og om en sådan adfærd, der rummer mulighed for politisk indflydelse, ville være i overensstemmelse med de almindelige ledelsespligter. Selvom den væsentligste opgave for ledelsen må være at varetage aktionærernes private ejendomsinteresser og ikke bruge aktionærernes ejendom til offentlige formål, ville han ikke afvise, at en virksomhed, når den først var en driftig realitet, ville befinde sig i en »business world with certain ethical standards«, som udvikler sig i retning af øget samfundsansvarlighed³⁵.

Bevægelsen for et mere samfundsansvarligt erhvervsliv fra 1970'erne var vendt mod de store eller største selskaber, hvoraf de fleste var multinationale. Derved fik den rent amerikanske bevægelse, der bl.a. talte mange kirkefolk og miljøaktivister, en vis international effekt.

Ledelsen af multinationale selskaber roste sig ofte af at have skabt arbejdspladser både i andre industrilande og i ulandene, men reflekterede ikke nærmere over de mulige negative virkninger for lokalbefolkning og dens økonomi. Man skabte nye behov (eksempelvis for Coca-Cola) i en fattig befolkning, hvis i forvejen svage sundhedsstandard derved forringedes yderligere, og hvis økonomi forværredes ved import af disse drikke³⁶.

Drøftelserne omkring relationerne mellem erhvervslivets store virksomheder og samfundet er bestemt ikke ophørt. I samleværket »Business and Society. Dimensions of Conflict and Cooperation« der udkom i 1987³⁷, har en række repræsentanter fra universiteter og erhvervsliv ydet bidrag af vidt forskelligt indhold om etiske, organisatoriske, strategiske, politiske og andre forhold af væsentlig betydning for forståelsen af de store virksomheders placering i det moderne samfund.

Blandt emnerne drøftes også »Corporate Social Responsibility«, der nu fremtræder i slagordsforkortelse som »CSR«. Kravet om »CSR« påstås at

have gennemløbet flere faser: først 1960'ernes protestbevægelser (om bl.a. forureningsbekæmpelse), der førte til oprettelsen af forskellige beskyttelsesinstitutioner (vedr. sundhedsforhold, produktansvar og miljø).

Dernæst fulgte 1970'ernes krav fra minoritetsgrupperne: fra kvinder om lighed i arbejdsvilkår og løn, fra forbrugere, som ønskede ærlige reklamer og varedeklARATIONER, fra miljøgrupper, der ønskede mere opmærksomhed omkring økologisk produktion og hensyntagen til æstetikken i naturen, og fra ansatte, der krævede medbestemmelse og større sikkerhed på arbejdspladsen. Virksomhederne måtte omstille sig og imødekomme disse tendenser, især på grund af det pres, som formidledes gennem medierne.

Aktionsgrupperne bad ikke om »velgørenhed« eller »gaver til almennyttige formål«, men krævede en ændret holdning blandt topledere. Sådanne krav måtte indgå i virksomhedernes driftsplanlægning og mere overordnede policy.

Hverken den juridiske eller politologiske teori har hidtil formået at opstille klare og detaljerede principper for en samfundsmæssig ansvarlighed, som kunne udmøntes i retsregler. De mange forsøg på at opbygge en lære om denne »CSR«-ansvarlighed er mislykkedes. Virksomhedernes rettesnor hentes stadig fra de traditionelle selskabsretlige teorier og de lige så traditionelle økonomiske modeller om cost-benefit, nytteværdier og utilitaristisk etik³⁸.

Efterhånden som vi nærmer os 1990'erne synes flere og flere teoretikere fra universiteterne, men også praktikere fra de store virksomheder selv, at der bør arbejdes frem imod nogle etiske principper for virksomhederne om fremme, beskyttelse og bevaring af menneskers behov og muligheder for at leve i samfundet. Derfor finder William C. Frederick, at teoretikere og managers må lære at kommunikere meget bedre med hinanden end hidtil og prøve at forstå hinandens synspunkter³⁹.

Den del af samfundsansvarlighedsdebatten, der har omhandlet spørgsmålet om mere demokratiske styringsprocesser internt i virksomhederne med repræsentation fra arbejderne, forbrugerorganisationerne og andre institutioner har som omtalt haft en vis gennemslagskraft på lovgivningen. En del af årsagen hertil skal ses i sammenhæng med skandalesagerne fra 1970'erne. Når hundreder af selskaber kunne give sig af med bestikkelse og lignende ulovligheder, afslørede et stort behov for kontrolmekanismer til sikring af såvel retlige som etiske adfærdsprincipper for ledelserne⁴⁰.

Modstandere af samfundsansvarlighedsideologien

En del røster advarede imod den form for »rhetoric of managerialism«, der resulterer i priser og løn, som saboterer markedsmekanismen og ødelægger ressourcfordelingen. »Social duty« som mål for virksomhederne bør kun ske via »long-term profit maximization«⁴¹.

Fra 1970'erne og fremefter fik Chicago-skolen med Richard A. Posner som en fremtrædende repræsentant for »Law and Economics-bevægelsen« voksende indflydelse på den såkaldte »økonomiske« del af juraen, især kontraktsretten, forsikringsretten og selskabsretten. Posner spurgte i »Economic Analysis of Law« om det er rimeligt, at omkostningerne ved gennemførelse af den sociale ansvarlighed skal bæres af konsumenterne i form af højere priser, og om ikke det var bedre, at selskabernes profitmaximering brugtes til at øge aktionærernes rigdom, så de fik flere ressourcer til at yde politiske bidrag, privat velgørenhed og lignende. For Posner er tanken om lavere profit utænkelig.

Selvom velgørenhed kan retfærdiggøres som image-skabende handlinger, betragtes den ikke som forsvarlig ud fra synspunktet »til samfundets nytte«, men som udslag af blødsødenhed og uansvarlighed. Et andet argument imod inddragelse af samfundsmæssige hensyn er, at lederne af de store selskaber ikke er særlig kvalificerede til at træffe den slags afgørelser⁴².

Til undervisningsbrug udgav Richard A. Posner og Kenneth E. Scott en samling artikler om selskabsretlige emner, der skulle være et moderne modstykke til Berle og Means klassiker. Det er min fornemmelse, at denne antologi ikke vil nå sin hensigt⁴³. Tre af bidragene skulle behandle »The Corporation's Social Responsibility«. Man drøfter forskellige økonomiske modeller og sammenligner samfundsansvarlighed med bødestraf og forureningsbeskatning i henseende til effekten på selskabernes økonomi. Ingen af bidragene bringer væsentligt nyt, men lægger sig fast på synspunktet om samfundsansvarlighed som uforenelig med den fri markedsøkonomi.

Det kan undre, at Richard A. Posner ikke er lige så kritisk overfor anvendelser af selskabsprofiten til politiske bidrag, eftersom det er hans grundopfattelse, at en virksomhedsleder ikke skal prøve det halsbrækkende kunststykke at producere for markedet til den laveste omkostning og samtidig forbedre samfundet. Ved at forsøge at forbedre samfundet gør lederen sig ukaldet til politiker. Posner mener åbenbart ikke, at der skulle ligge politiske motiver bag politiske bidrag⁴⁴.

De få steder, hvor begrebet »social responsibility« overhovedet omtales i gængs amerikansk selskabsret, synes det at henføres til ejerne eller aktionærerne med støtte i den spinkle retspraksis. Forestillinger om, at ledelsen

eller direktionen kan have et etisk ansvar, afvises vel ikke af denne del af teorien, men man afviser en speciel samfundsansvarlighed for ledelsen, selvom i det mindste to stater udtrykkeligt har hjemlet direktionen ret til at tage hensyn til arbejderne, lokalsamfundets og lignende »non-profitmaking interests«.

Et retspolitisk initiativ

Flere retspolitiske initiativer viser, at interessen for problemerne omkring ledelsens etiske holdninger og selskabernes samfundsansvarlighed er usvækket trods 1980'ernes ændrede politiske signaler. The American Law Institute (ALI), som er en uafhængig juristinstitution, har ved flere udkast til principper for den såkaldte »Corporate governance« forsøgt at blande sig i diskussionen⁴⁵.

Man foreslår den bestemmelse indført, at ledelsen vel skal arbejde for selskabets profit og aktionærernes indtægt, og at selskaber, ligesom fysiske personer, skal handle indenfor lovens rammer. Men ledelsen skal kunne tage etiske overvejelser i betragtning, hvis de er *rimelige* og passende for »the responsible conduct of business«. Endelig foreslås den bestemmelse indsat, at selskaber kan yde et *rimeligt* beløb af sine midler til offentlig velfærd, humanitære, uddannelsesmæssige og filantropiske formål.

Forslaget forekommer hverken radikalt eller vidtgående, men i store træk i overensstemmelse med enkeltstatslovgivning og en del af teorien⁴⁶. Forslagsstillerne erkender, at gældende ret på området ikke kan fastslås med fuld præcision, fordi retspraksis stadig er under udvikling, og lovgivningen endnu kun dækker nogle af de relevante områder⁴⁷. Men de hævder, at forslaget er i overensstemmelse med hvad der kan findes belæg for i forskellige retskilder, hvilket forekommer en rigtig vurdering.

ALI håber, at forslaget vil kunne tjene som retningslinier for selskaberne, og man understreger, at det bør være ikke blot en legal rettighed for et selskab, men også i visse relationer en pligt, at forfølge en adfærd, som ikke kan siges at »maximize economic returns«. Formålet med forslaget er her efter ikke blot at give nogle etiske råd og retningslinier, men i det hele at få skabt retsregler på området.

Forslaget tilsigter at være et supplement til de omtalte almindelige regler om direktørers pligter, f.eks. »duty of loyalty« og »duty of care« samt »the Business Judgment Rule« og de standarder, som disse regler opstiller. Men det skulle også støtte aktionærers ønsker om, at et selskab kan varetage andre formål end profitmaximering.

Uanset hvor moderat forslaget forekommer, og hvor tæt på den hold-

ning, som allerede er begyndt at komme til udtryk i spredt lovgivning og retspraksis, måtte forslaget møde modstand. Den kom, bl.a. i skikkelse af en kritisk analyse, der udsendtes fra »The National Legal Center for the Public Interest«⁴⁸. Den er udarbejdet af fremtrædende selskabsretlige jurister fra erhvervsliv og universiteter. Formentlig repræsenterer de en anden politisk opfattelse end ALI-juristerne, fordi de tydeligt tager afstand fra den »ideology«, som forslaget bygger på og ikke blot koncentrerer sig om juridiske eller tekniske fejl og mangler. Man er grundlæggende modstander af indførelse af et nyt sæt regler på et område, hvor der bør herske frihed. Selskaberne bør have frihed til at vedtage egne styringsystemer i overensstemmelse med ændrede behov og de konkurrerende omgivelser.

Store selskabers ansvarlighedsproblemer i dansk ret

Dansk ret kan vistnok karakteriseres som i sammenligning med amerikansk ret måske ikke præget af mere regulering og styring, men af større indflydelse fra faglige organisationer og medarbejdere i henseende til forholdet mellem de store selskaber og samfundet. Det kunne være en del af forklaringen på, at drøftelser som de amerikanske om »social responsibility«, ikke har været så dominerende i dansk selskabs- og erhvervsret. En anden forklaring kunne være, at danske virksomheder havde været dygtigere til selv at opfylde eller imødekomme kravene og dermed havde bremset denne diskussion på forhånd.

Den undersøgelse af Miljøankenævnet, som Ellen Margrethe Basse har foretaget, synes dog at vise, at en drøftelse af disse spørgsmål måske ikke er helt grundløs⁴⁹.

Blandt undersøgelsens resultater er en påvisning af, at miljøkonsekvenser ikke altid prioriteres højere end privatøkonomiske interesser, og at den økonomiske belastning for virksomheder ved et eventuelt indgreb indenfor miljøloven ofte tillægges højere prioritet end hensynet til den »samfundsmæssige nytte«, mens virksomhedsøkonomiske hensyn dog vurderes lavere i f.eks. råstofloven og vandforsyningsloven.

Afhandlingen efterlader det indtryk, at der også i dansk selskabsret er brug for en drøftelse af etik og samfundsansvarlighed hos selskabsledelsen såvel som blandt ejerne eller aktionærerne.

Ellen Margrethe Basse har ikke uden indsigelse fra de berørte medlemmers side påpeget, at ankenævnets medlemmer var tænkt at skulle repræsentere sagkundskab, men at de ofte tillige rent faktisk har været interes-

serepræsentanter med en tæt relation til de berørte organisationer, virksomheder og myndigheder.

I retsordninger som den danske og norske, hvor man har indført offentlig registrering af erhvervsvirksomheder, har man skabt en kilde til oplysninger, som kan være vigtige i forskellige samfundsmæssige sammenhænge, bl.a. om hvem den ansvarlige ejer eller leder af foretagendet er.

En faglig efterkontrol har efter Magnus Aarbakkes opfattelse en betydelig præventiv effekt. Men en forhåndskontrol i form af konsessionsordninger kunne blive et vigtigt kontrollende alternativ for visse særligt risikobehæftede foretagender⁵⁰.

Selskabsretlig regulering: gaver eller driftsomkostning?

I sin artikel om »Beskyttelse af et Aktieselskabs Formål« fra 1946 tog C. L. David udgangspunkt i den da nyligt vedtagne svenske aktielov af 14/9 1944, der skulle træde i kraft i 1948, og som gav generalforsamlingen adgang til at anvende beløb til almennyttige formål m.v. indenfor rimelige grænser, ligesom bestyrelsen hjemledes adgang til at anvende beløb af ringe betydning. Han henviste også til den kendte norske Freia chokoladefabrikssag fra 1922, i hvilken den førstvoterende i den norske højesteret anførte, at »en samfundsopfatning, som efterhaanden er blit almindelig, finder det i stigende grad naturlig og rigtig, at bedriftsselskaber i rimelig udstrekning efter forhold og omstændigheder yder frivillige bidrag til almene formaal ...«.

C. L. Davis synes klart at gå videre end til blot filantropi, og sagen var da også opstået på grund af henlæggelse af midler til en medicinsk forskningsfond. Han talte varmt for en udformning af dansk aktieselskabslovgivning, som tog hensyn til disse synspunkter, således at selskaberne ikke blot fik ret til at yde bidrag til »løsning af almene samfundsspørgsmål ... men at man også har en naturlig pligt til noget sådant«.

C. L. David tænkte bredere end filantropi og gaver og udtrykte en forestilling, som først blev almindelig i den nyere amerikanske teori om selskabers etiske eller sociale ansvarlighed. Men i modsætning til amerikansk ideologi formulerede David en slags moderne naturretlig tanke, når han talte om »en naturlig pligt«⁵¹.

C. L. Davids ønske blev tildels opfyldt med AL § 114, der gav *generalforsamlingen* kompetence til at beslutte, at der af selskabets midler kan ydes gaver til almennyttige eller dermed ligestillede formål efter en rimelighedsvurdering af selskabets økonomi og hensigten med gaven, og *bestyrelsen* adgang til at anvende beløb af i forhold til selskabets økonomiske stilling ringe betydning uden generalforsamlingens indblanding.

§ 114 afspejler retstilstanden under 1930-loven, men har selvstændig betydning ved at fastlægge kompetenceforholdet mellem bestyrelse og generalforsamling. I denne sammenhæng er bestyrelsens indflydelse begrænset til »beløb af ringe betydning«, mens den ellers normalt skal deltage i beslutninger af mere omfattende betydning.

De acceptable formål omfatter efter Betænkning 540/1969 sociale, kulturelle og ideelle formål, forskning udenfor selskabets interesseskære, hjælp i katastrofetilfælde, deltagelse i løsningen af nationale opgaver og lignende.

Gaver fra erhvervsvirksomheder til kunder og forretningsforbindelser af rimeligt omfang betragtes som almindelig driftsudgift, hvis de er ydet af reklamehensyn⁵². Udenfor falder også sociale foranstaltninger til fordel for de i selskabet ansatte funktionærer og arbejdere i modsætning til den amerikanske ideologi. Begrebet »gaver« som brugt i § 114 kan ikke strækkes særlig vidt.

Man er helt på det rene med, »at det i mange tilfælde er vanskeligt at trække en bestemt grænse mellem, hvad der skal anses som gaver til almennyttige formål og forretningsmæssigt betingede dispositioner, som direkte eller indirekte tjener selskabets interesser«⁵³.

Netop denne grænsedragning mellem om bidrag skal opfattes som almindelig driftsomkostning eller som disposition over overskud, styrer som anført en væsentlig del af debatten i U.S.A. Den vil sandsynligvis også nå frem til Danmark, fordi vi har bundet os ret snævert til gavebegrebet og ladet muligheden for andre ydelser af tilsvarende art svæve uden særlig lovhjemmel helt underlagt virksomhedernes forgodtbefindende.

Gaver kan bedre accepteres jo mere de antages at fremme selskabets forretningsmæssige interesser, direkte eller indirekte. Der vil være en glidende overgang mod tilfælde, hvor der ikke længere er tale om gaver, skriver M. H. Andenæs⁵⁴. Der hersker vistnok enighed blandt selskabsretlige teoretikere om, at ydelser til politiske formål kan gives med generalforsamlingens beslutning med simpelt flertal. Et selskab kan tilgodese selv kontroversielle politiske formål f.eks. bevægelser for eller imod EF og NATO samt politiske organisationer eller egentlige partier⁵⁵.

En række dispositioner, der tilsyneladende kun indirekte gavner virksomheden, vil være med til at skabe en »good-will« og et image, som har en væsentlig reklameværdi. Sponsorering for fodbold og zoologiske haver opleves af mange som et positivt træk ved virksomhederne.

I det omfang bidrag til foranstaltninger af social eller samfundsmæssig betydning kan fortolkes som almindelige driftsomkostninger, rykker man væk fra den snævre gaverregel i § 114 og fra kravet om generalforsamlingen

som den kompetente besluttende myndighed. I forhold, der vedrører iværksættelse af reklamekampanjer og forretningsmæssigt begrundet forskning har bestyrelsen »en vidtgående kompetence«⁵⁶. Og i sådanne relationer er bestyrelsen ikke begrænset til »beløb af ringe betydning«.

Grænserne for iværksættelse af foranstaltninger af social eller samfundsmæssig betydning afstikkes af reglerne om ansvar for overholdelse af selskabsformål. Selskabets ledelse må ikke involvere selskabet i aktiviteter, som ikke kan rummes inden for det givne formål, også selv om den pågældende aktivitet ser ud til at være til økonomisk gavn for selskabet.

Formålsangivelsen har betydning ikke blot for den forretningsmæssige aktivitet, men også for anvendelsen af selskabets midler. For eksempel opfattes sponsorkontrakter eller reklamer samt betaling af medlemsskab af bidrag til arbejdsgiversammenslutning eller erhvervsorganisationer som forretningsmæssige aktiviteter.

Direktøren er efter gældende praksis normalt ikke omfattet af de almindelige funktionær- og arbejdsretlige regler. Vedtægterne eller en forretningsorden for direktionen kan også indeholde regler om direktørens ansvar for den daglige ledelse, som er mere detaljerede end AL § 54, jfr. §§ 140, 160 og 161. Det er muligt, at et forslag om mere detaljerede regler om direktøransvaret ville vække modstand, ud fra samme holdning som i U.S.A., at enhver offentlig regulering af den private sektors selvbestemmelser er af det onde.

At ledelsen skal holde sig inden for lovgivningens rammer er selvfølgelig. Ansvar kan tænkes pålagt for at pådrage selskabet risici, som ikke står i rimeligt forhold til selskabets økonomiske eller faglige kapacitet⁵⁷. Måske kan ansvar også ifaldes, hvis ledelsen pådrager det omgivende samfund alvorlige risici, der ikke blot bringer selskabet i miskredit, men også øger udgifter til erstatning eller oprydning m.v.

Ligesom i forslaget fra The American Law Institute (ALI) kunne man forestille sig, at der i vedtægterne indflettedes en bestemmelse om, at ledelsen skal kunne tage etiske overvejelser i betragtning, hvis de er rimelige og passende for en ansvarlig forretningskik. Man kan ydermere henvise til, at reglerne i f.eks. arbejdsmiljølovgivningen, viser, at lovgiver ønsker at ramme »skjult (ubeviselig) skyld« hos arbejdsgiver eller de ansvarlige i et selskab⁵⁸.

Offentligretlig regulering

Tendensen i moderne forvaltningsret er gået i retning af at tage private virksomheders og selskabers betydning for samfundet og for fordelingen af

ressourcerne mere alvorlig end tidligere. Således gælder offentlighedsloven efter § 1, stk. 2 umiddelbart for visse nærmere angivne energiforsyningsvirksomheder, mens der efter § 1 stk. 3 er åbnet mulighed for, at loven kan komme til at gælde for nærmere angivne selskaber, institutioner, foreninger m.v., selvom de ikke umiddelbart kan henregnes til offentlig forvaltning, hvis de ved eller i henhold til lov har fået tillagt beføjelser til at træffe afgørelse på statens eller en kommunes vegne, jfr. forvaltningslovens § 1, stk. 2 og lov om offentlige myndigheders registre §§ 2 og 3.

I forbindelse med såkaldte »privatiseringer« af offentlige institutioner og anstalter burde Folketinget måske lidt mere eksplicit gøre adgangen til overtagelse af funktioner betinget af, at de overtagende virksomhed påtager sig de samme samfundsmæssige forpligtelser, som påhvilede forgængerens som forvaltningsorgan, og sikre sig, at ledelsen er rede til at efterleve principperne for offentlig forvaltning (f.eks. almenlyst og lighed) i højere grad end normalt for private virksomheder. Ydelserne skal jo fortsat stilles til rådighed for alle efter saglige skelnemærker⁵⁹.

Ikke blot er grænsen mellem den private sektor og den offentlige forvaltning som sådan flydende, men også grænsen mellem de mange forskelligartede indretninger af halvoffentlig karakter og de rene private virksomheder er uklar. Denne uklarhed er kendt for overalt i de vesteuropæiske lande at volde vanskeligheder. Sammenblandingen af offentlige og private interesser er eklatant, hvor staten enten ejer alle aktier eller over halvdelen i aktieselskaberne. Inden for energiforsyningen dominerer særformer af selskabsretlig karakter, hvor det offentlige har en væsentlig indflydelse på selskabsledelsen⁶⁰.

Den industrielle udvikling under EF-samarbejdet og væksten i selskabernes størrelse vil øge selskabernes betydning for samfundets økonomi og ressourcer. Den særlige beskyttelseslovgivning om miljøforhold, bebyggelse, råstoffer, vandforsyning, kemiske produkter, levnedsmidler og sundhedsforhold har alle særlige formålsbestemmelser, eller målsætningsregler, der indeholder ideelle overordnede mål. De har karakter af retningslinier for forvaltningsmyndighederne, som skal følge dem under rimelig hensyntagen til, hvad der er økonomisk overkommeligt, og hvad andre samfundshensyn tilsigter. Der skal foretages en samfundsmæssig helhedsvurdering, hvor de ideelle mål realiseres så vidt muligt efter en »cost-effectiveness analyse«⁶¹.

Store selskaber, hvis virke er af særlig betydning for samfundet, burde sidestilles med offentlige myndigheder og have en forpligtelse til på eget

initiativ at tage hensyn til disse »retningslinier« i lovgivningens formålsbestemmelser. Det er ikke en etisk værdig holdning blot at opfylde lovgivningens minimumskrav, så man undgår strafferetligt ansvar.

Samfundsansvarlighed i et europæisk perspektiv

Debatten om samfundsansvarligheden synes at have haft et lidt andet forløb i Europa end her beskrevet vedrørende U.S.A.⁶². Emnet blev aktualiseret i Europa i 1980'erne bl.a. som følge af svigt i markedsøkonomien og en erkendelse af andre end de rent økonomiske værdiers betydning for individ og samfund. Mange meget store virksomheder og deres ledere bragte sig i løbet af 1970'erne på uheldig måde i mediernes søgelys og i konflikt med retssystemet.

Udviklingen i U.S.A. gik i retning af at kræve større hensyntagen til leverandører, forbrugere og arbejdere. Overfor arbejderne blev hjælp til boliger og pensionsforhold nogle af de midler virksomhederne valgte. Hertil kom donationer til forskning, uddannelse og velgørenhed. Alt i alt prægedes den amerikanske holdning af interesse for virksomhedernes eksterne miljø i bred forstand⁶³.

Tysk selskabsret kendte i en tidlig fase til krav om samfundsansvarlighed. Ved aktieselskabsloven af 1937 fik ledelsen tildelt en høj grad af autonomi, men dog under hensyntagen til en såkaldt »Gemeinwohlklausel«, et hensyn til almenvellet, samfundsansvarligheden. Ledelsen, »Vorstand«, skulle herefter styre selskabet i overensstemmelse med de krav som virksomheden, dens arbejdere og folkets og rigets almenvel måtte stille.

Man havde næret visse forventninger til generalklausulen som fortolkningsprincip og vejledning for ledelsen i retning af at opprioritere offentlige i forhold til private interesser. Men som en norm uden sanktioner fik den ingen praktisk betydning, blev blot en moralsk appel. Princippet eksisterer fortsat som stiltiende eller underforstået. Men de forskellige »almennyttelklausuler« i 1930'ernes lovgivning var farvet af den daværende nazistiske ideologi og har derfor ingen reel betydning i dag⁶⁴.

Men det betyder ikke, at problemet omkring virksomhedernes ansvarlighed ikke drøftes. Det er blevet sagt, at udviklingen i Tyskland er gået fra »Gesellschaftsrecht« til »Unternehmensrecht«. Man interesserer sig ikke blot for den nære association af kapitalejere, men i stigende grad for de øvrige interessegrupper, først og fremmest medarbejderne. Hvor man i amerikansk ret udviklede regler om ledelsens pligter, der kunne gennemtvinges via private søgsmål, overlod man i tysk ret til interessegrupper, typisk med-

arbejderrepræsentanter, via internt pres og forhandlinger at kontrollere opfyldelsen af ledelsens lovmæssige pligter⁶⁵.

De nødvendige kontrolprocedurer kan kun fungere, hvis det er muligt at få tilstrækkelig information. Det blev nødvendigt at åbne for oplysninger om arbejdsforhold. Mens større åbenhed overfor aktionærer og kreditorer var forudsat i aktieselskabsloven, krævede Offentlighedsloven fra 1969, at der gives information til en bredere kreds af potentielle investorer, ansatte, fagforeninger, politiske organisationer og almenheden. Ledelsespligten i forhold til dette kontrolsystem omfatter således formuleringen af »den specielle ansvarlighed for såvel eksterne som interne sociale og samfundsmæssige forhold«⁶⁶.

En udløber af nyformuleringen af de selskabsmæssige interesser blev en søgen efter nye informationssystemer. Systemer der mere effektivt kunne sætte virksomhedslederne i stand til hurtigt at reagere på ændrede krav fra den sociale og politiske omverden⁶⁷.

Også i England kan debatten om ansvarlighed føres længere tilbage. I 1890'erne og begyndelsen af dette århundrede drøftedes både spørgsmålet om at give arbejderne adgang til de styrende organer, samt om hvorvidt man burde udpege neutrale deltagere i ledelsen udpeget af offentlige myndigheder. Hensynet til arbejderen vedblev at spille en rolle i debatten igennem 1930'erne og frem til 2. verdenskrig⁶⁸.

Ledelsen fik omkring 1960 selvstændig beslutningsret vedrørende gaver til formål, der direkte eller indirekte tjente virksomhedens forhold (uddannelse, velgørende, sociale og politiske formål samt forskning). I 1970'erne blev det mere almindeligt at direktører, der ville optræde som »good citizens« gav udtryk for, at industrien havde pligter overfor ansatte, forbrugere og nationen såvel som for aktionærerne⁶⁹. Ligesom i Tyskland fik hensynet til arbejdere og ansatte i øvrigt stor indflydelse på udformningen af store engelske virksomheders samfundsmæssige funktioner.

Denne udvikling var ikke uden sammenhæng med de i samme periode udviklede EF-regler om medarbejderrepræsentation. I EØF-traktaten II, Kapitel 2, art. 54, stk. 3, litra g. fastlagdes rådets og kommissionens pligt til i »nødvendigt omfang og med det formål at gøre dem lige byrdefulde« at samordne »de garantier, som kræves i medlemsstaterne af de i art. 58, stk. 2 nævnte selskaber til beskyttelse af såvel selskabsdeltagerne som trediemands interesser«.

Ordet »dem« henviste til »de garantier«, og dermed til den foreskrevne beskyttelse af selskabsdeltagere, kreditorer og andre, der har del i sel-

skabsinteressen, f.eks. medarbejderrepræsentanter og i et vist omfang mere almene samfundsinteresser, forsyningsinteresser m.v.⁷⁰.

Det såkaldte strukturdirektiv, det femte selskabsdirektiv fra 1975, der omhandlede selskabernes struktur og selskabsorganernes beføjelser og pligter, indførte regler om medarbejderrepræsentation. I preambelen pålagdes medlemsstaten pligt til at indføre regler, der sikrer arbejdstagerenes deltagelse i såvel kontrol- som ledelsesorganer, jfr. bekendtgørelse nr. 32 af 12. januar 1989, der på dansk grund nærmere regulerer medarbejderrepræsentanternes retsforhold⁷¹.

De europæiske fællesskaber har siden 1970erne bevidst bestræbt sig på at sikre større social ligevægt og en forbedret livskvalitet. Strukturdirektivet må også ses i denne sammenhæng. Kommissionen udarbejdede i 1975 et såkaldt »Green Paper« (en grønbog), hvori bl.a. denne form for »industrielt demokrati« nærmere udvikledes. Tendensen i retning af at beskytte arbejdstagerenes interesser er fortsat i senere rådsdirektiver⁷².

Også på miljøpolitikens område er en række vedtagelser og direktiver iværksat til forbedring af vand- og luftmiljøet og for at modvirke skadelige virkninger af affald og kemiske stoffer. De mange samfunds- og miljømæssige bestemmelser tvinger medlemsstaterne og disses virksomheder til i vidt omfang at tage hensyn til de uheldige virkninger af deres produktion.

Både disse bestemmelser og de mange tilsvarende om forbrugerebeskyttelse bliver af EF-myndighederne sat i forbindelse med de bærende EF-retlige principper om konkurrenceforvridning og tekniske handelshindringer. Forurenere producerer billigere end den ikke-forurenende og ansvarsbevidste og forvrider derved konkurrenceforholdene.

Inden for området beskyttelse af forbrugernes sikkerhed og sundhed, eksempelvis om konserverings- og tilsætningsstoffer i levnedsmidler, om motorkøretøjer, lægemidler og kosmetiske præparater, er en række direktiver udstedt inden for rammerne af det særlige program til fjernelse af tekniske handelshindringer. Ved at udstikke fælles retningslinier fremmes tilnærmelsen mellem medlemslandenes lovgivning⁷³.

Afslutning

Dagligt præsenteres offentligheden for virksomhedernes engagement i samfundsvigtige opgaver og problemer. Intet tyder på, at spørgsmålet om etisk og social ansvarlighed blot var et udtryk for 1970ernes særlige protestpolitik.

Tendensen blandt danske virksomheder til øgede sammenslutninger, bl.a. for at ruste sig til kapløbet i et europæisk indre marked, kunne meget vel begrunde en analyse af virksomhedsbeslutninger på generalforsamlings- og direktionsplan, selvom den ville forudsætte, at virksomhederne medvirkede på en positiv måde og ikke veg tilbage for »information disclosure«, i forhold til forskerne.

Noter

1. *Edward S. Herman*, *Corporate Control, Corporate Power*, New York 1981, 259 med henvisning til *J. Patrick Wright*, *On a Clear Day One Can See General Motors*, 1979, 164.
2. *Adolf A. Berle and Gardiner C. Means*, 1932. John Kenneth Galbraith har med sit berømte værk »The New Industrial State«, 1967, medvirket til at puste nyt liv i diskussionen om ledelsens forhold til ejeren (»en fjern og ukendt aktionær«); se også »A Sampling of twenty-five Codes of Corporate Conduct: Call for a Renaissance«, by Robert N. Holt, 5 *Directors and Boards*, 1980, 7-17.
3. I aviserne tales for tiden om et »corporate takeover boom« (et overtagelses-boom). Sprogbrugen er ofte ret militant: Agressor-selskaber søger på forskellige måder at få kontrol med andre selskaber. Det jagtede selskab kaldes mål (»target«). »Freeze out« betyder den adfærd, hvorved minoritetsaktionærer presses til (fryses ud) at afhænde deres aktier og på meget gunstige vilkår for de kontrollerende aktionærer. Man bruger sommetider udtrykket »Squeeze-outs« på samme måde som »freeze outs«; men det dækker under alle omstændigheder ubehagelige økonomiske oplevelser for minoriteten.
4. *The New York Times*, 5/12 1988 Robert D. Hershey Jr.: »Congress is moving closer to weighing Boyout Curbs«. Se også *Lucy Smith*, *Kampen på Aksjemarkedet. En rettslig studie av selskapsøvertak og forsvarstiltak*, 1988, 36-44.
5. *Edward S. Herman*: 251.
6. *Kenneth Mason*, *The Multinational Corporation: Central Institution of Our Age*, i: *Corporations and the Common Good*, ed. Robert B. Dickie and Leroy S. Ronner, 1986.
7. Se f.eks. 2. *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy*, 1987, der gengiver oplæggene fra et symposium om »Corporate Social Responsibility«; *John H. Bryan Jr.*, *The Corporation and the Executive in the Community*, *Columbia Business Law Review*, 1987, 695-703.
8. *E. Merrick Dodd*, *For Whom Are Corporate Managers Trustees?*, 45 *Harvard Law Review*, 1932, 1145.
9. *Robert W. Hamilton*, *The Law of Corporations*, 1987, s-6.
10. *Edward S. Herman*, 255-56, 259-63.
11. *Christopher D. Stone*, *Where The Law Ends. The Social Control of Corporate Behavior*, 1975, 74 ff og 231 f.
12. *Lucy Smith*, 51.
13. *Robert W. Hamilton*, 9-11.
14. Det særlige indexbind, vol. 42, til *United States Code* om miljø, sundhed og sikkerhed må til staidighed opdateres med supplementsbind. Se også »Course Handbook«-serien »Corporate Law and Practise«, artiklen om »Officers' and Directors' Liability under Environmental and Health and Safety Laws«. A Review of *The Business Judgment Rule of Dan L. Goldwasser*, 1984. Som eksempler på føderale love kan nævnes lovene om luft- og vandforurening (»The Clean Air Act« og »The Federal Water Pollution Control Act«) samt andre love om kontrol, sikkerhed og ansvar (»The Toxic Substances Control Act«, »The Resource Conservation and Recovery Act« og »The Com-

- prehensive Environmental Response, Compensation and Liability Act«. Enkeltstaterne har deres egen lovgivning om miljø, sundhed og sikkerhed, hvortil kommer, at en del common law-praksis også støtter miljøbeskyttelsen i naboforhold og lignende.
15. Her erindres om den særlige forbundslovgivning fra 1930'erne, der indførtes til regulering af især selskabernes interne forhold, og som førte til nedsættelse af det særlige kontrolorgan »Securities and Exchange Commission« i daglig tale forkortet »SEC«, jfr. The Securities Exchange Act 1934. Blandt de regler, som skyldes Securities and Exchange Commission, kan eksempelvis nævnes den såkaldte »Rule 10 b-5«. Den vedrører bedrageri og svig i forbindelse med køb og salg af aktier, typisk ved falske eller misvisende informationer eller ved »inside trading«. *Robert W. Hamilton*, 342 ff. Se også *Lucy Smith*, 23 og 48.
 16. *Robert W. Hamilton*, 310 ff. Se også »Federal Securities Law Reports No 1178 (1986) om »Responsibilities of Corporate Officers and Directors under Federal Securities Laws. Commerce Clearing House. Denne regel er dog blevet kærpet af højesteret i Delaware (Smith v. Van Gorkom, 1985). Højesteret krævede »informed business judgement«. Et forretningskøn kan herefter kun kaldes »informeret«, såfremt alle direktører på forhånd har været informeret om alt foreliggende materiale, som på rimelig måde kunne fremskaffes. Herefter er der ingen undskyldning for uintelligente og uadviserede skøn.
 17. *Robert W. Hamilton*, 328 ff. Enkeltstaternes lovgivning har også ydet bidrag til spørgsmålet om direktørens pligter og ansvar, således i forbindelse med køb eller salg af aktier på grundlag af hemmelige eller utilgængelige informationer, som kun direktøren kendte, hvor man skærpede ansvaret i forhold til »Rule 10 b-5«. *Robert W. Hamilton*, 338 ff. og note 15.
 18. Gennemgangen støtter sig også på fremstillingen i det gængse opslagsværk om »Corporations: Prentice Hall Information Service. Se under punkterne 1210 om politiske bidrag, 1211 om velgørende bidrag og 1211a om »corporate responsibility«.
 19. *Robert W. Hamilton*, 51 ff, hvor han henviser til den amerikanske Bar Associations: Model Business Corporation Act fra 1950 og dennes reviderede udgave fra 1984, som udtaler, at »gyldigheden af selskabshandlinger ikke må tilsidesættes med den begrundelse, at selskabet mangler eller har manglet kompetence til at handle«. (§ 3.04 (a)), se også *Lucy Smith*, 48.
 20. I en sag fra Delaware, der anses for principiel, opretholdtes sådanne gaver, sålænge de kunne anses for rimelige, »reasonable«, i henseende til størrelsen i forhold til selskabets aktiver og iøvrigt faldt inden for maximumsfradragsbeløbet efter den føderale indkomstskattelov (se Theodora Holding Corp v. Henderson, 1969).
 21. *Robert W. Hamilton*, 55.
 22. First National Bank of Boston v. Belotti, 1978, se også *Robert W. Hamilton*, 55.
 23. Miller v. A.T&T. 1974. Se i det hele »Corporations« pkt. 1219 om politiske bidrag.
 24. *Richard J. Barnet & Ronald E. Müller*, Global Reach. The Power of the Multinational Corporations, 1974, 109-110.
 25. *Robert W. Hamilton*, 56 f.
 26. *Robert W. Hamilton*, 280 ff. The Securities and Exchange Commission (SEC) har udvirket »proxy«-regler, der bl.a. kræver tilgængelighed for aktionærerne til alle nødvendige oplysninger om selskabet, og sikkerhed for, at aktionærforslag bliver varetaget i rimeligt omfang.
 27. *Robert W. Hamilton*, 284 ff.
 28. Medical Committee for Human Rights v. SEC (CA-D.C. 1970).
 29. New Jersey G.C.L. § 14A: 3-4 og Nebraska B.C.A. § 21-2004.
 30. Den nævnte dom blev af SEC appelleret til højesteret, der imidlertid afviste sagen som »moot«, fordi ledelsen nu faktisk havde indflettet forslaget i fuldmagten, men kun 3 % af aktionærerne havde støttet det. Ledelsen kunne derfor efter de almindelige fuldmagsregler slette forslaget for en 3 års periode. Medical Committee for Human Rights 404 US 403, 929 Ct 577 (1972).
 31. *William L. Cary and Melvin A. Eisenberg*, Corporations, 1980, 221.
 32. *Cary and Eisenberg*, 222. General Motors syntes dog mest at have haft velgørende bidrag for øje.

- Men det er interessant, at man erkender, at denne særlige form for ansvarlighed er vigtig for opbygningen af »good will« og derfor i realiteten for profitmaximeringen på længere sigt.
33. *The Attack on Corporate America*, 1978. The Law and Economics Center, University of Miami, School of Law, ed. *M. Bruce Johnson*, 3-32. Debatten synes i øvrigt ikke blot begrænset til U.S.A. I Canada og England har den også afsat sig spor: *H. J. Glasbeck*: The corporate responsibility movement – the latest in Marginal lines to save capitalism, 11 *Delhousie Law Journal* 1988, 363-402. *R. I. Tricker*: Corporate Governance. Practices, Procedures and their Boards of Directors, 1984, 103 og 123, hvor det nævnes at »different ideas about corporate accountability, information disclosure and corporate social responsibility became synonymous«.
 34. *A. A. Berle and G. J. Means*: The Modern Corporation and Private Property, 312, havde dog allerede påpeget, at »det omgivende samfund« kunne være interessegruppen ved siden af ejergruppen og ledelsesgruppen med hensyn til at opnå indflydelse i selskabsanliggender. Se også *Lucy Smith*, 45 f.
 35. *E. Merrick Dodd*: For Whom Are Corporate Managers Trustees? 45 *Harvard Law Review*, 1932, 1145 ff. *Cary and Eisenberg*, 222. For Englands vedkommende fastslog L. C. B. Gower i 1955, at den offentlige opinion synes at være gået i Dodd's retning, og at det er blevet et næsten accepteret dogme, at ledelsen har forpligtelser i 4 relationer: »labor, capital, management and the community«.
 36. *Richard J. Barnet & Ronald E. Müller*, 109 og 185.
 37. Eds. *Prahash Sefki og Cecilia M. Falbe*.
 38. Se f.eks. *William C. Frederick*, *Theories of Corporate Social Performance*; i: *Business and Society*, 142-161.
 39. Om virksomhedernes politiske engagement se »Business and Society« kap. 9. Se også *Steven Markowitz*, *Ethical Rules for Corporate PAC-MEN*, 545-550.
 40. *Robert W. Hamilton*, 9-11.
 41. *Cary and Eisenberg*, 219 f om Eugene v. Rostow (1949).
 42. *Edward S. Herman*: Corporate Control, Corporate Power, 252 og 256, *Lucy Smith*, 49 f.
 43. *Economics of Corporation Law and Securities Regulations«* ed. *Richard A. Posner og Kenneth E. Scott*, 1980.
 44. *Richard A. Posner*, *Economic Analysis of Law*, 1977.
 45. Jeg har haft mulighed for at se et udsnit af Tentative Draft No 2, Apnt 13, 1984 med titlen »The American Law Institute. Principles of Corporate governance analysis on recommendations«, jfr. også William L. Cary and Melvin A. Eisenberg, *Cases and Materials on Corporations*, 1987, Supplement p. 3, jfr. Part II § 2.01, og *Lucy Smith*, 51 f.
 46. At selskaber uden hjemmel i deres selskabsbetingelser kan give midler til velgørende formål er fastsat i mange enkeltstaters og lovgivning. Texas allerede i 1917, og omkring 1970'erne havde 48 stater lovgivning herom. En af de første restsager, der behandlede spørgsmålet, om man kunne kræve særlig nytte for selskabet, var fra 1953 og omhandlede en gave til Princeton. *Philip I. Blumberg*, *Corporate Responsibility and the Social Crisis*, i: *Boston University Law Review*, 1970, 157.
 47. Som eksempel kan nævnes Ohio General Corporation Law. § 1701.59, som gengivet i Cary's 1987 supplement til »Cases and Materials on Corporations: under (B) siges: at direktøren skal udføre sine pligter i god tro og på en måde som han rimeligt tror er i overensstemmelse med »the best interest of the corporation ...«, mens det under (E) nærmere fastlægges, hvad der kræves for at være i »the best interests of the corporation«: Følgende 4 punkter fremhæves: 1) Ansattes, leverandørers, kreditorers og kunders interesser, 2) statens og nationens økonomi, 3) »Community and societal Considerations« (den specifikke samfundsansvarlighed) og 4) langsigtede og kortsigtede interesser. Alle 4 punkter implicerer videregående hensyn end de blot klassiske profithensyn.
 48. *The American Law Institute and Corporate Governance. An Analysis and Critique*, National Legal Center for the Public Interest, 1987.
 49. *Ellen Margrethe Basse*, Miljøankenævnet – en analyse af nævnets organisation, arbejdsgrundlag og funktionsmåde ud fra retlige og andre samfundsvidenskabelige synsvinkler, 1987.

50. *Magnus Aarbakke*, Registrering i foretaksregisteret og noe om registreringens selskabsrettslige betydning, TIR 1-2/88, 71 ff.
51. *C. L. David*, Beskyttelse af et Aktieselskabs Formål, U 1946 B, især 4-6.
52. *Bernhard Gomard*, Aktieselskaber og Anpartsselskaber, 1986, 236.
53. *Græsvænge og Thomsen*, Aktieselskabsloven, 1985, 335. *Erik Werlauff* henviser i »Generalforsamling og beslutning« fra 1983 både til C. L. Davids ældre artikel, U 1946 B 4 f og til nyere engelsk litteratur om den sociale ansvarlighed, hvor han s. 155 omtaler muligheden for at løse samfundsmæssige opgaver ved hjælp af ydelser, der ikke begrundes erhvervsmæssigt.
54. *Aksjeselskabsrett*, 1981, 250 f.
55. *Gomard*, 236; *Poul Krüger Andersen*, Aktie- og anpartsselskabsret, 1986, 65-66 med note 8 om de afvigende opfattelser i henseende til politiske formål; *Erik Werlauf*, U 1982 B, 205 og *Græsvænge og Thomsen*, 335-36. Se om diskussionen i Norge: *M. H. Andenæs*, 252-53 og *Lucy Smith*, 54 ff samt Förhandlingarna vid Det tjugonionde nordiska juristmötet, 1981, 367 ff og 387.
56. *Erik Werlauf*, U 1982 B, 203 med note 11.
57. *Poul Krüger Andersen*, 64-65, 239 ff.
58. *Sysette Vinding Kruse*, Erhvervslivets Kriminalitet, 1983, 26 f. Problemet om rollefordelingen mellem aktieselskabsloven og den forvaltningsretlige særlovgivnings mange regulerings- og beskyttelsesbestemmelser, der i vidt omfang vedrører selskabernes forhold, synes ikke nærmere drøftet i dansk selskabsret.
59. *Bent Christensen*, Forvaltningsret, 1987, 79 f.
60. *Bent Christensen*, 11 ff.
61. *Ellen Margrethe Basse*, 166 og henvisningen til Erik Boe, T. Eckhoff og N. K. Sundby i note 5.
62. Som et supplement til nærværende beskrivelse af udviklingen i U.S.A. kan henvises til *Klaus J. Hopt og Günther Teubner* (Eds.) Corporate Governance and Directors' Liabilities. Legal Economic and Sociological Analyses on Corporate Social Responsibility. Berlin/New York 1985.
63. *Günther Teubner*, Corporate Fiduciary Duties and Their Beneficiaries: A Functional Approach to the Legal Institutionalization of Corporate Responsibility, i: *Klaus J. Hopt og Günther Teubner* (Eds.), 153. Se samme udgivelse *M. Dierkes*, Corporate Social Reporting and Auditing. Theory and Practice, 364.
64. *Günther Teubner*, 154.
65. *Günther Teubner*, 155f.
66. *Günther Teubner*, 169f. og 171f.
67. *Meinolf Dierkes*, Corporate Social Reporting and Auditing: Theory and Practice, i: *Klaus J. Hopt og Günther Teubner* (Eds), 354 og 364.
68. *Lord Wedderburn of Charlton*, The Legal Development of Corporate Responsibility. For Whom Will Corporate Managers be Trustees? i: *Klaus J. Hopt og Günther Teubner* (Eds.), 3 og 33.
69. *Lord Wedderburn of Charlton*, 22f og 29f. Se også note 33 og 35.
70. *Erik Werlauf*, Europæisk Selskabsret, 1989, 2 og 5.
71. *Erik Werlauf*, 63, 65 og 70.
72. *Finbarr Murphy*, Kapitel XI, i: Tredive års fælleskabsret, 1981, 508.
73. *Finbarr Murphy*, 512 ff og 516 f.

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Af Jørgen Fink, Henrik Fode, Ib Gejl, Erik Korr Johansen og Henrik Vedel-Smith

Ligesom i Erhvervshistorisk Årbog 1985, 1987 og 1988 bringes her en oversigt over et udvalg af den nyeste erhvervshistoriske litteratur. Grundlaget for oversigten er tilgangen i 1988 til Erhvervsarkivets bibliotek. Ideelt set skulle den omfatte al erhvervshistorisk litteratur, men af praktiske grunde kan det ikke lade sig gøre, og oversigten gør derfor ikke krav på at være udtømmende.

Systematiseringen i oversigten følger stort set den erhvervsklassificering, der anvendes af Danmarks Statistik og som også benyttes ved Erhvervsarkivets brancheopdeling af indgåede arkiver. Blot er interesseorganisationerne så vidt muligt placeret under det fag eller den branche, de hører til.

Landbrug, gartneri, skovbrug og fiskeri

De væsentligste udgivelser inden for dansk landbrugshistorisk litteratur i 1988 har været de to første bind i det nye 4-bindsoversigtsværk om det danske landbrugs historie fra oldtiden til vore dage.

Den nye landbrugshistorie, der udkommer i forbindelse med den megen festivitas omkring 200-året for landboreformerne, er en længe tiltrængt afløser for K. Hansen: *Det danske landbrugs historie I-V*, der udkom i årene 1925-45. Dette værk, der fortrinsvis var skrevet af landbrugets faglige konsulenter (et enkelt afsnit dog af Fridlev Skrubbeltrang), var stærkt koncentreret omkring udviklingen i det 19. århundrede samt om landbrugsudviklingens »tekniske og driftsmæssige sider«, og det betød bl.a., at det indeholdt uforholdsmæssigt lange specialafsnit om planteavl, husdyr og maskiner, der slet ikke var integreret i de forholdsvis kortere afsnit, der behandlede den generelle udvikling inden for erhvervet. I modsætning hertil skrives *Claus Bjørn (red.): Det danske landbrugs historie I-IV* af professionelle faghistorikere, der med udgangspunkt i »de seneste årtiers forskning« skal fremlægge »landbrugets og landbosamfundets historie, således at den er tilgængelig for en læser uden hverken særlige historiske eller landbrugsfaglige forudsætninger«.

I bind 1 *Det danske landbrugs historie I, Oldtid og Middelalder*. (1988, 417 s.,

ill.) behandles tiden fra de første oldtidsbønder begyndte at drive landbrug i Danmark omkring 4000 før vor tidsregning og indtil middelalderens slutning, der her er sat til 1536. Det forhistoriske landbrug fra bondestenalderens begyndelse indtil vikingetiden er behandlet af arkæologerne Kristian Kristiansen (stenalder og bronzealder) og Lotte Hedeager (jernalder). Især for den ældste tid er det arkæologiske fundmateriale, der »direkte« kan belyse landbrugsforholdene, dog begrænset, og forfatteren inddrager i høj grad materiale fra bl.a. den historiske klimaforskning for at belyse, hvordan landbruget vandt indpas i det tidligere overvejende skovklædte landskab. »Skovlandbrugets« udvikling og ændringer i sten- og bronzealder beskrives således – lidt håndfast – på et noget usikkert grundlag. For jernalderen med et betydeligt bedre fundmateriale – herunder de seneste års udgravninger af hele jernalderlandsbyer – kan tegnes et billede af et mere intensiveret landbrug, hvor »familiebruget« vinder indpas, men hvor også den mere omfattende opdyrkning efterhånden giver anledning til grundlæggelsen af en fastere og mere differentieret ejendomsstruktur. I sidste halvdel af bindet behandler Erland Porsmose meget kompetent det middelalderlige landbrugssamfund. Hans egne studier af de permanente bondelandsbyers opståen og struktur indgår som et væsentlig led i fremstillingen, der også inddrager Erik Ulsigs og andres forskningsarbejder omkring godssystemets udvikling og de seneste års projektarbejder omkring den senmiddelalderlige ødegårdskrise.

Bind 2 *Det danske landbrugs historie II, 1536-1810*. (1988. 394 s., ill.) er skrevet af Karl-Erik Frandsen (1536-1720) og Lotte Dombornowsky (1720-1810). Perioden til 1720 er centreret omkring det traditionelle landbosamfund før landboreformerne. Landsbyfællesskabet og dyrkningssystemerne hører til forfatterens egne studieområder, og den mere nuancerede viden på dette område, som hans (bl.a. i bogen *Vang og Tægt*, 1983) og andres undersøgelser ud fra bl.a. 1688-matriklen er resulteret i, fremtræder tydeligt i hans afsnit af bindet. Der gives her en sammenfattende oversigt over de karakteristiske træk ved fæstelandbruget i perioden som helhed samt i kronologiske kapitler over udviklingen i landbrugets vilkår i forhold til de økonomiske konjunkturer og det politiske system. I sidste halvdel af bindet behandles tiden op mod og under landboreformerne. Denne del er primært tematisk opdelt med afsnit om hovedgårdsdrift, bondelandbrug, krongodsafvikling og hedeopdyrkning samt om reformdebatten og de enkelte reformelementer (udskiftning, hoveri og selveje). Mange af de nyeste undersøgelser, der er fremkommet i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet, er inddraget her og i det følgende kapitel om husmandsklassens vækst efter refor-

merne. Bogen afsluttes med en vurdering af landbrugets og landbosamfundets tilstand i begyndelsen af 1800-tallet.

Disse to første bind af den nye landbrugshistorie opfylder afgjort målet at give en fremstilling baseret på den nyeste forskning. Som sådan vil den blive et uomgængeligt udgangspunkt for videre beskæftigelse med landbrugshistorien, og de omfattende litteraturlister samt henvisningerne – der findes desværre ikke kommenterede bibliografier – vil bidrage hertil. Om de er lettilgængelige for ikke-fagfolk kan i højere grad diskuteres, i hvert fald for visse afsnits vedkommende, der er baseret på ikke umiddelbart gennemskuelige grafiske eller statistiske fremstillinger. For det meste er sproget dog ligefremt, og mange kort og informative illustrationer bidrager til læsevenligheden.

Den øvrige landbrugshistoriske litteratur har derimod ikke været særligt omfattende. 4 lokale landboforeninger har markeret jubilæer med udsendelser af hefter med rids af foreningernes – især nyeste – historie. Det gælder således en af landets ældste landboforeninger, Holbæk amts Økonomiske Selskab, der i forbindelse med 175-års jubilæet udsendte: *Holbæk Amts Økonomiske Selskab 1812-1987*. (1987, 96 s., ill.). Det er dog kun cirka halvdelen af bogen, der indeholder nogle korte historiske afsnit om de sidste 25 års udvikling inden for foreningen, der især omfatter de større landbrug. Mest givtigt er godsejer Erik Dinesens beretning om sit »landbrugsliv« 1945-87. Bogen er et supplement til et mere omfattende jubilæumsskrift fra 1962. Det samme er tilfældet med *Brønderslev & Omegns Landboforening 1912-1987*. (1987, 24 s.), udsendt i anledning af 75-års jubilæet og *Sydsjællands Landboforening 125 år, 1862 – 18. marts – 1987*. (1987, 62 s., ill.). Begge indeholder korte kronologiske oversigter over foreningernes virksomhed 1962-87 samt det obligatoriske navnestof, og den sydsjællandske desuden nogle hovedtræk af udviklingen inden for de faglige emneområder. En tilsvarende opbygning har *Jubilæumsskrift 125 år 1863-1988 Ribe og Omegns Landboforening*. (1988, 96 s., ill.) for de seneste 25 år, men i tilknytning til det nyskrevne er i bogen genoptrykt foreningens jubilæumsbog fra 1963, der behandlede de første 100 år.

I 1937 udbyggede husmandsorganisationerne enkeltforeningernes husholdningsudvalg, der var opstået i årene efter 1. verdenskrig, med lands- og landsdelsdækkende udvalg, og det har været anledning til fremkomsten af *Dan Olesen (red.): Husmandshusmor på Lolland-Falster i halvtreds år. Lolland-Falsters Familiebrugs Husholdningsudvalg 1937-1987*. (1987, 48 s., ill.) og *Ribe Amts Husmandsforeninger. Husholdningsudvalget 1938-1988*. (1988, 26 s., ill.). Mens den sidste udelukkende indeholder korte forkvinde- og konsulent-

erindringer, giver den første en rimelig bred skildring af husholdningsudvalgenes arbejde også før 1937 samt sætter virksomheden på Lolland-Falster i sammenhæng med den almindelige samfundsudvikling.

Et af landbrugets nyere produktionsgrene inden for husdyrbruget er pelsdyravlen, der blev taget op i løbet af 1920'erne. I 1930 dannedes Dansk Pelsdyravlerforening, der tidligere (1955 og 1980) i jubilæumsskrifter har skildret den stærke produktionsudvikling, der har fundet sted her især i efterkrigsårene. Som supplement til disse kan ses jubilæumsbogen fra den største af branchens regionale organisationer: *50 år på Danmarks top. 1937-1987. Nordjyllands Pelsdyravlerforening*. (1987, 50 s., ill.). Bogen er bestemt ikke særligt dybtgående. Den indeholder kronologisk ordnede uddrag fra foreningens forhandlingsprotokol, afsnit om det faglige konsulentarbejde, forsøgsfarm og pelseri og består derudover af miniportrætter af nogle af regionens pelsdyravlere, der bl.a. fortæller om, hvordan den ny produktionsgren blev etableret.

Skovbrugshistorien er yderst sparsomt repræsenteret i de erhvervshistoriske udgivelser. En plantningsforening på Mols har i anledning af 100-års jubilæet udsendt *Vistoft Sogns Plantnings-Selskab 1887-1987*. (1987, 40 s., ill.). Kortfattet berettes om oprettelsen af plantagen i de meget kuperede Mols Bjerge, om driften og samarbejdet med Hedeselskabet samt om dens overgang til en del af den naturpark, som Århus amt har under etablering i »Bjergene«.

Fremstillingsvirksomhed

Ø. Lier Hansen: *Snejbjerg Mejeri 1887-1987*. (1987, 33 s. ill.). Det er ikke mange andelsmejerier, der runder de 100 år som selvstændige selskaber, og Snejbjerg er ingen undtagelse. Helt frem til 1983 eksisterede det dog som selvstændigt andelsmejeri, men derefter gik det hurtigt og bare to år efter indgik det som del i det store mejeriselskab Vekofa, hvor det i dag fungerer som produktionssted for selskabets specialoste. Bogen giver et kort rids af denne udvikling.

Statskontrollen med Mejeriprodukter og æg m.m. 1888-1988. (1988, 83 s. ill.). Statskontrollen med Mejeriprodukter og æg m.m. blev oprettet i henhold til margarineloven af 1888. Formålet var at sikre at margarineproduktionen ikke kom smørproduktionen til skade gennem forfalskninger eller lignende. Frem til 1921 hed institutionen Smør- og Margarinekontrollen. Fra 1911 fik institutionen nye opgaver, da der blev fastsat lovbestemmelser om det maksimale vandindhold i smør, og fra 1921 fik den også pålagt ostekon-

trol som arbejdsopgave. Ved samme lejlighed fik institutionen også en bureaukratisk struktur med et hovedkontor i København og en chef. Siden den tid er arbejdsområdet yderligere udvidet med mælkekonserves, konsumis og æg. Kontrollen består først og fremmest i en sikring af at gældende regler og love overholdes med hensyn til fremstilling og kvalitet. Det har for en del bestået af kemiske analyser, men først så sent som 1984 har statskontrollen fået sit eget laboratorium; før den tid måtte den klare sig med hjælp udefra. I efterkrigstiden er regnskabskontrol og kontrol med diverse EF-ordninger kommet til, således at aktiviteten i dag er mangesidet.

Festskriftet giver en god og overskuelig fremstilling af institutionens historie og af hovedtrækkene i den lovgivning, den har virket under.

Claus Bjørn: Dansk Mejeristforening. Foreningen af Mejeriledere og Funktionærer 1887-1987. (1987, 85 s. ill.). Dansk Mejeristforening er organisationshistorisk interessant, idet den fra begyndelsen har haft et dobbelt formål: At fremme det mejerifaglige arbejde og at varetage mejeribestyrernes økonomiske interesser. I tidens løb er det sidste hensyn kommet til at veje tungere i foreningens arbejde end det første; det ses bl.a. af at foreningen i 1986 skiftede navn til Foreningen af Mejeriledere og Funktionærer, men det er bemærkelsesværdigt, at foreningen vedblivende fastholder det dobbelte formål. Derved afspejler den det danske mejeribrugs særstilling i den økonomiske udvikling. Mejeribestyrerne, som varetog den daglige ledelse af de mange mejerier, der skød op fra 1880erne og frem, var ikke direktører for mejerierne, men kun bestyrere. De stod ganske vist som arbejdsgivere i forhold til mejeriernes øvrige personale, som de antog lønnede og afskedigede, men samtidig var de selv underlagt en bestyrelse, valgt af mejeriets ejere, som samtidig var mejeriets leverandører og i en vis udstrækning også dets kunder. Endelig var det også dem, der sad inde med den faglige viden, og som holdt sig a jour med den faglige udvikling. Som erhvervsgruppe var mejeribestyrernes interessemæssige stilling altså alt andet end entydig, og det kom også til at sætte sit præg på foreningens historie. Særlig vanskelig blev perioden 1907-1919. Der var efterhånden opstået en gruppe af faguddannede mejerister, som ikke var bestyrere, en slags svende indenfor mejerifaget. De dannede Mejeristforeningen af 1907, som pressede på for at få bedre lønninger. Dette pres blev i første række rettet mod medlemmerne af Dansk Mejeristforening, der de fleste steder stod som den umiddelbare arbejdsgivermodpart, men som ikke havde fuld handlefrihed, da de ikke ejede men bestyrede mejerierne. Den uro, som fulgte af hele dette forhold, fik i 1919 Dansk Mejeristforening til at bryde med det hidtidige system, hvorefter mejeribestyreren skulle lønne medarbejderne af sin egen indtægt, og i

stedet få indført et system med fast løn til både bestyrere og medhjælpere. I 1937 gik medhjælperne, der fra 1923 havde haft Danske Landmejeristers Forbund som organisation, ind i De samvirkende Fagforbund. Som modtræk oprettedes Mejeriernes Arbejdsgiverforening. Den blev arbejdsgivermodpol til både Danske Landmejeristers Forbund og Dansk Mejeristforening. Derved var Dansk Mejeristforening kommet ud af sin dobbeltrolle som arbejdsgiver- og lønmodtagerorganisation. Historikeren Claus Bjørn har skrevet en udmærket og letlæst fremstilling af foreningens historie.

Teddy Gehrke: H.A.G. 25 år. Haderslev Amts Grønmelsfabrik 1963-1988. (1988, 35 s. ill.). En kortfattet fremstilling af virksomhedens historie. Virksomheden blev oprettet for at hjælpe de landmænd, der var gået over til at drive kvægløst landbrug, til at fortsætte med et varieret sædskifte, samtidig med at man udviklede en foderafgrøde, der var arbejdskraftbesparende for de landmænd, der beholdt deres kvægbesætninger. Løsningen blev en fabrik på andelsbasis, der fremstillede først grønmel og siden – for at undgå støvgener – grønpiller. Gennem en dristig ekspansionspolitik i de første år lykkedes det allerede i 1970 at nå op på den produktionskapacitet, som stort set har været holdt siden under voksende konkurrence fra udlandet.

Forfatteren er journalist og har lavet en velskrevet men ikke særlig dybtgående redegørelse for virksomhedens historie.

Vandmøller i Skjern og Egvad kommuner. En registrering af områdets vandkraftanlæg. (1987, 98 s. ill.). Bogen er tænkt som et arbejdsredskab og ikke som en fremstilling af møllernes historie. Det er en registrering af alle de nuværende og tidligere vandmøller i Skjern og Egvad kommuner, som man har kendskab til. Undersøgelsen er foretaget af kommunens museum og det er blevet til en registrering af ikke mindre end 32 vandmøllesteder, hvortil kommer navnene på yderligere 2-3, som man først er blevet opmærksom på efter bogens tilblivelse. De 32 vandmøllesteder beskrives, og deres omtale i de skriftlige kilder anføres. Bogen er et nyttigt hjælpemiddel i det videre arbejde med møllernes historie og er ved sin systematiske tilgang også værdifuld i en større sammenhæng end den rent lokalhistoriske.

Svend Aage Faaborg: »Bageren i Nørreport«. Hans Christian og Ruth Hansen, Nørreport 8, Åbenrå 1962-1987. (1987, 48 s. ill.). En helt ukritisk hyldest i anledning af et forretningsjubilæum. Det erhvervshistoriske indhold i bogen er sparsomt.

Carl Hald og Ove Weiss: Folk skaber klæder. Beklædningsarbejderne gennem 100 år. Dansk Beklædnings- og Textilarbejderforbund. (1987, 109 s. ill.). Dansk Beklædnings- og Textilarbejderforbund er en sammenslutning i 1977 af de oprindeligt selvstændige organisationer Dansk Textilarbejderforbund og

Dansk Beklædningsarbejderforbund. Det nye store forbund har valgt at markere 100 årsjubilæerne for de oprindelige forbund. I 1985 udsendes »Textil og skotøj i 100 år« og med den foreliggende »Folk skaber klæder« er der gjort rent bord. Det er meget prisværdigt, at det nye forbund på denne måde viser respekt for sine historiske rødder. Bogen er en uhøjtidelig lidt flimrende gennemgang af forbundets historie. Der er gjort meget ud af illustrationerne, der for størstedelen stammer fra dagens arbejdspladser i branchen, og det får indimellem næsten teksten til at drukne.

Poul Bjerrum Pedersen: Hosebindere, uldkræmmere og strømpehandlere i Midtjylland. (1987, 52 s.). Denne lille bog er blevet til som en eksamensopgave ved Jysk åbent Universitet. Det er tydeligt at forfatteren har været glad for at arbejde med stoffet, men resultatet er blevet for tilfældigt til at kunne berettige til en udgivelse.

Fremtidens store visioner. Ecco jubilæumsbog. (1988, 96 s. stort format ill.). Bogen rummer ikke erhvervshistorie. I stedet har firmaet bedt 38 kunstnere om at fremsætte visioner om fremtiden. Resultatet er blevet en smuk bog, som blot falder udenfor den foreliggende sammenhæng.

Frederik Sieck: Magnus Olesen 1937-1987. En dansk møbelvirksomhed. (Fiskers forlag, 1987. 100 s. ill.). I mellemkrigstiden opstod der en lang række små møbelfabrikker i de jyske stationsbyer. De baserede deres eksistens på seriefremstilling af – som regel – forholdsvis enkle møbler. Det var altså ikke noget særsyn, at Magnus Olesen i 1937 påbegyndte møbelfabrikation i Durup i Himmerland. Men han havde gennem en slægtning forbindelse til Rudolf Rasmussens snedkeri i København og ved sine besøg der blev han opmærksom på, hvor meget møbeldesign betød. Det blev derefter et særkende for hans virksomhed, at der blev gjort meget ud af møblernes form i et samarbejde med møbelarkitekter. Adskillige arkitekter har været involveret i dette samarbejde, blandt dem Kai Kristiansen, der tegnede den såkaldte 121-serie for firmaet, som blev dets egentlige gennembrud, og som bar produktionen fra midten af 1950erne til midten af 1960erne, men først og fremmest har det været samarbejdet med de to københavnske arkitekter Rud Thygesen og Johnny Sørensen. Disse to kom firmaet i forbindelse med i slutningen af 60erne, og fra da af har det været firmaets vigtigste forbindelse. De har udviklet en lang række nye møbler i lamineret træ. Det er sket i samarbejde med Magnus Olesens virksomhed, idet de konstruktionsmæssige vanskeligheder kunne være så store, at designet måtte ændres, ligesom konstruktionsmæssige landvindinger kunne åbne for helt nye designmuligheder. Der har således været tale om en vekselvirkning mellem design og teknik. På dette grundlag har virksomheden vokset sig meget stor og har

Illustrationsmaterialet er ofte det bærende i mange jubilæumsskrifter og har ofte stor kulturhistorisk værdi som billedet af familien Danmark o. 1960.

(Illustration fra *Et energisk samfund gennem 75 år*).

oparbejdet en betydelig eksport. Det startede som en enkeltmandsvirksomhed, men i begyndelsen af 70'erne optog Magnus Olesen sine to sønner i virksomheden, som siden har været et familieaktieselskab. Det centrale punkt i virksomhedsledelsen er den daglige eftermiddagskaffe, som de tre familiemedlemmer indtager hjemme hos Magnus Olesen, men bortset fra denne rest af noget selvgroet er der tale om en helt igennem tidssvarende og dygtig virksomhedsledelse.

Bogen er velskrevet og giver et godt billede af virksomhedens udvikling og de vanskeligheder, der har været at overvinde undervejs.

Jubilæumsskrift Hørve Avis 1907-1987, Sejers Bogtryk 1972-1987. (1987, 40 s. ill.). Jubilæumsskriftet er formet som en avis med løst og fast om byens historie siden 1907. Det er spredt fægtning, som mest har rent lokal interesse.

Et energisk samfund gennem 75 år. A/S Dansk Shell 1913-1988. (1988, 71 s. ill.). Bogen er velskrevet og letlæst fremstilling af dansk kulturhistorie eller måske snarere dansk hverdagshistorie i de sidste 75 år. Ind i denne fremstilling er flettet oplysninger om virksomhedens historie i dette tidsrum. Det startede som A/S Dansk-Engelsk Benzin og Petroleum Co. og

fortsætter som A/S Dansk Shell. Det er efterhånden det sidste af de gamle olieselskaber, som er tilbage i Danmark, efter at Esso er købt af Statoil og BP og Gulf af Q8. Shell er deltager i Dansk Undergrunds Consortium og også engageret i kulleleverancerne til Danmark, der som bekendt har fået voksende betydning for energiforsyningen i kølvandet på de to oliekriser. Festskriftets værdi ligger mere på det kulturhistoriske område end på det erhvervshistoriske, men ud fra det synspunkt er det vellykket.

Nils Hartmann: Knudsen Rødeled. 100 års dansk pottemagerhåndværk. (1988, 48 s. ill.). Bogen rummer en kort redegørelse for en pottemagervirksomhed, der i tre generationer er blevet drevet i eller ved Præstø. Produktionen har i alle årene været håndværksmæssig og der har ikke været tale om nogen mekanisering. I dag har virksomheden nærmest karakter af et arbejdende museum.

Bogen er illustreret bl.a. med fine farvebilleder af firmaets produkter.

Niels Svolgaard: L. Lange & Co. 1850-1987. Historier om et jernstøberi. (1988, 104 s. ill.). Titlen Historier om et jernstøberi og ikke Historien om et jernstøberi tilkendegiver at der ikke er tale om en samlet fremstilling af virksomhedens historie, men kun om en redegørelse for sider af den. Det er især virksomhedens ydre historie og dens tilknytning til familien Lange, som behandles, mens den driftsøkonomiske og tekniske side af sagen ikke står i forgrunden.

Virksomheden blev påbegyndt som jernstøberi af Lars Lange i 1850, men specialiserede sig efterhånden i fremstilling af ovne. Den fik en storhedstid under Lars Langes to sønner Jens og Valdemar og indgik i 1906 i firmaet De forenede Jernstøberier. Der opstod imidlertid vanskeligheder. Jens Lange blev af økonomiske grunde nødt til at trække sig ud af virksomheden, og i 1916 blev firmaet skilt ud fra De forenede Jernstøberier og måtte fortsætte på egen hånd. I 1920 blev Valdemar Lange også tvunget til at træde ud af firmaet. Firmaet kom i store vanskeligheder og i 1926 måtte det rekonstrueres. Det fortsatte med en søn af Valdemar Lange, Hans Lange som ny direktør. Det lykkedes ham gradvis at overtage ejerskabet af virksomheden, som han siden lod gå videre til sin søn H. W. Lange. Firmaet havde fastholdt sin specialisering omkring ovne, men trods den forøgede interesse for ovne, som fulgte ovenpå oliekriserne, var markedet for den type ovne, som firmaet havde specialiseret sig i, svindende, og i begyndelsen af 1980'erne blev produktionen afviklet. Tilbage i dag er der et ovnmuseum, der viser firmaets produkter.

Bogen giver et interessant indblik i en virksomheds og en families histo-

rie, som ikke mindst på grund af Jens Langes ivrige engagement i organisationsarbejdet kan gøre krav på mere end almindelig interesse.

Dansk Metalforbund. Randers afdeling 1887-1987. (1987, 63 s. ill.). Et traditionelt jubilæumsskrift, som på en god måde giver et kort rids af foreningens udvikling. Den adskiller sig ikke fra hvad man kan finde i forbundets øvrige afdelinger. Bogen indledes med en række erindringer, som er noget kortfattede, men som er taget med for at bringe en hilsen til de små fag, som i tidens løb har opgivet selvstændigheden og sluttet sig til smedene i byen.

Tage Sørensen: Vestfrost i 25 år 1963-1988. (1988, 89 s. ill.). Vestfrost, som i dag er Esbjergs største industrivirksomhed, startede i 1963 på ruinerne af fryseboksfabrikken Artika. Fabrikant Arne Højvig, der var direktør for en af Artikas samarbejdspartnere, metalvarefabrikken Blika, trådte til og overtog virksomheden, fordi han så fordele for sit eget selskab i dette. Det blev indledningen til en praktisk talt ubrudt ekspansion for den nye virksomhed, Vestfrost. Den producerer frysere og køleskabe, og har fra starten solgt næsten hele sin produktion i udlandet. Virksomheden blev drevet frem med stor dristighed i de første år, hvor konsolideringsgraden var meget lav, men det lykkedes at vinde fodfæste i branchen og fra begyndelsen af 70erne at opnå meget tilfredsstillende driftsresultater. Da havde Arne Højvig imidlertid slidt sig op og døde kun 51 år gammel i 1972. Hans aktiepost – 50 % – overgik derefter til det svenske firma Elektrolux på den betingelse, at Vestfrost skulle fortsætte som selvstændig virksomhed. På det grundlag har Vestfrost vedblivende kunnet ekspandere og har i løbet af 1980erne udviklet sig til en koncern og har i sammenhæng dermed foretaget en spredning af produktionen, så man ikke ensidigt er afhængig af markedet for køle- og fryseskabe. Virksomheden beskæftiger i dag på koncernniveau over 1000 mand.

Bogen giver en interessant oversigt over virksomhedens udvikling uden at gå i detaljer.

Per Romsdal (red.): Fra fjord til hav – fra jolle til kutter. Udgivet i anledning af 50 års jubilæet for Johs. Kristensens Skibsbyggeri A/S, Hvide Sande. (1988, 68 s. ill.). Festskriftet indledes med en artikel af museumsinspektør D. Yde-Andersen om fiskerbådernes historie, men hovedparten af skriftet optages af en redegørelse for firmaets historie. Det begyndte i Struer i 1922, så for så vidt er virksomheden 66 og ikke 50 år. Johs. Kristensens bådebyggeri blev i Struer til 1938 og byggede i disse år i alt 94 både, fortrinsvis de såkaldte pennaluse. 1938 flyttede han imidlertid sit værft til Hvide Sande, og der har det siden udviklet sig til en stor virksomhed med produktion af højmo-

derne stålkuttere og bl.a. et stort salg til Grønland. Bogen er en meget vel-skrevet og interessant redegørelse for et særegent erhvervmiljø.

Thore Brandth: Strejfflys over Industrirådets historie. Industriforeningen og Industrirådet 1838-1988. (1988, 212 s.). I 1838 blev Industriforeningen stiftet i København og i 1910 blev den opslugt af Industrirådet, selv om det officielt ikke blev benævnt sådan. Det er forklaringen på, at Industrirådet nu som en tilsnigelse smykker sig med et 150 års jubilæum. Den bitre kamp mellem den ældre håndværkerprægede organisation og den jernindustrielt orienterede opposition, der førte til Industrirådet, fortæller festskriftet desværre ikke meget om. I det hele taget får årene fra 1910 kun en stedmoderlig behandling. Siderne i den nydelige bog fyldes i stedet med bredere københavnerhistorie samlet om den maleriske Industriforening. Der fortælles således da også om de i dag så romantiserede industriudstillinger, der gjorde Industriforeningen bekendt overfor offentligheden. Der berettes om det næsten klubagtige liv i Industriforeningen, og selvfølgelig præsenteres alle de kendte billeder fra *Illustreret Tidende*.

Det er blevet en nydelig bog, men den siger sådan set ikke ret meget mere end det, allerede Camillus Nyrop lagde frem i 1888 og Vagn Dybdahl siden førte frem til 1910.

Hvad der ikke altid er sædvane blandt jubilæumsskrifter, sluttet der af med en litteraturoversigt. Den afslører da også, at de senere års forskningsresultater ikke blot om organisationslivets udvikling i Danmark, men også om Industriforeningen og Industrirådet er gået upåagtet hen.

Palle Andersen: Tåstrup Erhvervsforening 1887-1987. (1987, 94 s. ill.). Det startede med Tåstrup Håndværkerforening og frem til 1955 var det foreningens navn. I 1926 var den blevet slået sammen med Tåstrup Industri- og Håndværkerforening og i 1955 ændrede den navn til Tåstrup Håndværker Handels- og Industriforening. Navneskiftet afspejler en udvikling i foreningen fra begyndelsen, hvor de sociale og selskabelige opgaver dominerede, til nu, hvor udviklingen går i retning af, at foreningen bliver repræsentant for de næringsdrivende i forhold til kommunen og også varetager opgaver af fælles interesse. Denne udvikling er resulteret i det indtil videre sidste navneskifte til Tåstrup Erhvervsforening. Tåstrup har i foreningens levetid udviklet sig fra en stationsby udenfor København til en del af det sammenhængende hovedstadsområde, og en vigtig opgave for foreningen fremover vil være at hævde denne bydels økonomiske interesser i forhold til resten af hovedstadsområdet.

Werner Hansen: De byggede Aakirkeby. Aakirkeby Håndværker- Industri- og Borgerforening 1887-1987. (1987, 127 s. ill.). Som så mange andre borger/hånd-

Lokalhistorisk interessant og tidstypisk er billedet fra snedkerforretningen i Åkirkeby i tiden op til 1. verdenskrig. Fotografier var opstillingsbilleder dengang med ro og poseren og ikke snapshots af en verden i bevægelse.

(Illustration fra De byggede Åkirkeby).

værkerforeninger havde Aakirkeby Borgerforening, som i 1980 overtog Aakirkeby og omegns Håndværker- Industri- og Borgerforening, kulturelle og sociale opgaver ved siden af de erhvervsmæssige. Der blev arrangeret fester, udflugter, baller og der blev også brugt tid og kræfter på at indrette et lystanlæg i forbindelse med byens tekniske skole, ligesom foreningen har været aktiv i forbindelse med bygningen af en hal i byen og indretningen af et galleri. Foreningen er altså blevet centrum for initiativer og foranstaltninger, som er kommet Åkirkeby kommune til gode, men som er blevet besluttet og bekostet frivilligt, det vil sige uden at belaste kommunekassen. Men foreningen varetog også erhvervslivets interesser, først og fremmest ved at oprette og i mange år drive byens tekniske skole, men også ved at tage initiativ til at oprette Aakirkeby Håndværkerbank. Det var ikke nogen stor bank, og dens tekniske udstyr var beskedent. Når der skulle klippes kuponer, måtte man f.eks. over på den anden side af gaden for at låne en saks hos manufakturhandleren, men

banken gjorde sin nytte og fortsætter i dag som en afdeling af Bornholmerbanken.

Bogen holder sig tæt til forhandlingsprotokollen, men rummer et meget fint illustrationsmateriale, som formidler meget af byens atmosfære.

El- og vandforsyning

Lyset – 75 år med elforsyning i Struer. (1987, 46 s.). På en velfortalt måde sættes elværkets historie i relation med byens udvikling og problemer. Der er her tale om en bog, der ikke kun fortæller elværkets historie.

Næsten samme niveau når *Grindsted el- og varmeværk 75 år 1912-1987.* (1987, 60 s.). Men der er dog her tale om en noget mere traditionel, men særdeles grundig bog, der dog ikke har mere med, end man kan forvente. De afgørende begivenheder/anskaffelser i Grindsted El- og Varmeværks historie er fortalt på en levende måde og med gode illustrationer.

Hvidovre Kommunes Vandværk 1937-1987. (1987, 30 s.). Er et meget traditionelt jubilæumsskrift, der kun indeholder det allermest nødvendige. De forhold, der kunne give anledning til en nærmere behandling, er forbigået f.eks. hvorfor stoppede Københavns Kommune de videre manøvrer på Holmegården? (s. 12).

Horsens varmeværk 25 år. (1987, 88 s.). Den foreliggende bog beretter meget om de praktiske problemer, men også om løsningen af disse, der kan være med at få etableret og drive et varmeværk. Bogen giver en virkelig god og grundig gennemgang af, hvordan et varmeværk fungerer.

Endnu et varmeværk har haft jubilæum i 1987. *25 år Høng varmeværk 1962-1987.* (1987, 21 s.). Bogen beretter ikke på nogen ny måde om etableringen eller driften af et varmeværk, men den indeholder, hvad man kan forlange af et jubilæumsskrift.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Jens-Otto Buhl Mortensen: Byggehåndværket i Gl. Holbæk Amt. Gl. Holbæk Amts Bygningshåndværkerforening 1912-1987. (1987, 94 s., ill.). Den lille bog, der er udgivet af Gl. Holbæk Amts Bygningshåndværkerforening i anledning af foreningens 75 års jubilæum, er ikke dybtgående i sit historiske perspektiv. Efter kun få sider med grove streger, følger en række afsnit med aktuelle mærkesager: om BST, lov om jobskabelse, licitationsspørgsmål og så det altid aktuelle: Mesterforeningernes organisatoriske opbygning. Som det er sædvane sluttes der naturligvis med formandsportrætter – flere i helsides gengivelse.

Jørgen Fink: Middelstand i klemme? Studier i danske håndværksmestres økonomiske, sociale og organisatoriske udvikling 1895-1920. (1988, 444 s. + 2 Fiches. ill.). I modsætning til de meget lette og indholdstynede jubilæumsskrifter om håndværkets forhold omkring århundredskiftet er denne bog absolut det modsatte. Det er de små selvstændige erhvervsdrivende, der er i centrum for behandlingen, og spørgsmålet er, hvordan denne gruppe socialt, økonomisk og organisatorisk placerede sig i årene mellem 1895 og 1920.

Det er ikke letkøbte betragtninger, der lægges frem, men analyser, der hviler på omfattende – og det må indrømmes mange gange særdeles trættende – talmæssige præsentationer. 305 tabeller præsenteres således alene i tekstdelen, og skulle det ikke være nok for læseren, så er bogen forsynet med to microfiches med yderligere omkring 250 tabeller. Alt det gør desværre at bogen næppe kommer til sin fulde ret, da den derved er meget svært læselig, men der er på den anden side ikke tvivl om, at der for den specielt interesserede er meget stof at hente om de enkelte fags udvikling. For mange af de meget tynde jubilæumsskrifter fra disse år om håndværkets udvikling, vil der på den anden side være meget gods at hente i den knappe fremstilling samt ikke mindst i dens mange tabeller.

Jubilæumsskrift 1962-1987. Dansk Firma Center a/s. (1987, 42 s. ill.). Sådan kan det gøres. Altså, når en initiativrig forretningsmand vil markere sit 25 års jubilæum. Der skeles selvfølgelig ikke til trykkeriregningen. Alt skal være bedst tænkeligt, hvilket selvfølgelig også gælder papiret. Modellen er derefter at forhistoreien præsenteres på få, veltilrettelagte sider med en blanding af farve- og sort/hvide gengivelser. Her naturligvis med prøver på det bedste byggefirmaet har præsteret i de forløbne år.

Organisationen og personerne bag får dernæst sit – alle med billeder – hvilket også omfatter de eksterne kontakter i form af advokater og revisorer.

En hilsen fra byens borgmester, der påskønner forretningsmandens betydning for byen, en kreditforeningsdirektør, der gør det samme osv. osv. underbygger altsammen billedet af en initiativrig og dygtig forretningsmand, der fremlægger resultaterne af sine første 25 år. Endelig sluttes fremstillingen af med meget fine billeder af større nyere byggerier samt af fotos af modeller for kommende projekter.

Det er dygtigt gjort. Det er informativt. Det henvender sig blot ikke til erhvervshistorikeren, men til fremtidige storkunder.

Dansk Betonforening 1947-1987. (1987, 43 s. ill.). Formålet med det lille hefteagtige skrift har været at »sammenfatte oplysninger om foreningens virke i de forløbne 40 år«.

Formålet med foreningen var at »virke for undersøgelse og klarlæggelse af de til enhver tid foreliggende teoretiske og praktiske beton- og jernbetonproblemer samt for udbredelsen af kendskabet til beton og jernbetonmaterialernes egenskaber, betonens og jernbetonens rette fremstilling og anvendelse.«

Det er en rummelig formålsparagraf, skammelig er det derfor at skriftet ikke behandler de afgørende ændringer, som netop brugen af beton betød for byggeriet, herunder ikke mindst de alvorlige konsekvenser som betonskader mm. har betydet. Da der er hele tre forfattere til det lille hefte, burde dette spørgsmål selvfølgelig også have haft sin behandling.

Det lille jubilæumsskrift bringer således ikke meget for den, der søger informationer om dette meget vigtige og revolutionerende byggemateriale i efterkrigstidens Danmark. Går spørgsmålet derimod på, hvor der har været afholdt betonkongresser og betonforskningsmøder i årene fra 1952-1987, så sluttet der af med et kort over Norden med markeringer af mødesteder.

Sten på sten gennem 100 år. Murerforbundet i Danmark 1887-1987. (1987, 128 s. ill.). Det er en flot bog, der markerer Murerforbundets jubilæum. Billederne står godt, er ofte velvalgte og det hele præsenteres indbydende. Grundmaterialet til selve fremstillingen er stillet til rådighed af tidl. forbundsformand Hans Jensen, mens det redaktionelle arbejde er overladt til Erhvervshistorisk Bureau. Det er der blevet en en ret snæver og traditionel fremstilling ud af. Der er således ikke gjort forsøg på at skildre byggeriet i et samspil med samfundsøkonomien, men byggeriets og murernes problemer ses på det nærmeste alene i lyset af problemerne i forbindelse med overgang fra brug af mursten til beton og ny teknologi. Rundt om krydres fremstillingen af erindringsmateriale fra Nationalmuseets samlinger. Bogen sluttet af med en redegørelse for fagbevægelsens strukturdebat og et interview med forbundsformand Bendt Jensen.

Snedker- og tømrerforbundet afd. 42 Glostrup 1897-1987. (1987, 62 s. ill.). Det er et 90 års jubilæum, der er baggrund for nærværende skrift. Det er måske forklaringen på, at der intet nyt kan hentes i skriftet. Der indledes med et bredt alment afsnit, hvor alle billeder er set adskillige gange tidligere, hvorefter der fortsættes med mere eller mindre tilfældige noteringer om løst og fast – ikke altid af lokalt tilsnit og ofte kronologisk meget løst struktureret. Heller ikke dette skrift er det første en faghistoriker vil række ud efter.

Viborg Malerlaug 100 år. (1988, 36 s. ill.). Der er syv forfattere bag dette lille skrift, hvoraf flere bidrag alene har karakter af en hilsen fra byen, arbejds giverforeningen mm. Det er et meget tyndt hefte, laug et fejrer sin 100

års dag med. Men, lykkeligtvis sluttet der af med farvelagte gengivelser af moderne gavldekorationer. De viser, hvad den moderne maler stadig formår. Som sædvanligt prydes de sidste sider af oldermændenes portrætter. Det tilføjes, at de enkelte bidrag adskilles af reklamer – almindeligvis fra fagets leverandører.

Silkeborg Malerlaug 100 år. 1887 6. marts 1987. (1987, 32 s.). 32 sider om løst og fast hentet fra tilfældige protokoller og avisudklip markerer jubilæet. Det er spredte glimt, serveret i en kronologisk ramme. Gode billeder og velvalgte småtegninger giver liv i teksten. Ellers er det den sædvanlige snak om lærlingenes manglende ærbødighed overfor svende og mester. Selv om det lille hefte fører historien helt frem til nutiden, siges der intet om »søndagsmalere« eller om den stigende konkurrence faget har været udsat for ikke mindst blandt »gør det selv folket«.

Knud Meister, Tårnhøj kvalitet i 175 år, Lauritz Hannibal A/S VVS installatører og Blikkenslageri 1811-1986. (1986, 24 s. ill.). Det er et 175 års jubilæum, der er anledning til det meget lille festskrift. En af firmaets store opgaver var bl.a. kobberdækningen af Marmorkirkens kupel i begyndelsen af 1890erne og siden af tårnet på Københavns Rådhus. Det er baggrunden for det lille heftes titel. Det er selvfølgelig ikke på kobberdækning, firmaet har overlevet, men med VVS-arbejde over en bred front, men det er selvfølgelig ikke så spændende at skrive om, så den del af firmaets virksomhed er på det nærmeste forbigået. Det er en nydelig lille tryksag, der er kommet ud af det – velegnet til forretningsforbindelser og som receptionsgave.

Blik & Rør, Viborg afdeling 1887-1987. Jubilæumsskrift. (1987, 44 s. ill.). Det lille hefte rummer ikke meget nyt. Det er let konverserende og fortæller løst og fast og mange gange meget upræcist om hændelser og begivenheder. Mange spørgsmål kunne have været afdækket ved banale opslag i standardværker. Det lille hefte vil næppe have varende værdi.

Handel

Susanne Bygvrå og Carsten Y. Hansen: Den dansk-tyske grænsehandel. Udvikling, Indhold, Årsager. 1977-1986. (Institut for Grænseregionsforskning. 1987, 171 s.). Denne bog er en forskningsrapport, der uhyre detaljeret redegør for den moderne grænsehandel i alle dens aspekter.

Trømadsen – alle gode gange træ 1887-1987. (1987, 40 s. ill.). Denne familieejede tømmerhandel hører hjemme i Frederikshavn, hvor den som udgangspunkt havde Peter Madsens kolonial- og produkthandel. Først fra 1906, da et savværk med tømmerhandel blev tilkøbt, kom der gang i forret-

ningen, der nu ledes af Mogens Madsen, som repræsenterer tredje generation. Skriftets væsentligste indhold er erindringer om firmaets tidlige tid, nedskrevet i 1968 af en tidligere murermester, født 1883. Hertil kommer spredte erindringsglimt fra en gammel medarbejder samt fra den nuværende ejer. Endelig er der sakset i Frederikshavns Avis, når den har omtalt vigtige forhold omkring firmaet, ligesom karakteristiske annoncer fra forskellige tid bringes som illustrationsmateriale. En lille udmærket publikation med et spændende indhold.

25 år MI. Jubilæumsskrift i anledning af 25 året for Maskinhandler INDKØBSRINGEN's stiftelse 4. marts 1963. (1988, 30 s.). Denne indkøbsforening er et jysk initiativ, der har haft stor økonomisk betydning i en tid med stærkt kapitalkrævende moderniseringer af landbrugets maskiner. Smedejernet er forsvundet og blevet erstattet af stål, legeringer og kunststoffer, mekaniske funktioner er erstattet af hydraulik, og oliemotorer er trådt i stedet for mekaniske transmissioner og kæde-træk. Allerede fra 1964 kom de første sjællændere med i samarbejdet, der indtil 1970 fik den daglige ledelse varetaget af en eneste forretningsfører, der sad på sin private bopæl. I begyndelsen af 1970'erne steg omsætningen meget kraftigt, og i 1973 byggede ringen eget hus med lager og kontor i Vejle. Import af maskiner fra det franske firma KUHN blev fra 1975 en hjørnesten i ringens forretninger, der voksede meget stærkt i slutningen af 1970'erne op i nærheden af en omsætning på 100 mill. kr. Landbrugskrisen 1980 gav problemer for ringen, men den genvandt kræfterne efter et par år. I dag beskæftiger ringen 26 mennesker på kontor og lager, og omsætningen har passeret 200 mill. kr.

Grindsted Brugsforening/Kvickly. 75 år. 1912-10. december 1987. (1987, 24 s.). I en kort historisk gennemgang skildres en brugsforening, der ikke væsentligt adskiller sig fra andre stationsbybrugser.

Brugsen Sindal. 1888-1988. Tekst og redaktion Jørn Klyvø. (1988, 36 s.). Jørn Klyvø har gjort et stort arbejde for at sætte sig ind i Brugsens historie og sætter også den lokale ind i en landssammenhæng. Desværre er sammenkrivningen druknet i småafsnit og et utal af overskrifter, som ikke gavner læseligheden. Hertil kommer en i disse lokalskrifter ikke usædvanlig dvælen ved perspektivløse detaljer. Alligevel opfylder det lille skrift sit hovedformål: at være til nytte og fornøjelse for medlemskredsen.

Aksel van der Aa Kühle og Karin Siestø: Et apotek og dets historie. Udgivet i anledning af Nykøbing Apoteks 175 års jubilæum. (1987, 40 s.) Det er Nykøbing S., det drejer sig om. Her åbnede apoteker Stevenius på Algade i 1812, efter at Holbæk apotek havde opretholdt en filial siden 1809. Efter en præsentation af apotekerrækken på stedet følger en række karakteristiske indførsler fra

Receptkonvolutter er blevet samleobjekt og kan da også have kulturhistorisk interesse ud over den æstetiske glæde, de ofte giver.
 (Illustration fra Løve Apoteket Svendborg 250 år).

visitatsprotokollen. Derpå følger lidt generel apoteks- og medicinhistorie, før forfatterne præsenterer apotekets receptkuverter og kompositionsbøger, af hvilke der findes fire håndskrevne. En lille fin publikation med udmærkede illustrationer.

Hans Werenberg: Løve Apoteket Svendborg. Byens ældste virksomhed. 1738-1988. (1988, 50 s. ill.). Som det ofte er tilfældet, er det apotekets nuværende, historisk interesserede ejer, der selv har forfattet jubilæumsskriftet. Hans Werenberg har valgt at give hver af de tidligere apotekere et kapitel, hvor apotekets historie indflettes i personalhistorien. Det er der kommet et smagfuldt og velillustreret hæfte ud af. Måske kunne enkelte personalhistoriske detaljer have været udeladt; det er jo ikke alt, der er interessant, bare fordi det er historie.

De grønne skobutikker. 25 års jubilæum. (1988. 36 s.). Omkring 1960 var der flere hundrede skofabrikker i Danmark, og der blev stort set ikke importeret fodtøj. De mest anerkendte mærker måtte en skoforretning helst have, f.eks. Panther eller Hertz, for at kunne begå sig, men de var beholdt de bedre forretninger. Disse leverandørproblemer var bl.a. årsagen til oprettelsen af skokæden. Starten var meget beskedet med kun 17 medlemmer af kæden, der var blevet til på foranledning af skohandler Aage Riis i Ager-

skov. Illustrerende for branchens hastige udvikling er f.eks. det faktum, at skofabrikken Ecco med hidtil ukendte fabrikationsprincipper begyndte sin virksomhed samme år, som kæden blev startet. Sammenslutningen består vel stadig af mindre og mellemstore butikker, og omsætningen har passeret 120 mill. kr. Man havde gerne set lidt mere om skohandelens historie i de sidste 25 år i det lille hæfte, hvor lige lovlig megen plads i stedet bruges til lykønskninger fra branchens dignitarere.

Polack ... 50 år med kvalitet for øje 1938-1988 (1988, 16 s.). James Polacks historie er ikke uinteressant. Efter første verdenskrig blev han uddannet i fotobranschen hos Kodak sideløbende med studier på Polyteknisk Læreanstalt. I slutningen af 1920'erne blev han direktør for Agfas afdeling i Danmark med hovedinteresse røntgenfilm. Som dansk statsborger af jødisk slægt blev han imidlertid fyret af det tyske firma i 1938. Derpå startede han sit firma James Polack A/S med import og engroshandel i fotografiske produkter og med fire medarbejdere. I 1943 måtte han som så mange andre jøder med sin familie flygte til Sverige, hvor han levede resten af krigens tid. Om firmaets udvikling i samspil med fotobranschens efter krigen handler dette lille skrift. Det er smart illustreret med firmaets annoncer gennem tiden. Blandt detaljerne kan det nævnes, at Polack i fire år, før Polaroid oprettede eget selskab i Danmark 1973, havde agenturet for dette verdensfirma.

Dansk Papirhandlerforening 1888-1988. Tekst: Erhvervshistorisk Bureau ved Søren Federspiel og Peter Kyng. (1988, 46 s.). Fra 1845 begyndte klude at blive en mangelvare. Derfor gik man over til at fremstille papir af træmasse eller træslib, fra 1860'erne cellulose. De nye metoder medførte et større udbud af papirtyper, men samtidig en generel kvalitetssænkning alt efter, hvor meget træ, der var i papiret. Derfor nedsatte Kultusministeriet 1886 en kommission, der skulle sikre, at staten anvendte papir af en kvalitet, der sikrede dokumenters holdbarhed. Resultatet blev et reglement fra 1888, der fastslog, at statens papir skulle købes gennem en hovedforhandler, der for øvrigt blev I. Chr. Petersens Papirhandel i København. Dette monopol blev betragtet som helt urimeligt af de øvrige papirhandlere, der for at regulere konkurrenceforholdene stiftede Dansk Papirhandlerforening. Året efter, i februar 1889, kom, formidlet af Landmandsbanken, sammenslutningen på produktionsområdet: De forenede Papirfabrikker. Det lettede forhandlingerne om den såkaldte papirordning af 1894, der var en organiseret rabatordning efter konsumprincippet. Ordningen blev godkendt af myndighederne i 1910, da al den slags blev kigget efter i sømmene.

Eget sekretariat fik Papirhandlerforeningen først i 1935. Det fik nok at

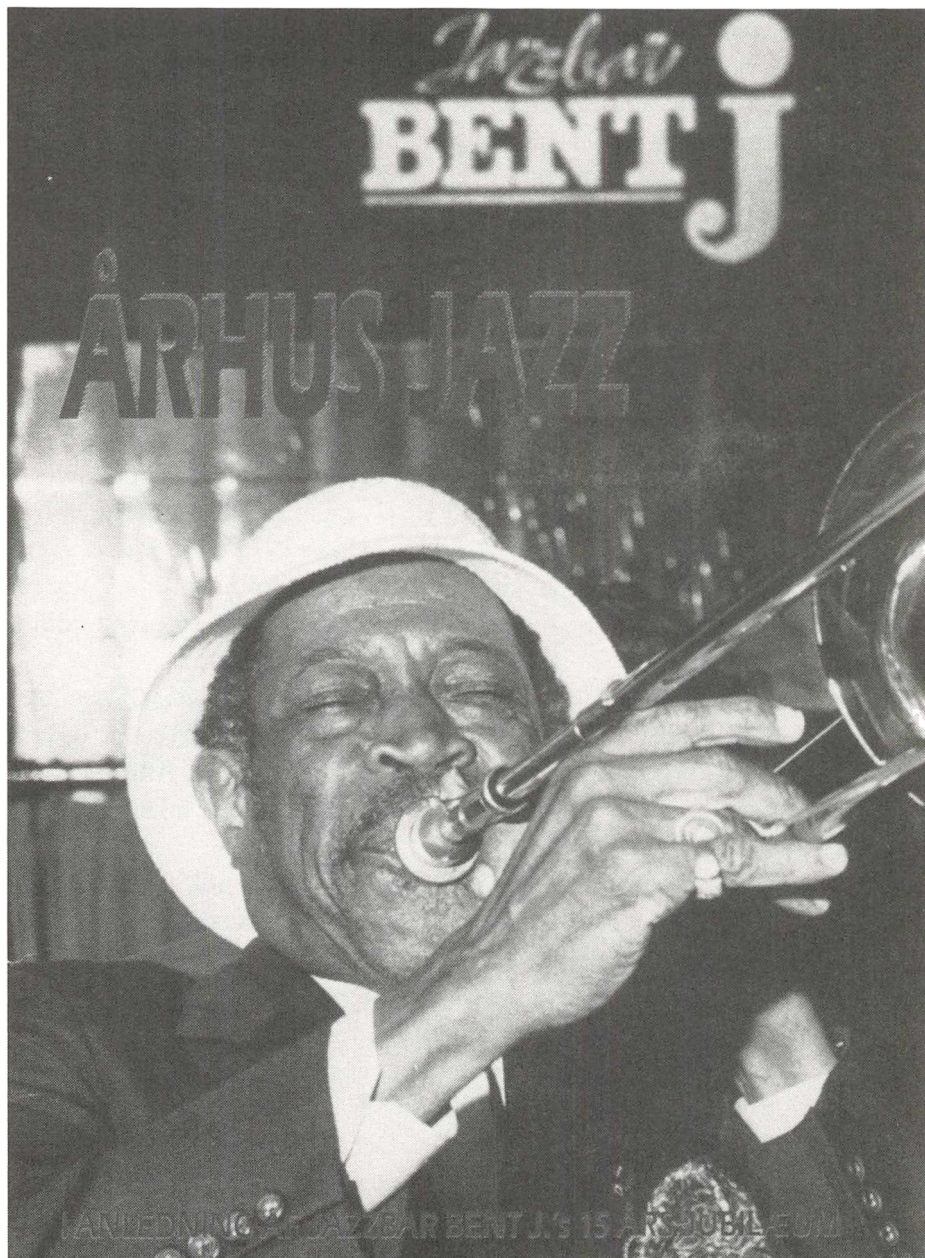
gøre med restriktioner og senere rationeringsordninger. Hvad papirordningen angår, da holdt den helt op i 1950'erne, indtil Trustkommissionen reelt fik prikket hul i den. Forbindelsen til papirfabrikkerne blev dog ikke afbrudt af den grund. I 1960'erne opkøbte fabrikkerne flere større grossistvirksomheder for at holde udenlandske konkurrenter ude. Selve papirordningen blev i 1982 afløst af en løs aftale, og papirfabrikkerne er i dag selv medlem af foreningen.

Århus Jazz. I anledning af jazzbar Bent J.s 15 års jubilæum. (1988, 64 s. ill.). I adskillige år har Bent J. puslet med tanken om at få udgivet en bog om jazz'en i Århus. Det ligner denne initiativrige mand godt til syvende og sidst selv at udsende den som jubilæumsskrift fra sin jazzbar. Det er først og fremmest Birger Jørgensen, der bærer teksten, dels med en skildring af Århus-jazz i 1960'erne, dels i en tilbageskuende – og aldeles ubetalelig – artikel om alt det, der følger med. Bent J. selv og andre af vennerne bidrager også til skriftet, der desværre f.eks. ikke dækker 1970'erne. På sin vis er det blevet en mellemtung mellem en skildring af jazzbaren og Århus-jazzen. Måske burde livet i jazzbaren have været profileret kraftigere – med udblik i byens jazzmiljø i øvrigt.

Niels Yde og Bo Magnussen: Hotel- og Restaurationspersonalets Fagforening. Århus Amt. 1938-88. (1988, 78 s.). Denne fagforening er karakteriseret ved en meget lav organisationsprocent og hermed svag faglig styrke. Alligevel blev den indblandet i en af de mest omtalte arbejdskonflikter i lokalområdet i efterkrigstiden: hurtigrutestrejken 1978.

Denne konflikt bliver omhyggelig afdækket, og det tør nok siges på engageret vis, idet afsnittet er skrevet af en af de hovedinvolverede, Bo Magnussen, der ikke lægger fingrene imellem som talsmand for lokalafdelingen. Konflikten startede, da arbejdsgiveren på Kalundborgoverfarten rationaliserede med det resultat, at 14 fra Århussiden blev fyret og 14 fra Kalundborgsiden ansat til nye vagtskemaer med meget kort varsel. Arbejdsgiveren valgte at nå til et resultat med hovedforbundet, og derefter brød konflikten ud mellem lokalafdeling og hovedforbund. Det kom til fysisk blokade, gentagne, formentlig ulovlige eksklusioner, kontorbesættelser, ekstraordinære generalforsamlinger med dramatiske hændelser og endelig kommunikation gennem advokater. Selvfølgelig måtte konflikten ende med et omfattende forlig, og frontkæmperne bevarede ledelsen af den lokale afdeling.

De 40 forudgående år, som Niels Yde gør omhyggeligt rede for, var til gengæld stiltfærdige. Det blev tiden efter den store konflikt ikke. Bestyrelsen havde den principielle holdning, at når en arbejdsgiver nægtede at indgå overenskomst, skulle der aktioneres. Det skete da også mod Guldhornet i

Blandt Århus' mange fortrin hører også et højtudviklet jazzliv. En af de markante skikkelser i dette har igennem mange år været Bent Jensen, siden 1963 indehaver af Jazzbar Bent J. Billedet forestiller basunisten Al Grey under en optræden på jazzbaren.

Århus og Grillbaren i Juelsminde samt ikke mindst mod Mc.Donald og støtte til den, set fra fagforeningens synspunkt, særdeles uheldige og ret voldelige blokade mod La Cabana i Herning. I det seneste 10-år er amtsafdelingens medlemstal steget fra 5-600 til ca. 1.250, og der er gjort en stor indsats for medlemmerne på de forskellige faglige områder.

Gastronomisk Landsforbund, København. 1913 – 75 år – 1988. Tekst og lay-out: Erhvervshistorisk Bureau ved Søren Federspiel og Kjeld Villadsen. (1988, 20 s. ill.). Selve begrebet Gastronomisk Landsforbund er en sammenslutning fra 1984. Dette hæfte skildrer i virkeligheden de tidligere organisationsdannelser på området, Dansk Kokkeforening af 1913 og Koge- og Smørrebrødsjomfruernes Fagforening fra 1934.

Den sidste fjerdedel af pladsen optages af interviews med formand og næstformand i Gastronomisk Landsforbunds Københavns Afdeling. Selve fremstillingen er rodet og uoverskuelig, og al for megen plads bruges til at skildre pionererne Mess og Jørgensens privatforhold.

Hæftet er forsynet med gode billeder.

Transport

Tirstrup Lufthavn 40 år. Dansk indenrigsflyvning 50 år. Presseklip. (1986?, 59 s.). Med en række avisudklip i fotokopi berettes om festlighederne i anledning af Tirstrup Lufthavns 40 års dag og samtidig Dansk indenrigsflyvnings 50 års jubilæum. Presseklippene omhandler for den største dels vedkommende, den begivenhed det var, at Concordeflyet landede og startede i Tirstrup Lufthavn.

Noget mere traditionelt udformet er *Fly på jorden. Flymekanikerne i SAS – 25 års fagligt arbejde 1963-1988. (1988, 88 s.).* Bogen fortæller om hvilke områder flymekanikerne bevæger sig over. Gennemgang af flymekanikernes faglige klubs historie og deres arbejdsdag. Det er en velskrevet og godt illustreret bog.

Leyland-DAB A/S. 75 år. 1912-1987. (1987, 45 s.). Bogen har mange gode illustrationer og en tekst, der ikke kun beretter om virksomhedens historie, men også om lederne og de ansatte. I fem kapitler fortælleres virksomhedens historie i et kronologisk forløb, men med temaer inden for de enkelte kapitler, og i et kapitel er det en forbruger, der kommer til orde. Bogen har en god og overskuelig indholdsfortegnelse, der hurtigt orienterer læseren.

En anden fortrinlig jubilæumsbog er *På farten siden 1863. (1988, 47 s.).* Ikke alene beskriver bogen speditioonsfirmaet Otto Hansen & Co. A/S historie, men giver også en beskrivelse af Vejle bys udvikling, hvilket er et

godt aspekt at have med, idet en virksomheds udvikling ofte får mere perspektiv ved at blive beskrevet i samklang med det samfund, den er en del af.

Gunner Henriksen APS. Vognmand og entreprenørforretning. G.H. 50 år. 1938-1988. (1988, 12 s.). Med mange illustrationer og lidt, men velvalgt tekst skildres Gunner Henriksens virksomheds 50-årige historie og hans interesse for motorsporten.

»Ved rettidig omhu ...« *Skibsreder A. P. Møller 1876-1965.* (1988, 315 s.). Den foreliggende bog er ikke en biografi i snæver forstand, men snarere en rederihistorie. Bogen beskriver i fire store afsnit hvordan A. P. Møller etablerede, konsoliderede, forholdt sig under anden Verdenskrig og efter afslutningen af denne ekspanderede. En meget læseværdig og vægtig bog om en kendt person og hans indsats som det danske rederierhvervs ledende person. En absolut anbefalelsesværdig bog til belysning af rederiets historie og baggrunden for etableringen af de to selskaber A/S Dampskibsselskabet Svendborg og Dampskibsselskabet af 1912 A/S.

Hans Joakim Schultz: Dansk turisme i 100 år. 1888-1988. (1988, 190 s.). Danmarks Turistråd har valgt at fejre jubilæum med en omfattende historisk fremstilling, skrevet af litteraturhistoriker og medarbejder ved Turistrådet gennem 20 år Hans Joakim Schultz. Bogen er struktureret efter tre udviklingstrin. Først tiden indtil 1922, hvor turismen bredte sig som en folkelig bevægelse; dernæst, hvad Schultz kalder den politiske gennembrudstid fra 1923 til 1967 og endelig tiden med den gennemførte professionalisme i turistarbejdet efter 1967.

Turismen kom sent i gang i Danmark i forhold til de klassiske turistlande i Alperne og ved Middelhavet, hvor man vel startede 100 år før. På baggrund af lokale turistforeningers initiativ havde turismen i Danmark fra begyndelsen en decentral karakter. Der var København, der var de jyske badesteder, der var Bornholm, alt sammen med egne profiler. Turismen blev en landsomfattende folkebevægelse, og i mange små købstæder og havnebyer fastholdt man et attraktivt miljø med traditioner og atmosfære. Schultz fremhæver især Ribe, Skagen, Ærøskøbing og Svaneke; sidstnævnte fik i 1975 en europæisk guldmedalje for sin bybevaring, men for dem alle gælder det, at højhuse og betonbyggeri ikke har fået lov til at skade miljøet. Hvad Lønstrup angår hævder forfatteren, at der ikke er den store forskel på en sommerdag i dag og for 100 år siden, idet naturoplevelsen er den samme. Mulighederne for bevaringen er begunstiget af det forhold, at der trods mangedobling af indbyggertallet om sommeren dog er tale om et helårs-samfund. Man kunne godt ønske, at forfatteren ud over de mange gode ek-

sempler tog bladet fra munden og lagde de tilfælde frem, hvor udviklingen har været mindre tilfredsstillende. Han kunne nævne Henne Strand, et af de fineste Vesterhavsmiljøer i 1930'erne, hvor efterkrigstidens lokalpolitikere fuldstændig skrupelløst har tilladt stort set alt, hvad hjertet kan begære af smagløse indfald, og hvor rovdriften på naturværdierne har ødelagt et rekreativt miljø. Man kan således indvende mod Schultz' fremstilling, at den er lige lovlig lidt problematiserende. Korpsånden sidder ham i blodet.

1967 blev Danmarks Turistråd skabt, og dermed kom en omfattende professionalisering ind i turistarbejdet. Ord som landsplanlægning og produktudvikling fandt vej ind i sektoren, og propaganda og servicefunktioner blev gennemorganiseret, ligesom finansieringen blev delt mellem stat og kommuner.

Bogen er forsynet med et fremragende illustrationsmateriale. Især lægger man mærke til de mange turistplakater – herimellem alle de berømte – der gengives i farver: Aage Rasmussen, Henry Thelander, Sikker Hansen m.fl.; det er plakatkunst i verdensklasse.

Bank, finansiering, forsikring, forretningsservice

50 år med DBL. Fagligt sammenhold – din styrke. Danske Bankfunktionærers Landsforening. (1988, 64 s.). Blandt fagforeninger hører Danske Bankfunktionærers Landsforening til blandt de yngste. Oprindeligt udsprunget af bankernes personaleforeninger, hvoraf Handelsbankens fra 1915 er den ældste, blev Landsforeningen etableret 1938. Først var der gået et mellem-spil, idet personaleforeningerne i 1919 havde stiftet Danske Bankforeningers Fællesdelegation, en løs organisation uden noget apparatur af betydning og helt modstandsløs over for de ulykker, der især ramte bankerne og dermed deres funktionærer i 1920'erne. Efter Landsforeningens skabelse rejste landssekretæren og hans hjælpere rundt i hele landet for at agitere, og foreningen fik god tilslutning. Den afgørende styrkeprøve kom 1953 ved overenskomstforhandlingerne, hvor det trak op til konflikt. Her sejrede solidariteten, og foreningens møder over hele landet var særdeles velbesøgte, vel at mærke af både høje og lave funktionærer. Forhandlingerne gav et kompromisresultat. De blev ført videre mellem parterne, og den frivillige voldgift kom til verden 1956; den eksisterede til 1969, da funktionærerne stemte aktionsretten tilbage. Blandt branchens specielle problemer har været de urimelige forhold for kvinder. Først 1961 blev der indført ligeløn, og så sent som 1971 måtte foreningen i retten for at få erstatning til to kvinder i Århus Diskontobank, der var blevet fyret på grund af graviditet. Lands-

foreningens informationsafdeling har udsendt denne publikation, der meddeler de nødvendige saglige oplysninger om foreningens historie på en elegant og morsom måde.

Arne Grum-Schwensen: Glæde over Fyn. Ravnholtkassens første 150 år. (1988, 32 s.). Ravnholtkassen, som det officielle navn har været siden 1961, er et brandforsikringsselskab fra 1838 for fynboer fra by og land. I 1963 udsendte kassen sit 125-års jubilæumsskrift, forfattet af Erik Berstrand. Det indeholder en mængde oplysninger, som fornuftigvis ikke gentages i denne bog, der indskrænker sig til nogle ret spredte informationer om de seneste 25 år. Hovedsigtet har tydeligt været at bringe nogle pragtfulde farvefotos fra det fynske land.

Knud Meister: Om mennesker og huse i 75 år. Dansk Ejendomsmæglerforening 1912-1987. (1987. 71 s.). Den omfattende mæglerforordning af 1808 omtaler veksel-, skibs-, vare- og assurancemægler, men ikke ejendomsmægler. Denne virksomhed har vel som selvstændig branche kun omkring 100 år på bagen, mener Knud Meister, der har forfattet dette underholdende skrift. Organisationsdannelsen fra 1912 havde det klare sigte at sanere faget og højne standens anseelse. De turbulente forhold i økonomien under første verdenskrig var ikke til gavn for en samling af tropperne, men efter krigen fremstod foreningen med kravet om, at der skulle indføres næringsbrev og bogføringspligt for standens medlemmer. Samtidig var der problemer i forhold til de forretningsmæglere, der solgte butikker i efterkrigsårene. Først i slutningen af 1930'erne kom disse ind i foreningen gennem en sammenslutning.

1932 blev ejendomsmæglerprøven indført. Så kunne man blive statseksamineret ejendomsmægler, hvilket gav forpligtelser til at tage fastsatte salærer m.v., krav der desværre ikke blev stillet til den almindelige ejendoms handler. Fra 1936 fandtes der i Dansk Ejendomsmæglerforening kun statseksaminerede ejendomsmæglere med næringsbrev. Først ved lov af 1948 blev imidlertid betegnelsen ejendomsmægler forbeholdt de statseksaminerede med næringsbrev. I 1970'erne fulgte oprettelse af Ejendomsmæglernævnet samt Garantifonden, og det er nu kommet så vidt, at den statsautoriserede ejendomsmægler ved tillægsuddannelse under merkonom-studiet kan kalde sig *valuar*.

Revisorkommissionen. Artikelserier i anledning af Revisorkommissionens 75 års jubilæum. Under redaktion af Poul Seier-Petersen. (1988. 227 s.) Også revisionserhvervet er en ung branche. Omkring århundredskiftet fandtes der ingen revisorstand, men behovet dukkede op ikke mindst i forbindelse med den stærke økonomiske udvikling, der kendetegner tiden op til første verdens-

krig. 1909 kom den første lov om autoriserede revisorer. Om revisorlovenes udvikling skriver i denne artikelserie forbrugerombudsmanden, Frede Christensen. Af interesse for historikere er herudover kun statsautoriseret revisor Poul Seier-Petersens artikel om revisoreksamen i tidsrummet 1913-86.

Ingeniøren. Uddannelsen – arbejdet – samfundet. Ingeniørhøjskolen Haslev Teknikum 1963-1988. (1987, 96 s.). Dette jubilæumsskrift er lagt an på nutidige og fremtidige problemstillinger for ingeniørerne. Historiske oplysninger er der så godt som ikke.

Landinspektører i Frederikshavn i 100 år. 1886-1986. (1986, 22 s.). Landinspektørfirmaet Hassing, Løhde & Thirup har udsendt dette nyttige skrift, dels om firmaets, dels om fagets gang gennem tiden. Da firmaet begyndte sin virksomhed, passede landinspektøren sit monopol og sin pligt med at holde den danske matrikel a jour; i forbindelse med senere tiders mange udstykninger har landinspektørvirksomhederne udviklet sig til større forretninger, der til gengæld har været overordentlig konjunkturfølsomme. Ligesom arkitekternes tegnestuer har deres trivsel været stærkt knyttet til aktiviteten i bygge- og anlægsvirksomhed. 1960'erne var det store årti med en aktivitet, der først kulminerede i 1972-73. Til gengæld var faldet dybt, da oliekrisen kom 1973. Om denne problemstilling og om landinspektørens opgaver gennem tiden giver det lille skrift god besked.

Servicebranchen er den del af erhvervslivet, der har gennemgået den voldsomste vækst i efterkrigstiden, og dens virksomhed er blevet udvidet med stadig flere arbejdsområder. Til de nyeste hører servicebureauerne inden for EDB-feltet. En af de ældste og førende på området havde i 1987 eksisteret i 25 år og udsendte i den anledning *LEC 25 års jubilæum 1. marts 1987.* (1987, 64 s. ill.). Egentlig startede Landbrugets Edb-Center nogle år før 1962, idet mejerierne i 1954 oprettede en hulkortcentral. Dennes virksomhed udvidedes snart med regnskabs- og statistikopgaver for kvægbrugets organisationer, og i begyndelsen af tresserne sammensluttedes den med en tilsvarende central, oprettet af andelsslagterierne i 1956. LEC udviklede sig hurtigt til en pionervirksomhed inden for området, der ikke blot betjente de ovennævnte virksomheder, men også nyudviklede systemer for landbrugsregnskaber, svineavl, fodrings- og gødningsplanlægning samt kvægregistre. Denne servicevirksomhed har haft stor betydning i forbindelse med dansk landbrugs omstilling til de rationelle specialbedrifter, der nu præger landbrugssektoren. LECs Arbejdsområde har dog ikke udelukkende været landbruget, idet centret også har serviceopgaver inden for bl.a. realkreditsektoren, pengeinstitutterne, i avisbranchen og blandt tandlæ-

gerne. Jubilæumsskriftet giver et godt indblik i ikke blot væsentlige aspekter af landbrugets moderniseringsproces, men også i det teknologiske udviklingsforløb i den danske EDB-branchen.

Tjenesteydelser, organisationer mv.

Henrik Becker-Christensen: Dansk Toldhistorie II. Protektionisme og reformer 1660-1814. (1988, 608 s.). Toldlovgivningen har altid udstukket afgørende retningslinier for det økonomiske liv. Derfor er dette værk centralt og dets belysning af toldpolitikken og analyser af toldlovgivningen og dens konsekvenser afgørende som parametre til forståelse af mangt og meget vedr. det økonomiske liv.

Det er en kæmpeindsats, der ligger bag denne fremstilling. Mange spørgsmål er rejst for første gang og hviler på primære undersøgelser i toldvæsenets omfattende arkiver. Ingen, der arbejder med økonomisk historie i den omhandlede periode, kan komme uden om dette værk.

Ejnar G. Pedersen: Håndværkere i Holstebro gennem 125 år. Udgivet af Holstebro Tekniske Skole 1987. (1987. 96 s. ill.). Den tekniske uddannelse har gennemløbet en kraftig udvikling i de sidste 100 år. I forbindelse med lærlingeloven af 1956 faldt antallet af tekniske skoler fra 360 til 63 som led i den centralisering, der har kendetegnet udviklingen. Det er altså langt fra alle tekniske skoler, der opnår at holde 125 års jubilæum, men teknisk skole i Holstebro har gjort det og har tilsyneladende flere jubilæer i vente, har i hvert fald gode udsigter med den position, Holstebro har skaffet sig som kultur- og uddannelsescentrum.

Frem til 1956 ligner Teknisk Skole i Holstebro landets øvrige tekniske skoler. Stiftet af den lokale håndværkerforening, drevet i lejede lokaler i den første menneskealder, derpå etableret i egen bygning med en teknisk skoleforening som ansvarshavende for undervisningen, efterhånden gledet mere og mere over i offentligt regi. Aftenskole indtil 1945, derpå blandet dag- og aftenundervisning, fra 1956 ren dagundervisning.

Efter at skolen i 1957 blev centralskole, har den sprængt alle rammer. 1968-80 er der blevet opført et stort nyt bygningskompleks til skolen. Samtidig har den påbegyndt EFG-undervisning inden for 3 basisområder; levnedsmidler (1974), jern og metal (1978) og bygge og anlæg (1985), og den har deltaget i nogle af de mange forsøg, der har karakteriseret den tekniske uddannelse i de sidste 20 år.

Jubilæumsskriftet tegner et kortfattet men godt og sammenhængende billede af denne udvikling.

Silkeborg Tekniske Skole, 125 års jubilæum. (1988, 24 s. (avisformat)). Dette jubilæumsskrift er udformet som en præsentation af skolens aktuelle situation og opbygning og rummer næsten ingen oplysninger om dens historie. Teknisk Skole i Silkeborg har specialiseret sig i alle sider af biler: lakering, reparation, karosseriarbejde og har desuden udviklet andre specialer som skiltemaling og facadeindretning. På disse områder er skolen blevet landsdækkende.

Midtjysk Specialarbejderskole 1962-1987. (1987, 62 s., ill.). Det danske tekniske undervisningssystem er selvgroet, men er i tidens løb kommet under tiltagende offentlig regulering og er i den grad blevet belagt med bureaukrati, at der tilsidst er blevet oprettet et særligt direktorat for området i Undervisningsministeriet.

Under alt dette har skolerne og undervisningen udviklet sig. Den tekniske undervisning var et supplement til den praktiske faglige uddannelse. Det skabte et problem for dem, der ingen praktisk uddannelse havde. I 1939 oprettedes i samarbejde mellem Dansk Arbejdsgiverforening og Dansk Arbejdsmandsforbund (vore dages SID) en institution ved navn Arbejdsteknisk skole, som skulle afhjælpe de ufaglærtes uddannelsesbehov. Der blev oprettet en lang række lokale afdelinger af Arbejdsteknisk Skole, i 1941 også en i Viborg. Den kunne i 1966 holde 25 års jubilæum og gjorde det med manér. Når den i 1987 holdt 25 års jubilæum var det altså for anden gang, og det er ikke enhver beskåren, men det skyldes at undervisningen i 1962 blev lagt om fra aftenundervisning til dagundervisning, hvorved skolen helt ændrede karakter. Skolen betjente oprindeligt 3 faglige områder: bygge og anlæg, transport og metal, med bygge og anlæg som klart det største, men de sidste 20 år har for skolen medført en rivende udvikling, som har vendt op og ned på alting. 1968 blev skolen i Viborg slået sammen med skolen i Skive, fra 1969 under navnet Midtjysk Specialarbejderskole, og den har fra 1978 oplevet en eksplosiv udvikling. Ved jubilæet undervistes der på skolen i 125 kurser fordelt på 7-8 brancher, hvoraf metal nu er langt den største og alene tegner sig for 60 % af skolens aktivitet. Forbindelsen med det erhvervsliv, som er skolens bruger, foregår ved hjælp af nogle særlige brancheudvalg, og er i de allersidste år, da arbejdsmarkedsuddannelserne er blevet samlet i et direktorat, blevet koordineret lokalt i et tremandsudvalg, hvor specialarbejderskolen og byens tekniske skole og handelsskole er repræsenteret.

En jordisk krønike. Træk af DGU's historie 1888-1988. (1988, 114 s.). Med et væld af billeder og en god tekst fortælles Danmarks Geologiske Undersøgelers historie. Bogen er særdeles systematisk bygget op, og en detaljeret

og overskuelig indholdsfortegnelse er til stor hjælp. Det skal desuden fremhæves som et plus, at bogens kildemateriale er anført samt litteratur om geologerne. Det skal dog afslutningsvis siges, at DGU's fødselsattest, gengivet på bogens side 14, ikke, som anført, er skrevet med gotisk håndskrift.

Foreningen af sygehusadministratorer i Danmark. 75. 1912-1987. (1987, 82 s.). På jysk initiativ stiftedes 1912 ved et møde i Odense »Foreningen af Sygehusbestyrere i Danmark«. I 1921 omfattede foreningen 65 medlemmer. Om dens historie i de 75 år fortælles der i dette skrift, hvorved offentligheden får mulighed for at få et indblik i den administrative del af sygehusvæsenet. Af interesse for historisk interesserede er der endvidere en artikel i bogen om »Sygehuset før, nu – og i fremtiden« af professor Egill Snorrason. Han gennemgår på nogle få, velillustrerede sider det danske sygehusvæsens udvikling fra middelalderens munkeordenshospitser til nutidens hospitalsbyggeri. Det, der lægges vægt på, er de fysiske rammer. Resten af bogen omhandler de forskellige sammenhænge, hvori administratoren indgår i nutidens komplicerede sygehusverden.

Fynske plejere i 75 år. Dansk plejeforening, Fyns Amt 1913-1988. Indsamling og bearbejdelse: John Hansen; Idé og layout: Sanne Hansen. (1988, 115 s. ill.). Denne bog med en enestående god forside, lavet af Lene Juhler, er noget bedre end gennemsnittet af jubilæumspublikationer. Med talent og indlevelse er plejernes historie præsenteret, og opsætningen er original. Med en sådan fremstilling skabes der interesse for plejernes historie og situation langt uden for den professionelle kreds af interesserede. Bogen er fornuftigt bygget op om 6 hovedperioder, hvilket støtter læserens kronologiske fornemmelse, og den er udstyret med en lang række fremragende illustrationer. Tilmed får man god og indgående besked, og fremstillingen krydres med bidrag i form af erindringer. Der er vel ikke noget at sige til, at plejerne her bringer deres fremstilling af Arnvig-sagen fra 1984, specielt da de har følt, at det var umuligt for dem at komme til orde i den boulevardpresse, hvor sagen blev kørt på »gøgeredeniveau«; men lidt problematisk er det at skildre nutidige konflikter i bøger, hvor kun den ene part kommer til orde. Man kan dog ikke sige, plejerne just går over strengen på dette punkt. Skal man komme med en indvending, skal den gå på, at billederne er trykt i en brun tone, der dæmper kontrasten og dermed udvisker detaljer.

Werner Hansen: De holdt fanen højt. Arbejdernes Fællesorganisation på Bornholm gennem 90 år. (1988. 75 s. ill.). Foreningen blev stiftet i 1898 under navnet Den faglige agitationsforening. I 1900 blev navnet ændret til De

samvirkende Fagforeninger på Bornholm og i 1914 til det nuværende. Dens udvikling adskiller sig ikke fra de øvrige fællesorganisationers, og der gøres i festskriftet ikke noget forsøg på at sætte den ind i en større sammenhæng.

Arbejdernes Fællesorganisation i Helsingør, 1888-1988. (1988, 58 s. ill.). Helsingør var en socialdemokratisk højborg, og Arbejdernes Fællesorganisation havde i mange år en stærk position i byen, ikke mindst i de mange år, da kong Peder var borgmester i byen. Men i løbet af 1950erne udhuledes Socialdemokratiets stærke position, og Fællesorganisationen fik stigende vanskeligheder kulminerende med en krise i 70erne. Det er dog lykkedes organisationen at komme over krisen og påny vinde øget indflydelse.

Jubilæumsskriftet giver en sammenhængende skildring af organisationens udvikling og supplerer den med en række indskud, der rummer erindringer, biografier o.l., hvilket sammen med de mange fotografier og øvrige illustrationer gør bogen til underholdende læsning.

Dansk kommunal Arbejderforbund, Slagelse afdeling, 1938-1988. (1988, 34 s. ill.). Organisationen blev startet i 1938, og det afstedkom brydninger med Dansk Arbejdsmandsforbund. I 1972 blev den opdelt i brancher, og de fik en vis selvstændighed i forhold til forbundet. Ved jubilæet er der brancher for sygehjælpere, skolebetjente, portører, dagplejere, færgepersonale, beskæftigelsesvejledere og plejhjemsassistenter.

Organiseringen af ufaglærte arbejdsmænd inden for industri og håndværk begyndte i 1880erne, og nogle af de tidligst etablerede fagforeninger har således i de senere år kunnet fejre jubilæer med udsendelse af bøger om foreningernes virke i de forløbne 100 år. *SID afd. A, Randers gennem 100 år.* (1987, 64 s., ill.) er blevet udarbejdet af foreningens »ældredvalg« og bærer indholdsmæssigt stærkt præg af det. På grundlag af forhandlingsprotokoller er plukket emner ud (stiftelse, love, overenskomster, enkeltkonflikter m.v.), der beskrives uden indbyrdes sammenhæng, og bogen indeholder desuden 4-5 erindringssamtaler med ældre medlemmer. Lidt navnestof samt en billedserie vedrørende teknisk udvikling af nogle arbejdsprocesser indgår også i skriftet, der i sit faglige og historiske indhold ikke har interesse uden for lokalkredsen.

Mere sammenhæng er der i *FælleSiDonten 1887-1987.* (1987, 56 s., ill.) fra Specialarbejderforbundets Helsingør-afdeling. Den bringer i et letlæst sprog og med journalistisk tempo historien om Helsingørs arbejdsmænd, socialdemokrati, byudvikling m.v. og kommer omkring arbejds- og levevilkår, forhold på arbejdsmarkedet, politik, modstandsarbejde. Sproget er medrivende og blomstrende, men indholdsmæssigt føler man undertiden afstanden til bogens egentlige emne for stor.

Det gør man ikke i *Erik Bartram Jensen: Arbejdsmænd i 100 år. Arbejdsmændenes Fagforening for Viborg og Omegn 1888-1988*. (1988, 216 s., ill.), der giver en solid og veldokumenteret gennemgang af arbejdsmændenes livs- og arbejdsvilkår samt deres organisationsarbejde i og omkring Viborg. Bogen er baseret på såvel de bevarede fagforeningsarkiver som relevant trykt og utrykt materiale vedrørende arbejderbevægelsen. Arbejdsmændenes forhold i Viborg skildres bredt og kobles sammen med den faglige udvikling på landsplan. De mange fotos og andet illustrativt billedmateriale fra arkivalier og fagblade samt erindringsuddrag m.v. medvirker til at gøre bogen levende og nærværende i sin fremstillingsform, men de bidrager også til, at man undertiden kan have svært ved at fastholde overblikket. Men bogen er et professionelt arbejde, som mange forfattere af organisationsfestskrifter kunne tage meget ved lære af.

De ufaglærte kvinders bestræbelser for at forbedre løn- og arbejdsforhold er emnet for *Helge Stavnsbjerg: En kamporganisation bliver til. Husligt Arbejder Forbund – Skive 1937-1987*. (1987, 32 s., ill.). Bogen giver trods det ringe omfang et rimeligt indblik i de vilkår, som husassistenterne har arbejdet under (bl.a. gennem erindringsglimt og interviews). De mange problemer med at få organiseringen sat i gang og udviklet på det lokale plan sammenlignes med landsudviklingen. Bogens letlæste sammenhængende tekst med et varieret illustrationsmateriale er et eksempel på, at selv korte jubilæumsskrifter kan få et fagligt forsvarligt indhold og ikke behøver at være præget af de ofte benyttede spredte udpluk fra forhandlingsprotokoller, samlet af et tidligere bestyrelsesmedlem.

Ret meget mere end dette er *HK Viborg 1912-1987. 75 år*. (1987, 39 s., ill.) ikke. Den rummer i korte kronologiske årsnotiser stort set ingen oplysninger om arbejdsmæssige vilkår, men behandler fortrinsvis interne foreningsforhold og medlemsudvikling og slutter med lister over bestyrelser og tilidsfolk gennem de 75 år. Den har kun snæver lokal interesse.

Mens husflid tidligere var et integreret led i landbrugssamfundets arbejdsprocesser, svandt dens erhvervsmæssige betydning i takt med industrialiseringen og landbrugets modernisering i slutningen af forrige århundrede. I stedet blev »husflidssagen« en slags folkelig bevægelse med opdragende og senere nationalt-kulturelle funktioner. Bevægelsen toppede i slutningen af 1930erne og har fra 1960erne i langt de fleste egne af landet mistet sin selvstændige betydning. Enkelte lokale foreninger virker dog stadig som forum for fritidsundervisning i husflidsfagene. En af disse er beskrevet i *Hans O. Pedersen: Skårup Sogns Husflidsforening gennem 100 år. 1887 – 17. december – 1987*. (1987, 60 s. ill.). Den kronologiske gennemgang af forenin-

gens historie viser, at også foreningen i Skårup havde stærk fremgang i 1930erne, hvor man ved siden af træsløjd optog kvindelig husflid og desuden byggede egen husflidsskole. Bogen giver først og fremmest et indtryk af foreningens undervisning og andre aktiviteter samt af dens lokale folkelige opbakning, men dens virksomhed sættes ikke ind i et bredere perspektiv.

Beretning om virksomheden

1. januar-31. december 1989

Afleveringer

Organisationer

Danmarks Sparekasseforening, København (fortsat aflevering). 93 pakker journalsager, 1972-89.

Det danske Handelskammer, København (fortsat aflevering). 40 bind og 58 pakker, 1931-89. Repræsentantskabsmøder, medlemslister, vedtægter, toldsager samt materiale fra diverse brancheforeninger.

Entreprenørforeningen, København. 33 pakker voldgiftssager, Dansk Tømrerforbund, 1917-73, og 23 pakker voldgiftssager, Jord- og Betonarbejderne Fagforening, 1894-1976.

Foreningen af jyske Landboforeninger, Århus (fortsat aflevering). 5 bind, 1946-70. Mødereferater og korrespondance, Landboorganisationernes Maskinudvalg. Modtaget fra Landbrugets Rådgivningscenter, Århus.

Foreningen af jyske Trælasthandlere, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke korrespondance, 1981-83.

Grafiske Organisationer, København (fortsat aflevering). 42 pakker journalsager, Københavns Bogtrykkerforening, 1919-85.

Håndværksrådet, København (fortsat aflevering). 6 pakker skrivelser, 1951-64. Modtaget fra Birkerød Lokalhistoriske Arkiv.

Industrifagene, København (fortsat aflevering). 279 pakker journalsager, 1970-77.

Industrirådet, København (fortsat aflevering). 1 pakke journalsager, 1879-1976.

Landsforeningen L.A.B., København (fortsat aflevering). Årsberetninger, medlemskartotek samt korrespondance og udklip. Modtaget fra Landsarkivet for Sjælland, København.

Provinshandelskammeret, København (fortsat aflevering). 6 pakker, 1974-86. Journalsager samt regnskab og korrespondance.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 7 forhandlingsprotokoller, 1956-88.

Tegnerforbundet, København. 19 bind og 11 pakker, 1919-83. Forhand-

Gennem Rigsarkivet har Erhvervsarkivet i årets løb modtaget en aflevering fra det gamle firma Ballin & Hertz, der drev garverivirksomhed samt skoproduktion. Førstnævnte ophørte allerede i 1961, mens skofabrikken først lukkede i 1974. Med arkivet fulgte en lille billedsamling. Dette billede er fra 1931 og viser hvordan og i hvilke omgivelser sko blev produceret. Blandt skoarbejderne ses i forgrunden også et par kvinder. Alle er iført arbejdstøj: En kittel. Skofremstilling var endnu en blanding af håndværk og fabriksfremstilling. Der er ingen tydelig produktionslinie, men alene hylder, hvorfra arbejderne henter sko til forarbejdning. De mange maskiner forsynes med kraft – som i industrialismens barndom – af remme, der igen henter kraft fra de lange drivakser under loftet.

lingsprotokoller, beretninger, regnskaber, kassebilag, medlemsfortegnelse, kassejournaler samt vedtægter og korrespondance.

Tekstilfabrikantforeningen, København (fortsat aflevering). 1 bind årsberetninger, 1921-36.

Industri og Håndværk

A/S M. J. Ballins Sønner & Hertz Garverier og Skotøjsfabrikker, København. 11 bind og 14 pakker, 1813-1975. Forhandlings- og revisionsprotokoller, regnskabsbøger, korrespondance, næringsbreve samt brochurer og prislister. Modtaget fra Rigsarkivet.

Burmeister & Wain A/S, København (fortsat aflevering). 1 pakke licenskontrakter, 1968-78.

A/S Dansk Gærings-industri, København. 132 bind og 250 pakker, 1915-84. Statusbog, hoved- og kassebøger, revisionsprotokol, driftsbøger, journalsager, korrespondance og mødereferater.

A/S De Danske Spritfabrikker, København (fortsat aflevering). 32 bind og 69 pakker, 1901-85. Aktienoteringsbøger, driftsregnskaber og journalsager. I afleveringen indgår også materiale fra Foreningen af Danske Spritfabrikanter.

A/S De Danske Sukkerfabrikker, København. 201 bind og 134 pakker, 1812-1972. Regnskabsmateriale og korrespondance samt billedmateriale.

Fillerup Savværk, Odder (fortsat aflevering). 32 bind, 1914-75. Hoved- og kassebøger, lønningsbøger og arbejds- og fabrikstilsynsprotokoller. Modtaget fra Det Historiske Arkiv for Odder og Omegn.

De forenede Bryggerier A/S, København (fortsat aflevering). 69 pakker korrespondance og journalbilag, 1978-84.

A/S Frichs, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke lysbilleder. Modtaget fra Mørk Lassen, Århus.

Brdr. Kofoeds Stenhuggeri, Århus (fortsat aflevering). 3 pakker regnskabsmateriale, 1982-84.

A/S Den Kongelige Porcelainsfabrik (A/S Royal Copenhagen), København (fortsat aflevering). 151 bind korrespondance og ordremateriale, 1983.

A/S Maribo Dampmølle, Maribo. 123 bind og 23 pakker, 1863-1978. Årsregnskaber, status-, hoved-, kasse- og købsbøger, lager- og vekselbøger, korrespondance samt tegninger og reklame.

Morsø Andelslagteri, Nykøbing M. (fortsat aflevering). 1 pakke korrespondance og cirkulærer, 1933-54.

Albert Nielsens Kemiske Fabrik A/S, Århus (fortsat aflevering). Private papirer og index, 1916-57.

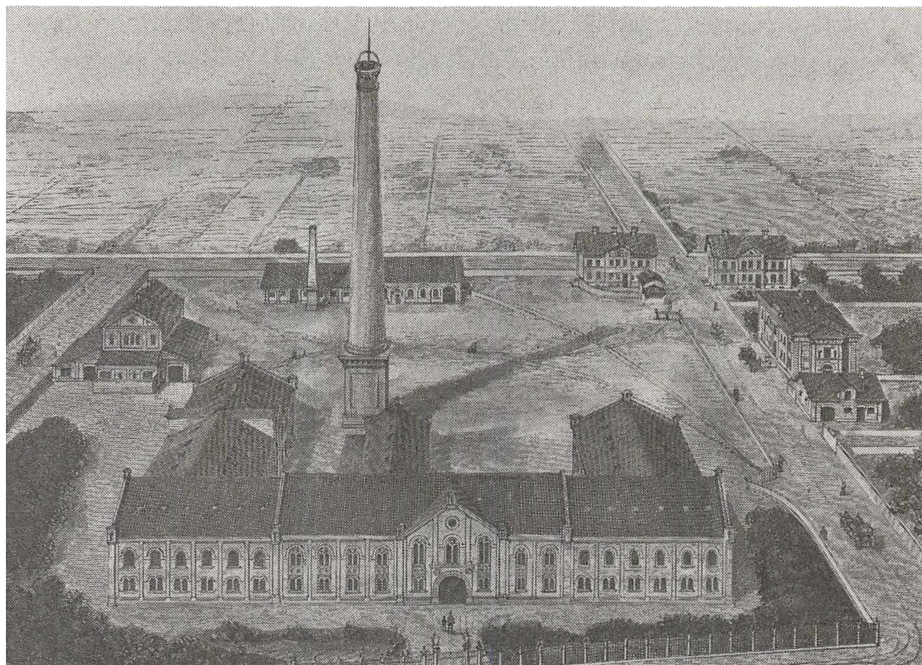
Hans Nielsens Motor & Maskinfabrik, Århus (fortsat aflevering). 25 bind og 1 pakke, 1921-58. Råbalancer, hoved- og kassebøger samt journaler og regnskabsuddrag.

Slagtermester *Magnus Nielsen, Århus* (fortsat aflevering). 64 bind og 4 pakker, 1947-88. Årsregnskaber, kassebøger, fakturaer og kontrakter.

Skomager *Esrom Olsen, København.* 7 bind og 1 pakke, 1909-37. Status-, hoved- og kassebog, ordre- og varekøbsbog samt journal og skatteopgørelser. Modtaget fra Arbejdermuseet, København.

Ingeniør *Jan Pilegaard-Hansen, Virum.* 28 pakker privatarkiv, 1942-75. Modtaget fra fru Obelitz, Virum.

Vognfabrikken Scandia A/S, Randers (fortsat aflevering). 380 bind og 20

Fra A/S De Danske Sukkerfabrikker, nu Danisco A/S, har Erhvervsarkivet modtaget et meget omfattende arkiv. Virksomheden blev stiftet i 1872 under C. F. Tietgens forsæde og overtog da to ældre københavnske sukkerraffinaderier: Raffinaderiet Phønix og Helsingørgades Sukkerraffinaderi. De ældre virksomheder oparbejdede især rørsukker fra De dansk-vestindiske Øer. I 1872 påbegyndtes anlæggelsen af selskabets første roesukkerfabrik i Odense, og i de følgende år voksede roesukkerets betydning. Stadig nye fabrikker kom til. I 1882 således Nakskov sukkerfabrik, der her er gengivet i indvielsesåret. Det var et imponerende helstøbt fabriksanlæg, helt i tidens typiske byggestil og i gule mursten.

Det meget fyldige arkiv rummer foruden et spændende billedmateriale også materiale til belysning af den ældre danske sukkerproduktion på de vestindiske plantager og protokoller fra for længst glemte og nedlagte sukkerraffinaderier og fabrikker. Arkivet har et omfang af ca. 75 hylde-meter.

pakker, 1860-1987. Beretninger, regnskaber, revisionssager, hoved-, ordre- og lønningsbøger, kalkulationer, regningsoversigter, korrespondance samt tegninger og billedmateriale. En del af materialet modtaget fra Randers Museum.

M. Seest Maskinfabrik, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke tegninger, 1909-52. Modtaget fra Niels Schausen Olsen, Hørning.

Mejerier

Centralmejeriet, Århus (fortsat aflevering). 40 bind og 6 pakker, 1905-78. Forhandlings- og revisionsprotokoller, årsregnskaber, kassejournal, salgsbog, fedt- og ostebøger samt gæstebog, billeder og film.

Andelsmejeriet »Engholm«, Årslev. 5 bind, 1911-66. Forhandlingsprotokoller samt kasse- og kontrolbog. Modtaget fra Anne Lise Isaksen, Årslev.

Handel

Chokoladeforretningen »Broen«, Århus. 19 bind og 56 pakker, 1926-75. Status og årsregnskaber, hoved- og kassebøger, vare- og kundebog samt fakturaer, kassebilag, fotos og skilte.

Boghandler *E. Brummerstedt*, Århus. 18 bind og 1 pakke, 1901-68. Status- og driftsregnskab, kassebøger og korrespondance samt udklip og billeder.

Børge Martin Jeppesen, Otterup (fortsat aflevering). Diverse udklip, 1981-85.

Kolonialmagasinet v/Laurids Laursen, Århus. 1 kassebog, 1942-46. Modtaget fra købmand Just Jensen, Århus.

Lækkerland, Odense (fortsat aflevering). Korrespondance, pris- og ordresedler samt kataloger, 1988-89.

I/S Thyge Ludvigsen & Co., Frederiksberg. 1 statusbog 1895-1963 og 1 pakke dokumenter og korrespondance, 1895-1927. Modtaget fra Vinni Søndergaard, Frederiksberg.

Rederier

Dampskibsselskabet Dania A/S, København. Kopi af forhandlingsprotokol, 1955-61. Modtaget fra Toldmuseet, København.

Det Dansk-Franske Dampskibsselskab A/S, København. 1 hovedbog, 1912-16. Modtaget fra Toldmuseet, København.

Illustration på modsatte side:

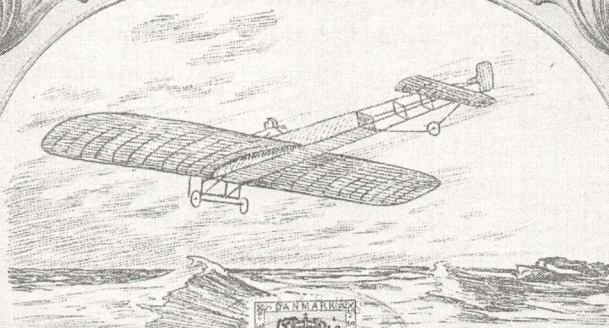
Erhvervsarkivet modtager fortsat aktiebrev, der kan fortælle om forlængst glemte initiativer.

I 1909 investerede mejeriere I. P. Jensen fra Århus således det anseelige beløb af 600 kr – et beløb svarende til omtrent en arbejdsmands årsløn – i luftfartsaktier. Dansk Aviatik A/S hed det. Det var et lokalt selskab, der klart så de internationale muligheder, som luftfarten åbnede. Selskabet lod sig da også lige fra starten indregistrere med et fransk navn.

Selskabet kom nu ikke til at sætte sig nævneværdige spor i flyvningens historie. Det kom aldrig i luften og blev ophævet i 1917. Det var ellers initiativrige mennesker, der stod bag: Ejeren af det gengivne aktiebrev var medinitiativtager til dannelsen af De Forenede Mejerier i Århus, der bl.a. på et tidspunkt ejede 7 mejerier i Polen.

Underskriverne af aktiebrevet var også kendte folk: Johs. Hansen fra Århus Kioskselskab, konsul Edv. Bergmann fra mæglerfirmaet Bergmann, Smith & Co – der dog hurtigt forlod bestyrelsen – mens den tredje og sidste person, opfinderen og byrådssekretær H.J. Aae, fortsatte helt til selskabets ophævelse.

Den primitive tegning på aktiebrevet illustrerer, på hvilket niveau luftfarten endnu befandt sig. Aktiebrevet er imidlertid vinesbyrd om, at man lokalt allerede tidligt så store muligheder i luftfart.

N° 23

Kr. 600,00

Bestyrelsen
for
Aktieselskabet

„Dansk Aviatik A/S“
(Société d'aviation danoise.)

erkender herved at

Herr. Majorerigjen J. P. Jensen, København,
eller den, til hvem dette Aktiebrev i Henhold til Selskabets Lov
lovlig transporteres, er Deltager i bemeldte Selskab med

Seks Hundrede Kroner

og som saadan har forholdsmæssig Andæl i Selskabets Ejendele og
Rettigheder i Overensstemmelse med Lovene.

Aarhus, 30. December 1909.

I Bestyrelsen for ovennævnte Aktieselskab:

Konstant Emil Sørensen *H. Star*

Finansiering og forsikring

Dansk Brandforsikrings Forening, København (fortsat aflevering). 60 pakker planer og beretninger, 1896-1982.

Forsikringsforeningen i Århus (fortsat aflevering). 1 forhandlingsprotokol, 1962-79. Modtaget fra Karen Øllegaard, Viby.

Brandforsikringsforeningen Jylland, Århus. 1 pakke med foreningens historie. Modtaget fra Skejby-Lisbjerg-Ølsted Lokalhistoriske Arkiv.

Vekselerer *Ludvig Kalckar*, København (fortsat aflevering). Hovedbog, journal og kursnoteringsbog, 1948-77.

Kreditforeningen af mindre ejendomme på landet i Jylland, Aalborg (fortsat aflevering). 6 vurderingsprotokoller, Støvring herred, 1884-1923 og 20 vurderingsprotokoller, Framlev herred 1883-1938. Modtaget fra henholdsvis Landsarkivet for Nørrejylland og Harlev lokalarkiv.

Kreditforeningen for industrielle Ejendomme, København (fortsat aflevering). 98 pakker indfrieede lånesager, 1950-87.

Nationalbanken, Århus. 1426 bind og 17 pakker, 1837-1960. Hovedbøger, kassebøger, kopibøger, journaler og brevbøger.

Nykredit, Århus (fortsat aflevering). 16 bind og 9 pakker, 1906-79. Beretning og regnskab, status- og hovedbøger, forhandlingsprotokoller, vedtægter, obligationsbøger, personalesager, indberetninger og korrespondance.

Sparekassen for Randers By og Omegn, Randers (fortsat aflevering). 173 bind og 5 pakker, 1867-1979. Forhandlings- og revisionsprotokoller, årsregnskaber, status-, hoved- og kassebøger, kontokort og journaler. I afleveringen indgår også materiale fra Fausing-Auning Sparekasse, Holbæk-Udby Sparekasse og Hald Kommune Spare- og Lånekasse.

Viborg By og Omegns Sparekasse, Viborg. 313 bind og 53 pakker, 1828-1971. Årsregnskaber, status-, hoved- og kassebøger, journaler og kopibøger. I afleveringen indgår også materiale fra Arbejdernes Spare- og Lånekasse, Viborg.

Østifternes Husmandskreditforening, København (fortsat aflevering). 3 bind og 1 pakke, 1886-1968. Forhandlingsprotokoller og statutter.

Advokatvirksomheder

Advokat *Niels Arup*, St. Heddinge. 33 pakker journalsager, 1969-84.

Advokatfirmaet *Dam & Fintel*, Århus (fortsat aflevering). 5 bind journalblade, 1982-85, og 3 journalsager, 1978-85.

Overretssagfører *H. F. Helweg-Larsen*, København (fortsat aflevering). 5 bind, 1948-66. Kontokuranter og kassebog.

Advokat *Bent Kinnerup*, Aalborg (fortsat aflevering). 82 pakker journalsager, 1977-81.

Advokat *G. Løber*, Århus (fortsat aflevering). 9 bind og 23 pakker, 1970-88. Sager vedr. A/S Frichs og Skjoldhøjkollegiet.

Advokat *Knud Nyholm*, København. 12 bind, 1836-1929. Hoved- og kassebøger samt journaler og kopibøger.

Forretningsservice

Ingeniørfirmaet *Bruun & Sørensen*, Århus (fortsat aflevering). 18 tegninger, 1897-1951. Modtaget fra advokat *G. Løber*, Århus.

A/S Kittelcentralen Gitta, Århus. 4 pakker, 1948-86. Årsregnskaber, fakturaer, udklip og billeder. Modtaget fra *Kirsten Børresen*, Århus.

A/S Nordisk Rationalisering, Albertslund. 10 bind, 1940-71. Cirkulærer, foredrag, artikler samt materiale vedr. arbejdsøkonomi og kurser. Modtaget fra *Fa. Prodevo*, Holte.

SAS, DDL, København. 18 bind og 438 pakker, 1926-85. Budgetter, årsregnskaber, mødereferater, juridiske sager, korrespondance og rapporter samt statistik, forsikring og haveri.

Ingeniørfirmaet *H. Wied & Søn*, Århus. 70 bind og 156 pakker, 1938-84. Kassebøger, diverse projekter og privat studiemateriale. Modtaget fra *J. Rasmussen*, Skødstrup.

Ingeniørfirmaet *Wilcken & Wulff*, Århus. 29 bind og 1 pakke, 1953-86. Kassejournal, sagsfortegnelse og honorarsager. Modtaget fra *Ole H. Jensen*, Højbjerg.

Foreningsvirksomhed

Arbejdernes Byggeforening, København (fortsat aflevering). Forhandlingsprotokol, 1972-75 og journalsager, 1962-75.

Billedskærer- og Dekorationsbilledhugger-Forbundet, Århus. 8 bind og 14 pakker, 1907-60. Forhandlings- og revisionsprotokoller, årsregnskaber, bestyrelsesreferater, kasse- og medlemsbøger, cirkulærer og overenskomster. Modtaget fra *Palle Nielsen*, Lystrup.

Dansk Journalistforening, København. 90 bind og 47 pakker, 1880-1960. Forhandlingsprotokoller, budgetter, regnskaber, hoved- og kassebøger, medlemsbøger samt journalsager og korrespondance. Modtaget fra *Dansk pressemuseum*, Århus.

Dansk Tandlægeforening, København. 443 bind og 468 pakker, 1897-1984. Beretninger, regnskaber, journalsager, kopibøger, korrespondance samt fakturakopier og billeder.

Den lokale Arbejdsgiverforening, Århus (fortsat aflevering). 3 forhandlingsprotokoller 1947-86 og 1 pakke historisk materiale 1914-64. Modtaget fra *landskonsulent Jørgen Juul*, Århus.

SID, Lager- og Pakhusarbejdernes Fagforening, Århus. 22 bind og 1 pakke, 1893-1945. Forhandlingsprotokoller, statusbog, medlemsbog samt voldgiftsbog og overenskomster.

Sønderborg Handelsstandsforening, Sønderborg (fortsat aflevering). 14 bind og 4 pakker, 1966-83. Mødereferater, rapporter, korrespondance samt bilag og udklip.

Aarhus Dameskrædderinde Laug, Århus. 3 bind og 1 pakke, 1949-78. Forhandlingsprotokoller, mødereferater, cirkulærer, vedtægter samt overenskomster og korrespondance. Modtaget fra Ellern Storck, Brabrand.

Foreninger for ungdom, fritid og sport

Hundredemandforeningen »Aros«, Århus. 1 forhandlingsprotokol 1942-71. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Sejlkлубben »Bugten«, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke vedtægter og korrespondance, 1914-20. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Dansk Røde Kors, Århus. 2 bind, 1938-40. Forhandlingsprotokol, møder, vedtagelser og korrespondance.

Dansk Vandrelaug, Århus (fortsat aflevering). 1 kassebog 1976-82 og tur- og mødeplan, 1982.

Foreningen for Bykultur, Århus. 3 bind mødereferater og korrespondance, 1981-87.

Malernes Sangkor, Århus. 41 bind og 3 pakker, 1912-73. Forhandlings- og mødeprotokoller, medlemsprotokoller samt repertoirebøger, noder og partiturer. Modtaget fra Malernes Fagforening, Århus.

Studerforeningen, Århus. 1 pakke bestyrelsessager, 1928-33. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Østjysk Hjemstavnsforening, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke redaktionskorrespondance 1948-74. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Aarhus Skakklub, Århus (fortsat aflevering). 1 kassebog, 1905-61 og 1 pakke korrespondance, 1936-54. Modtaget fra John W. Oldam, Viby.

Aarhus Motor Sport, Århus (fortsat aflevering). 13 bind, 1957-85. Forhandlingsprotokol, mødereferater, korrespondance, cirkulærer og regnskaber. Modtaget fra Hans Jørgen Andersen, Søften.

Andre

A/S Chr. Andresen, København. 89 bind og 6 pakker, 1916-78. Korrespondance og scrapbøger.

Berlingske Tidende, København. 5 bind, 1843-1930. Hovedbog, dagbøger og radioforedrag. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Bogense Avis, Bogense, 6 hovedbøger 1907-60 og 5 kassebøger, 1936-55. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Dansk Fedtforskningsinstitut, København. 15 bind og 38 pakker, 1953-73. Hovedbog, kassejournal, meddelelser samt rapporter og korrespondance. Modtaget fra Carl Vrang, Brabrand.

DLF og FDBs Planteforædlingsvirksomhed, Roskilde (fortsat aflevering). 74 bind, 1915-89. Forhandlingsprotokoller, årsberetninger, regnskaber og stamfrølistes. Modtaget fra K. J. Frandsen, Store Heddinge.

Direktoratet for Egnsudvikling, Silkeborg (fortsat aflevering). 37 pakker årsregnskaber og revisionsrapporter, 1978-86.

Folkebarnehaven Trøjborg, Århus (fortsat aflevering). 1 forhandlingsprotokol, 1949-82.

Garverforeningens Forsøgsstation, København. 16 bind og 5 pakker, 1885-1985. Forhandlingsprotokol, årsberetninger, regnskaber, analyser samt kopibøger og korrespondance. I afleveringen indgår også materiale fra Nordisk Læderforskningsråd. Modtaget fra Teknologisk Institut, Tåstrup.

A/S Chr. Hansens Laboratorium, København (fortsat aflevering). 1 pakke diverse sager, 1877-1949.

Paula Heide, Århus. 1 pakke private papirer, 1941-62. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Hjørring Amtstidende, Hjørring. 6 bind og 3 pakker, 1926-37. Hoved- og kassebog, journaler samt diverse sager. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Jysk Børneforsorg, Århus (fortsat aflevering). 50 bind og 68 pakker, 1961-89. Stamkort, af- og tilgangsbøger, årsregnskaber, mødereferater, personalesager, budgetter, kørselsbog, inventar og overenskomster samt billeder.

Institutionen »*Klubben Rosensgade 34*«, Århus. 1 pakke mødereferater, korrespondance og udklip, 1971-78. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Københavns Translatørskole og Sproginstitut, København. 4 bind og 11 pakker, 1901-72. Kassebøger, eksamensopgaver samt programmer.

Langelands Avis, Rudkøbing. 2 bind og 1 pakke, 1877-1940. Kasse- og abonnentbog samt diverse sager. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Laursens Realskole, Århus. 1 pakke lejekontrakter, 1941-67. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Lolland Falsters Stiftstidende, Nykøbing Falster. 53 bind, 1838-1953. Forhandlingsprotokol, hoved- og kassebøger, journaler, tryksagsprotokol samt lønningsregnskab og arbejdsprotokol. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Lolland Falsters Venstreblad, Nykøbing Falster. 28 bind og 3 pakker, 1912-60. Revisionsprotokol, hoved- og kassebøger, journaler, vekselsbog samt abonnements- og opkrævningsbøger. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

I/S Midtkraft, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke fakturaer, 1983.

Andelselskabet *Morsø Elektricitetsforening*, Nykøbing Mors. 225 bind og 16 pakker, 1909-60. Årsberetninger, revisionsprotokoller, balancer, hoved- og kassebøger, journaler samt driftsbøger og korrespondance.

Nordjysk Dagblad, Hjørring. 1 hovedbog, 1928-33 og 2 kassejournaler 1924-31. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Nyborg Avis, Nyborg. 1 annoncebog, 1901-04. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Olympia Skolen, Århus (fortsat aflevering). 12 bind og 2 pakker, 1953-87. Årsregnskaber, kassebøger samt elevprotokoller og billeder.

Den Permanente Udstilling, København (fortsat aflevering). 1 pakke korrespondance, 1938-70. Modtaget fra Kunstakademiet, København.

Radio Århus, Århus. 2 udklipsbøger, 1985-87. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Redaktør *Vilhelm Ravnemose*, Århus. 89 bind og 7 pakker, 1935-80. Ud-klip, billeder og cirkusprogrammer. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

I/S Sagfører Auktionerne, Århus. 49 bind og 45 pakker, 1945-89. Forhandlingsprotokoller, hoved- og kassebøger, råbalancer, korrespondance og kataloger.

Sct. Johannes Sogns Menighedspleje, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke regnskab og breve, 1936-79. Modtaget fra sognepræst Bent Arendt.

Sct. Lucas Børnehøve, Århus. 1 elevprotokol, 1927-35. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Hotel Skandia, Helsingør. 1 gæstebog, 1958-73.

Redaktør *Hendrik Stein*, København. 1 pakke private papirer, 1904-41. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Thisted Amtstidende, Thisted. 8 bind, 1947-54. Hoved- og kassebøger, balancebog samt annonce- og omkostningsbog. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Aalborg Stiftstidende, Ålborg. 3 bind og 1 pakke, 1875-1965. Kasse- og abonnementsbog samt udklipsbog og diverse sager. Modtaget fra Dansk Pressemuseum, Århus.

Århus Byorkester, Århus (fortsat aflevering). 3 bind og 78 pakker, 1969-88. Kontokort, legatregnskaber, stamkort, journaler, statistik samt korrespondance og kassebilag.

Århus Forsøgsteater, Århus. 4 bind, 1942-49. Forhandlingsprotokol og scrapbøger. Modtaget fra Lokalthistorisk Samling, Århus.

Aarhus-Hammel-Thorsø Jernbane, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke diverse materiale, 1928-44. Modtaget fra Lokalthistorisk Samling, Århus.

Aarhus Teater, Århus. 1 arbejdsbog, 1901-05. Modtaget fra Lokalthistorisk Samling, Århus.

Ordningsarbejder

Afleveringerne til Erhvervsarkivet androg ca. 8.000 enheder, hvilket er på omtrent det samme som de foregående år. De stadig mere besværlige pladsforhold har tvunget institutionen til en betydelig forsigtighed med hjemtagning af arkiver.

Det har fortsat været nødvendigt at lægge betydelige ressourcer i kassation og udtynding af ældre arkiver, ligesom tidligere afleverings- og bevaringspolitik har været taget op til kritisk nyvurdering.

I årets løb er der færdiggjort større registreringsarbejder i arkiverne fra Rederiet J. Lauritzen, De danske Sukkerfabrikker samt de forenede Papirfabrikker. Der er fortsat foregået udtyndingsarbejder i kreditforeningsarkiver og brandforsikringsmateriale og interne flytninger for at lette den daglige ekspedition til læsesal.

Sidst på året fik institutionen en opsigelse på et ældre større lejemål, der husede ca. 8.000 hyldemeter. Som følge af kommunal velvilje lykkedes det at finde ny magasinplads, men selve flytteopgaven er betydelig, arbejdskrævende og besværlig.

Læsesal og udlån

Besøgstallet på læsesalen har fortsat været på omkring 2.500, og til disse har der været fremtaget omkring 10.000 arkivenheder fra magasinerne. Fortsat har der været arrangeret omvisninger og demonstrationer, ligesom lokalerne ofte om aftenen har dannet ramme om foredrag.

Håndbiblioteket

Arbejdet med at forberede biblioteket til en kommende edb-katalogisering er blevet fortsat. Der er blevet udarbejdet en ny biblioteksnøgle, som har været forelagt Statsbiblioteket til udtalelse, og som er blevet godkendt til at indgå i forskningsbibliotekernes samarbejde.

Biblioteket har i årets løb fortsat bidraget med oplysninger om udenlandsk litteratur til forskningsbibliotekernes fælleskatalog Alba og har indrapporteret tidsskriftsbestanden til Dansk Samkatalog over Periodica, DASP. Bogbestanden er øget med 1,150 bind, således at den nu andrager 105,000. En del af bøgerne er gaver fra Danmarks Statistik, Statsbiblioteket, Århus kommunes biblioteker, Århus kommune, Socialforskningsinstituttet, Nordisk Råd, IDE samt en række institutioner og enkeltpersoner. Endvidere er der indgået bøger og tidsskrifter med større arkivafleveringer. Der er modtaget adskillige jubilæumsskrifter fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark og udlandet. Der er indgået 500 tidsskrifter med et bind/heftetal på ca. 3000 i løbende tidsskriftshold og 300 regnskaber og årsberetninger samt adskillige småskrifter og kataloger.

Personaleforhold

Under de såkaldte beskæftigelsesordninger har der i årets løb været ansat 4 kontorassistenter, der har forestået skrive-, ordnings- og registreringsarbejder. 2 magistre har været ansat efter den samme ordning.

Anden virksomhed

Overarkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk samfund for Århus stift og den selvejende institution Øm kloster museum. Han er desuden formand for den nyoprettede Kjems-fond til støtte for lokalhistorisk publikationsvirksomhed i Viborg, Århus og Vejle amter samt medlem af Fællesudvalget for de lokalhistoriske foreninger i Århus amt, bestyrelsen for Dansk Historisk fællesforening og Dansk lokalbibliografisk udvalg. Han er fortsat formand for Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger. Til Byhistorisk udvalgs Århus-årbog 1989 skrev han om »Ridder Rød – eller da Julius Andersen kom til kors«, han redigerede udvalgets julebog »For ethvert hjem« og tilrettelagde for Dansk historisk fællesforening bogen »Historie og lokalsamfund«. På de tyske arkivdage i Lübeck i slutningen af september holdt han efter indbydelse et foredrag om Erhvervsarkivet.

Arkivar Ib Gejl har fortsat været kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og medlem af redaktionen for Århus Stifts Årbøger; endvidere har han været kasserer for Øm Kloster Museum. Han er medlem af Fællesudvalget for lokalhistoriske foreninger i Århus amt og sekretær for Århus byhistoriske Udvalg. Han er medlem af bestyrelsen for den selvejende institu-

tion Århus Bymuseum og af Dansk Data Arkivs Rusk-Udvalg. I Jysk Selskab for Historie har han holdt foredrag om fondsbornens historie. Han er fortsat medlem af bestyrelsen for Jysk Selskab for Historie og har anmeldt bøger til Historie og Nyt fra Historien. I juni udsendte han bogen »Indenfor snorene« om fondsbornvekslerernes historie. Han har bidraget til Århus byhistoriske Udvalgs publikation »For ethvert hjem«.

Erik Korr Johansen har fortsat virket som sekretær og kursusleder i bestyrelsen af Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Århus Amt. I tilknytning hertil har han været tilsynsførende for det af Statens Humanistiske Forskningsråd støttede projekt: Indsamling og registrering af de folkelige bevægelses arkiver i Århus amt, med sekretariat på Erhvervsarkivet. Han har holdt kursus og foredrag om Erhvervsarkivet og erhvervshistorie for Folkeuniversitetet og lokalarkiver. Til Århus-Årbogen 1989 har han skrevet artiklen »Erhvervslivet 1988« og til Historie og Nyt fra Historien anmeldt bøger. Han har endvidere forestået Galten Egnsarkiv og udgivelsen af dets årsskrift. Siden 1985 har han været DM-tillidsrepræsentant.

Arkivar Henrik Fode har fortsat været sekretær for Dansk Arkivselskab og var kursusansvarlig for afholdelsen af Nordisk Arkivkonference på Scanticon ved Århus i dagene 11.-13. oktober. 135 arkiv- og informationsfolk fra hele Norden deltog. I forbindelse med konferencen udsendtes rapporten Arkiv, Information Samfund, hvortil han leverede artiklen, Forskning i arkiver især erhvervsarkivalier. Til samleværket *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich* udg. af Jürgen Brockstedt (Neumünster 1989) bidrog han med artiklen *Die gesellschaftliche Stellung des dänischen Handwerks in Grundzügen (ca. 1770-1870)* ss 207-250 og til samleværket *Innovation technologique et civilisation (Paris 1989)* leverede han artiklen *Technology and Society Changing Denmark 1870-1900* ss 99-112 og i oktober udsendte han Dansk Toldhistorie bd. III, Liberalisme og frihandel 1814-1914. Han har endvidere skrevet anmeldelser til Historie, Fortid og Nutid samt *Scandinavian Economic History Review* samt bidraget til Byhistorisk Udvalgs publikationer: Århus Årbog 1989 og For ethvert hjem. Han har holdt foredrag på Danmarks Biblioteksskole, Folkeuniversitet hos oplysningsforbundene og i slægtshistoriske foreninger samt undervist på Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkivers kurser i Nyborg og Fåborg.

Arkivar Jørgen Fink har repræsenteret Erhvervsarkivet i folkeuniversitetets programudvalg. Han har været sekretær for Jysk Selskab for Historie og har herunder redigeret tidsskrifterne Historie og Nyt fra Historien. Han

har bidraget med anmeldelser til disse og med artiklen *Borgerliggørelse, driftsomlægning og national bevidsthed*. Fodnote til en debat. Han har desuden bidraget til *Århus-Årbog 1989* og til bogen *For ethvert Hjem*, udgivet af *Byhistorisk Udvalg*. Desuden har han udgivet *Lodsvæsenet i Århus*. Rids af et erhvervs historie, udsendt af *Århus havnevæsen* som nytårshilsen. Den 24. februar forsvarede han på *Aarhus Universitet* sin doktorafhandling *Middelstand i klemme?* 1. marts holdt han foredrag om håndværk og industrialisering på *Danmarks Biblioteksskole* i *København*, og 12. oktober holdt han foredrag om jubilæumsskrifter på *Nordisk Arkivkonference* i *Århus*.

Arkivar *Henrik Vedel-Smith* har for *Århus Byhistoriske Udvalg* redigeret *Århus-Årbog 1989*, leveret en artikel til »*For ethvert hjem – Århus i avisannoncer 1900-1960*« og anmeldt bøger til *Historie*.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra Kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om bevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 12,20.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvænets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstrandig 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 12,20.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 12,20.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 14,35.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 19,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 1980.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 17,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handels ekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkom-
pagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 19,80.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 19,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthands første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømrermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 22,25.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 26,85.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 26,85.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 26,85.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 36,60.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 29,30.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri 1870-1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 39,05.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 51,25.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibelihoods belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 41,50.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 41,50.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmesterguppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 51,25. Udsolgt.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatorisk udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 42,70.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761.
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.
Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.
DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.
Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.
En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 61,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.
Provinskøbmands rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borger-skaber før 1850.
Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.
Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 61,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.
Dansk Exportforening 1895-1922.
Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.
Stabelstadspolitikken 1658-1689.
Ny og gammel økonomisk historie.
Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 62,05.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.
Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.
C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.
Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.
Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.
Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 74,10.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 74,10.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervspolitik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsloshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 79,50.

Indhold: Grosserer-Societetet – et udforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 89,05.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – Af J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Erhvervshistorisk årbog 1982. 210 sider, kr. 95,15.

Indhold: Det danske klaver klinger ud.
Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Compagny.
Harald Plum og Det transatlantiske Kompagni.
Frugthandelen omkring århundredskiftet.
Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917.

Erhvervshistorisk årbog 1983. 214 sider, kr. 101,25.

Indhold: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense.
Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884-1913.
Teknologi og samfund 1870-1900.
Da Odense handsker var komne for ordet.
Tre Bergske blade 1880-1904.
Registrering af lokalstof i Århusaviserne.

Erhvervshistorisk årbog 1984. 146 sider, kr. 107,35.

Indhold: Fra Nyborg til Santa Fe de Bogota og retur.
Købmand og brænder.
Søren Frich og hans fabrik 1854-85.
De små i byen under krisen i 1880'erne.

Erhvervshistorisk årbog 1985. 229 sider, kr. 115,90.

Indhold: Russisk Handelskompagni og dets erstatningskrav på Sovjet.
Virksomhedshistorie på gamle kuverter.
Sagføreren, byen og egnen.
Jernstøberierne i Århus 1841-1895.
Fra industriens barndom.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1986. 485 sider, kr. 146,40.

Indhold: En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935.
Flådemagt og protektionisme.
Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber.
Århus-skipperne gennem Øresund.
Virkelig kunstindustri.
Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest.
Den nye lavsbevægelse.
Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup.
Tændstikloven 1874.
J. C. Jacobsen.
Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning.
Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850-1900.
Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder.
Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914.
H. N. Andersen og Ove Rode.
Byttehandel på Thyholm.
Lægestand og sygekasser.
Silkebroderet socialhistorie.
To Århus-prospekter.
Erhvervene og prisaftaleloven af 1931.
Købmandshuset Diderich Diderichsen i Nakskov i slutningen af 1700-tallet.
Patenter og varemærker i krig og fred.

Erhvervshistorisk årbog 1987. 181 sider, kr. 134,20.

Indhold: Textilgrossistforeningen gennem 100 år.
Harald Bille – en dansk ingeniørs livsbane.
Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor – den danske industris kraftmaskiner 1840-1897.

Erhvervshistorisk årbog 1988. 195 sider, kr. 146,40.

Indhold: Mundelstrup Gødningsfabrik – og egnen omkring den 1871-1925.
Rawerts nyttige skrifter.
Den nye Lavsbevægelse II.
Frederik de Coninck.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1989. 220 sider, kr. 183,00.

Indhold: Noget for noget. Albert Nielsen Kemisk Fabrik.
Hvordan forbedrer man de ubemidlede klassers kår?
Severin og Andreas Jensens møbeletablering.
Jernstøber M. H. Petersens kopibog.
Fyens Disconto Kasse 1846-86.
Store selskaber og samfundet.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 7,35.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75.

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt).

Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabrikarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,65.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,80.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider. (Udsolgt).

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervs-
liv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Bøje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47.
1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV.
1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:

Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. 1979.
239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940.
1980. 150 sider. (Udsolgt).

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:

Nørrejske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen og be-
folkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.

Grosserer-Societetets arkiv. En registratur. 1983. 256 sider, kr. 79,30.

Julius Schovelin:

Strejkerne i Danmark 1862-1881. Ved Jens Engberg. 1985. 211 sider. Kr.
138,75.

Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. 477 sider. Redigeret af Finn H. Lauridsen. Særudgave af Erhvervshistorisk årbog 36, 1987. Kr. 146,40. (Udsolgt).

Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. 477 sider. Redigeret af Finn H. Lauridsen. Særudgave af Erhvervshistorisk årbog 36, 1987. Kr. 146,40 (Udsolgt).

Ib Gejl:

Indenfor snorene. Fondsbørsvekslerernes historie – især til 1945. 1989. 349 sider. Kr. 300,00.

